

*Különnyomat
az irodalomtörténet XVI. évfolyam 1—8-ik szám.*

HERCZEG FERENC

ÍRTA:

DR. FUTÓ JENŐ

NYOMATOTT BUDAPESTEN A KIR. MAGY. EGYETEMI NYOMDA 350 ÉVES
JUBILÁRIS ESZTENDEJÉBEN 1577-1927 ·

ELŐSZÓ.

Művem Herczeg Ferenc negyvenéves írói jubileuma alkalmából készült. Megírására kettős ok késztetett. Az első az a nagy tisztelet, amellyel kora gyermekkorom óta korunk legnagyobb magyar írója iránt viseltetem, a másik az a jószándék, hogy egész pályájának részletes ismertetésével a reá vonatkozó irodalom hiányait tölem telhetőleg kiegészítsem. Sokáig indokolatlan közönyre magyaráztam azt a némaságot, amellyel az irodalomtörténet a mester pályáját kísérte. Csodálkoztam azon, hogy míg nála sokkal jelentéktelenebb írói egyéniségekről itt is ott is szó esik, róla — egy-egy új művének ismertetését és méltatását nem számítva — egész a legújabb időkig alig jelent meg egy-egy kis tanulmány. Mióta azonban behatóbban kezdtem foglalkozni pályájával, azóta láttam be, hogy a vele való foglalkozás mily nehezen leküzdhető akadályokba ütközik.

Herczeg Ferenc pályájának vizsgálatában lélektani alapokra helyezkedtem. Kerestem azokat a lelki okokat, tényezőket egyéni életében, amelyekből művei eredtek, viszont kutattam magukban a művekben azokat a motívumokat, amelyek az ő legsajátosabb, legalanyibb énjéből származtak, amelyek szubjektívizmusa révén csúsztak bele. Végeredményében tehát lélekelemzési végeztem: kerestem a mestert, amint életében és műveiben jelentkezik. Kétségtelen, hogy éppen a kevészámú megbízható adat folytán következtetésekre is voltam utalva, s valóban munkámnak egyik-másik része reálisan alá nem támasztható, magukból a művekből elvont kikövetkeztetted, amelyeknél itt-ott a hangulat, máshol egy-egy, kihatásában messze elérni vélt reális adat, ismét máshol egyes kísérő körülmények szolgáltak támpontul. Elértem-e célom: sikerült-e a művek ismertetésén kívül magukban a művekben a művészt és lelkét is megtalálnom és feltárnom: ennek eldöntése nem az én feladatam. Mindenesetre nagyon töretlen úton kellett jánom.

amelyen a botlás a legjobb akarat és igyekezet mellett is, megfelelő támasz nélkül, hamar bekövetkezhet. Abban a reményben bocsátom útjára mégis művem, hogy a szeget itt-ott mégis a fején találtam s mások, kik megbízható adatok birtokába jutva, majd szerencsésebb helyzetben lesznek, pótolni -fogják hiányait, helyesbítik téves részeit.

Hódmezővásárhely, 1927.

Futó Jenő.

NB. Művem hosszú ideig kéziratban hevert, nem kaptam rá kiadót. Már-már azt hittem, hogy sohasem lát napvilágot, míg végre az Irodalomtörténet hasábjain megjelenve, mód és alkalom nyílt arra, hogy különnyomatként önálló mű alakjában is a nyilvánosság elé kerüljön. Őszinte és hálás köszönetet mondok azért ezen a helyen is az Irodalomtörténet szerkesztőjének, Pintér Jenő tankerületi kir. főigazgató úrnak, hogy művem megjelenését lehetővé tette.

HERCZEG FERENC.

Élete. — Herczeg Ferenc 1863 szeptember 22-én született Versecen, ahol apja polgármester volt. Tanulmányait szülővárosának elemi iskolájában kezdte, a temesvári, szegedi és fehértemplomi gimnáziumban folytatta s a budapesti egyetem jogi karán fejezte be. A Jogi pályához nem volt kedve, szülei óhajának engedve lett jogász, ő maga a katonai pályára szeretett volna lépni. Döntő hatással jövője kialakulására *Fenn és lenn* c. első regénye volt, amelyet egy halálos kimenetelű párbaja miatt szenvedett államfogsága idején írt Vácon s amellyel az Egyetemes Regénytár 1000 frankos pályadíját nyerte el. Ekkor találta meg életcélját, ettől kezdve csakis író akart lenni. Az első sikert több koronázta. 1894-ben a Petőfi Társaság választotta tagjai közé, ugyanezen évben a Budapesti Hírlap munkatársa lett s ezután Rákosi Jenő oldala mellett gyorsan bontakozik ki tehetsége. Különös népszerűsége a Gyurkovics-család női és férfitagjairól írt humoros művei által tett szert. *A Gyurkovics-család* c. műve eddig huszonkétezer példányban jelent meg, neve ezáltal vált országosan ismertté, írói egyénisége kedvelté. Az 1893. év újabb diadalt hoz számára: ekkor választotta a Kisfaludy-Társaság tagjai közé s most már korunk legkiválóbb íróival, költőivel én esztétikus tudósaival kerül egy helyre. Ugyanezen évben *A dolorai nábob leányának* előadása alkalmával a budapesti közönség „mint a magyar drámairodalom fényesen feltűnő új csillagát üdvözölte”. 1894-ben indította meg az Új Idők-et s ezzel a magyar szépirodalmi élet egyik vezetője lett. Az 1896-i általános választások alkalmával a versec kerület országgyűlési képviselőjévé választotta meg, az 1901-i választások idején azonban ugyanott megbukott s csak 1904-ben került be ismét a parlamentbe, mint a pécskai kerület képviselője, s egészen 1918-ig, a nagy összeomlásig, az országgyűlés legtekintélyesebb képviselői közé tartozott. Rendíthetetlen hive volt Tisza Istvánnak, s vele együtt szívvél és lélekkel védte a haza érdekeit. Különösen tanulságosak ebben a tekintetben a Magyar Figyelő hasábjain megjelent cikkei; ezt a politikai szemlét 1911-ben Tisza Istvánnal egy üt indította meg. 1899-ben az Akadémia levelező tagjává választotta, miután már előbb 1896-ban a *Szabolcs házassága* c. regényét a Péczely-díjjal koszorúzta. Neve ezután mind nagyobb súllyal esik a latba a legelsőrendűbb művészi és tudományos körökben. 1902-ben a *Pogányok-kal* nyert akadémiai jutalmat, 1903-ban a Petőfi Társaság Bartók Lajos halála után másodelnökévé, majd 1904-ben Jókai Mór halála után elnökévé választotta. Ugyanezen években az *Ocskay brigadéros-sal* és a *Bizánc-csal* a

színpadon aratott nagy diadalt. Az Akadémia 1911-ben rendes tagjává, 1914-ben pedig tiszteleti tagjává választotta. Az 1916-i királykoronázás alkalmából IV. Károly a Művészetért és Tudományért c. díszjelvényt adta neki, az Akadémia pedig 1919-ben három évre másodelnökévé választotta. Művei német, francia, olasz, holland, lengyel, cseh, dán, finn, spanyol, svéd és szerb-horvát nyelvre fordítva bejárták az egész világot, drámái közül pedig különösen *A kék róka* hódította meg még Amerika és Ausztrália színpadjait is. Ennyi érdem és siker után érte az a felette ritka kitüntetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, fennállása óta először élve ajánlási jogával, 1925-ben *Az élet kapuja* c. műve alapján a Nobel irodalmi díjra terjesztette elő. 1926-ban pedig a legelőkelőbb irodalmi és tudományos körök a nemzet egyetemével karöltve ünnepelték meg negyvenéves írói jubileumát.

Munkái. — *Fenn és lenn.* Regény. 1890. *Mutamur.* Elbeszélések. 1892. *A Gyurkovics-leányok.* Regény. 1893. *A dolovai nábob leánya.* Színmű. Először adták a Nemzeti Színházban 1893 márc. 10-én. *Simon Zsuzsa.* Regény. 1894. *Napnyugati mesék.* Elbeszélések. 1894. *Három testőr.* Bohózat. Először adták a Nemzeti Színházban 1894 márc. 2-án. *A Gyurkovics-fiúk.* Regény. 1895. *Szabolcs házassága.* Regény. 1896. *Az első fecske és egyéb elbeszélések.* 1896. *Honthy háza.* Színmű. Először adták a Nemzeti Színházban 1896 febr. 14-én. *Egy, leány története.* Regény. 1899. *Gyurka és Sándor.* Elbeszélés. 1899. *A Gyurkovics-leányok.* Vigjáték. Először adták a Magyar Színházban 1897 jan. 17-én. *Az első vihar.* Színmű. Először adták a Magyar Színházban 1899 febr. 17-én. *Idegenek között.* Regény. 1900. *Arianna.* Elbeszélések. 1900. *Ocskay brigadéros.* Színmű. Először adták a Vígszínházban 1901 febr. 8-án. *Pogányok.* Regény. 1902. *Balatoni rege.* Vigjáték. Először adták a Vígszínházban 1902 február 8-án. *Andor és András.* Elbeszélés. 1903. *Az új nevelő.* Elbeszélések. 1903. *Kéz kezet mos.* Vigjáték. Először adták a Vígszínházban 1903 febr. 2,0-án. *Elbeszélések.* 1904. *Bizánc.* Színmű. Először adták a Nemzeti Színházban 1904 ápr. 22-én. *A honszerző.* Regény. 1904. *Böske, Erzsi, Erzsébet.* Elbeszélések. 1905. *Szelek szárnyán.* Utí rajz. 1905. *Lélekrablás.* Regény. 1906. *Déryné ifjasszony.* Színjáték. Először adták a Vígszínházban 1907 febr. 7-én. *Kaland és egyéb elbeszélések.* 1908. *Szerelmesek.* Regény. 1909. *A kivándorló.* Színmű. 1909. *A királyné futárja.* Regény. 1909. *A fehér páva.* Regény. 1910. *Éva boszorkány.* Színjáték. Először adták a Nemzeti Színházban 1912 márc. 22-én. *Napváros.* Elbeszélések. 1912. *Alomország.* Regény. 1912. *Az ezredes.* Vigjáték. Először adták a Magyar Színházban 1914 jan. 31-én. *Az arany hegedű.* Regény. 1916. *A hét sváb.* Regény. 1916. *Magdaléna két élete.* Regény. 1916. *Tűz a pusztában.* Elbeszélések. 1917. *Árva László király.* Színmű. 1917. *A kék róka.* Színjáték. Először adták a Vígszínházban 1917 jan. 13-án. *Tilla.* Színmű. Először adták a Vígszínházban 1918 nov. 22-én. *Az élet kapuja.* Elbeszélés. 1919. *A fekete lovas.* Színmű. Először adták a Nemzeti Színházban 1919 dec. 5-én. *Két arckép.* Tisza István. Károlyi Mihály. 1920. *Aranyborjú.* Színmű. Először adták a Nemzeti Színházban 1922 márc. 15-én. *A fogyó hold.* Regény. 1922. *A költő és η halál* Színjáték. Először adták a Nemzeti Színházban 1922 dec. 29-én. *Sirokkó.* Színmű. Először adták a Magyar Színházban 1923 márc. 14-én. *Kilenc egyfelvonásos.* 1924. *A híd.* Színjáték. Először adták a Nemzeti Színházban 1925 nov. 3-án.

Irodalom. — Napi kritikák drámáinak bemutatásakor, műveinek megjelenése után. Különösen értékesek a Budapesti Szemle és az Akadémiai Értesítő kritikái, összeállításukat lásd Horváth János: Herczeg Ferenc. Irodalomtörténeti Füzetek 1. szám. 22—25. 1. Ugyanott Herczeg idegen nyelven megjelent műveinek teljes felsorolása. Jelentősebb cikkek, tanulmányok: Lázár Béla: Mikszáth, Herczeg, Ambrus. Szentgotthárd, 1908. Hamvai Erzsébet: József: Herczeg Ferenc. Magyar írók. IV. Bródy Sándor: Herczeg Ferenc mint szónok. Fehér könyv, 1900 márc. Madarász Flóris: Herczeg Ferenc. Kath. Szemle, 1904. 40. s. k. 1. Podharszky Lajos: Modern magyar realisták 1904. Beöthy Zsolt: Herczeg Ferencről. A magyar nemzeti irodalom ismertetése 1905. II. 121. 1. Oláh Gábor: Herczeg Ferenc. írói arcképek. „1909. Réger Béla: Mikszáth, Herczeg, Ambrus. Szentgotthárd, 1908. Hamvai Erzsébet: Herczeg Ferenc stílusa és nyelve. Huszt, 1911. Madarász Flóris: Herczeg Ferenc drámái. Az egrí ciszt. gimn. Értesítője 1912/13. Ferenczi Zoltán: Herczeg Ferenc mint drámaíró. Műveltség Könyvtára, 1913. 591—592. 1. Herczeg Ferenc mint elbeszélő, u. o. 612—614. 1. Kéki Lajos: Herczeg Ferenc. Budapesti Szemle 157. kötet. Váradai Ibolya: Társadalmi problémák Herczeg Ferenc műveiben. 1919. Pintér Jenő: Herczeg Ferencről. A magyar irodalom történetének kézikönyve. 1921. II. 404—406. 1. Szinyei Ferenc: Herczegről az elbeszélőről. Akad. Ért. 1922 29. 1. Leffler Béla: Herczeg Ferenc Svédországban. Nemzeti Újság, 1923. 273. 1. Galamb Sándor: Herczeg Ferencről. Napkelet, 1923. nov.-dec. füzet. Horváth János: Herczeg Ferenc. Irodalomtörténeti Füzetek 1. sz. Supka Géza: A földnek itt varázsereje van. Literatura. 1926 jan. szám. Rubinyi Mózes: Herczeg Ferenc. 1926. Hevesi Sándor: Herczeg Ferenc és a Nemzeti Színház. Új Idők. 1926. Pékár Gyula: Herczeg Ferenc helye a magyar Parnasszuson. Új Idők. 1926. Móra Ferenc: Aranytoll. Literatura. 1926 I. sz. Ványi Ferenc. Dézsi Lajos, Pintér Jenő: Magyar irodalmi lexikon. 1926.

Első sikerei.

(1886—1892.)

Az alkotó művész lelkében már születéstől kezdve benne él a teremtő erő, az isteni szikra. Ez olykor már a gyermek játékein keresztül is utat tör magának és előre sejteti a későbbi nagy alkotót. Madách már gyermekkorában kis hetilapot szerkeszt, amelynek egyetlen fennmaradt példánya csírájában mutatja a későbbi nagy gondolkozót. Goethe bábszínháza a későbbi nagy drámaíró előiskolája. Herczeg Ferenc maga vallja magáról: „Hatéves voltam, amikor egy lap szerkesztésének gondjait először magamra vettem. A családom számára csináltam egy lapot... Úgy tudom, az édesanyám most is őriz belőle egy példányt valahol.”¹ Annak is nyomát lehet találni, hogy már gyermekkorában „német verseket írogatott.”² A mű-

¹ Budapesti Hírlap, 1925. óvf., 194. sz., 3. 1.

² Szinyej: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1896. IV. 734. V

ösztön tehát Herczegnél is már a gyermek játékaiban megnyilatkozik, de hogy mennyiben viselik magukon ezek a gyermekkori zsenge alkotások a későbbi nagy író oroszlánkörmeinek a karcolásait, hozzáférhetetlenségük miatt nem lehet megállapítani. Pedig nem csupán az író fejlődése, de az irodalomtörténet szempontjából is érdekes és fontos lenne ezeknek az ismerete, mert a lángész sohasem tagadja meg magát, íme utat tör magának a gyermek játékaiban keresztül is.

A tanulóévek folyama alatt is előtör Herczegből a műalkotás vágya, ösztöne. A magyarul még nem is teljesen kifogástalanul beszélő fehértemplomi diák az ifjúsági Önképző Kör legmunkásabb tagja s mint ilyen, egy költői elbeszélésével, egy tankölteményével, egy műfordításával és művészi szavalsával jutalmat nyer, sőt a Kör alaptökéjének kamatait is ő kapja, mint annak legmunkásabb tagja.³

De úgy hiszi — még mindig az ifjúkorban — hogy helytelen utakon jár, amidőn a poéta babérait vágyik. Maga vallja magáról: „Később, amikor nagyobb lettem, inkább festő szerettem volna lenni, de mert ez a vidéki gyermekeknek nehezebben érhető el, lemondtam róla és megint csak a tollhoz nyúltam., íme, a lelkében élő, kitörésre kész isteni szikra újabb próbálkozása, a kifejezési eszközökben való válogatása, de már bizonyára komolyabb alkotási vágytól ösztönözötve, bűbajos tündérvilágot szöve és ígérve. Ez az ingadozás, a kifejezési eszközökben való ez a válogatás sem ritka jelenség az igazi művészi lelkek kiforrásában. Petőfi hosszú ideig azt hiszi, hogy a színpadon fog diadalt aratni, Arany egyidőben a szobrász, majd a «festő, végül a színművész babérait után vágyik s volt idő, midőn Kisfaludy Károly és Jókai is azt hitték, hogy az ecset lesz ihletük tolmácsa! Múló, röpke jelenség volt-e Herczegnél a festészet iránt való hajlam vagy érzékelhető formát öltött lélektartalom, adatok hiánya miatt — sajnos — nem lehet megállapítani. Annyi azonban az önvallomás alapján bizonyos hogy Herczeg lelke már ebben az időben forr, lávává főtt zsenije kitörésre készül, csak a kifejezési eszközben határozatlan még.

Ez az első forrongás eltart Herczeg nagykorúságáig. 1886-ban jelennek meg német nyelven első kísérletei a Buda-

³ A fehértemplomi m. kir. áll. Fögimn. Értesítvénye az 1879 80, tanévről. 47—49. 1.

pester: Tagblatt hasábjain. Első nyomtatásban megjelent műve az akkor nagyon divatos Freytag- vagy Ebers-írások historizáló stílusában tartott altdeutsch beszély volt, ahol csak úgy hemzsegték az Ingók és Ingrabanok s egyéb, a nyolcvanas évek álhistorikumában fogant germán kitünőségek⁴ Irodalmunk színpadán csak a következő évben lép fel, még akkor bizonyára nem is sejtett hosszú, dicsőségteljes szereplésére, 1887-ben adja ki a Pesti Hírlap első magyar elbeszélését s ettől kezdve nemcsak a közfigyelem állandó tárgya, de szűkebb, az ő ritka tehetségét már akkor felismerő írói körök meggyőződése szerint nagy, értékes alkotások forrása.

Egy hiteles kortanú: Kozma Andor szerint Herczeg *A daruvári híd* c. elbeszélésével vonta először magára a figyelmet.⁵ Ezzel a talpraesett huszártörténettel ahhoz a képzetvilághoz tér vissza, amely már gyermekkori játékaiban is foglalkoztatta. Igazolásul utalunk a *Lószőr-vitéz* (Mutamur) édesbús históriájára, amely nem a képzelet szüleménye, hanem egy való megtörtént eseménynek művészi mezbe öltöztetése. Maga a tárgy egészen új irodalmunkban. Előbbi költőink íróink műveik megalkotásánál a katonatiszti életet egészen mellőzték. Nem is csoda, mivel a katonatisztek idegen anyanyelvnek es szellemük miatt sohasem álltak közel a magyarság lelki világához s így érthető az a körülmény, hogy miért maradt ez a terület a magyar költők képzelete számára terra incognita. Pedig Herczeg és sok külföldi író példája azt mutatja, hogy a katonatiszti élet nagyon sok humoros tárgyat önként kínál költői feldolgozásra. Olyan nemzeteknél, mint pl. a németeknél vagy a franciáknál, ahol a katonaság nyelve és szelleme folytán szerves része kiegészítője a művelt társadalomnak, a katonatisztekről fejlett és gazdag irodalom található. Szerintünk nem egészen véletlen, hogy a német anyanyelvű Herczeg a közvetítője ennek a genre-nak, aki a katonaság iránt már gyermekkorában is vonzalommal viseltetett. Később, tanulmányai végeztével maga is katona akart lenni s katonai körökkel való állandó érintkezése bizonyára nemcsak ébrentartotta, de táplálta és fokozta ezt a régóta, benne szunnyadó vonzalmat. Semmi sem természetesebb tehát, mint az, hogy kitörni készül, forrongó zsenije az ihlet

⁴ Supka Göza: A földnek itt varázsereje van... Literatúra, 1926. évf. 1. szám, 5. lap.

⁵ Nemzet, 1892. évf. 124. sz.

pillanatában azt a tárgyat ragadja meg, amely már gyermekkori játékaiban és később bizonyára olvasmányjaiban is kedves volt előtte.

A *daruvári hid* egy huszárbravúr remek leírása, tele jellemzőerővel. Nagy hadgyakorlat alkalmával az eszem-iszomban, szép asszony társaságában, zenében és pezsgőben örömeiket találó huszártisztek kötelességükről megfélekedve, egy kastélyban mulatnak és közben értesülnek az ellenséges osztag feltűnéséről. Pillanat alatt nyeregben teremve, mulasztásuk pótlása végett elkeseredetten támadnak az ellenségre, áttörik vonalukat, elfoglalnak egy ellenséges ágyúüteget, a folyón átkelve, ügyesen kitérnek az ellenség átkaroló mozdulatai elől és végül porosan, piszkosan eljutnak a táborba, ahol mulasztásuk és az elkövetni vélt baklövés miatt szidást várva, a táborszernagy dicséretében részesülnek.

A mese, amelyen ironikus humor húzódik át olyan eseményt ölel fel, amely nagy hadgyakorlat alkalmával valóban megtörténhetett. Herczeg a való élet festőjeként jelenik meg első, feltűnést keltő elbeszélésében. Életelevenségükben jelennek meg a várbeli huszártisztek s az esemény nemcsak a szereplőkre, de a korviszonyokra is jellemző. A mese tömör, a cselekmény gyors haladású. A huszártiszti psziché elevenjére tapint az elbeszélésben az író. Híven visszatükröztetve látjuk benne a huszártisztek léha könnyelműségét, finom diszkrét impertinenciáját s a mulasztást helyrepló elszántságát is. A Szentirmay-század támadásának leírásában sok van őseink rajtaütő hadászati módszerének, tovaszáguldó lovaik patáinak nyomában támadó porfelhőknek, harci temperamentumuknak és sikereiknek megérezkítéséből. Már itt feltűnnek azok a biztos vonásokkal megrajzolt jellemek is, amelyek Herczeg későbbi műveiben is vissza-visszatérnek. Szentirmay százados. Tarján főhadnagy. Lóránth hadnagy, Bilitzky kadét nemcsak névleg, de tényleg: egész valójukban visszatérő jellemek Herczeg műveiben. Az elbeszélés humora abból a komikus helyzetből fakad és táplálkozik, amelyet a hiba elkövetésének az érzete és az ennek ellenére bekövetkező dicséret kelt az emberben.

Különösen azonban két dolog köti le a figyelmet ebben az első, feltűnést keltő elbeszélésben: a leírás elevensége, szemléle-

⁶ Szinnyei: Magyar írók élete és munkái. Budapest. 1896. IV. 734. 1.

lessége és a jellemzőerő. Mindkettő később is erős oldala marad Herczeg művészetének s már itt mindkettő kiforrottabban jelenik meg, amint ezt pályája kezdetén álló írótól várni lehetne. Már itt előttünk áll Herczeg az ő pompás megfigyelőképességével és nemcsak kevés szóval, sokatmondó rövidségével, de a lényegyet mintegy csak érintő és mégis kellően megvilágító jellemző erejével. Semmit sem részletez. Mind a leírásban, mind a jellemzésben pár találó vonással pompásan fest és mégis él. mozog az egész kép, mintegy szemünk láttára drámai gyorsasággal perog le az egész, nem is az elbeszélés keretei közé illő gazdag cselekmény.

Az 1887. év nemcsak azért fontos Herczeg Ferenc életében, mert ekkor tűnik fel a magyar irodalom színpadán, hanem azért is, mivel ebben az évben „Versecen kardpárbaja volt egy katonatiszttal, aki a sebesülés következtében a párbaj színhelyén meghalt.”⁷ Első tekintetre nagyon naivnak látszik, hogy mi ennek a dolognak irodalomtörténeti szempontból különös jelentőséget tulajdonítunk, mégis ez a halálos kimenetelű párbaj, mint ok, következményeiben irodalomtörténeti fontosságra emelkedik. Eltekintve attól, hogy a párbaj ezután állandó motívumként szerepel Herczeg műveiben, két évvel később, midőn miatta négyhavi államfogságot kellett eltöltenie Vácon, külső oka lesz a *Fenn és lenn* c. első regénye megírásának, amelynek a sikerétől tette függővé, hogy megmarad-e az ügyvédi pályán, vagy pedig a művészetnek szenteli egész életét. Hála a sorsnak, hogy az elsőség pálmája Herczegnek jutott osztályrészül. Az első regénye megnyerte ugyanis az Egyetemes Regénytár 1000 frankos pályadíját és 1890-ben nyomtatásban megjelenve, nevelő országszerte ismertté tette és az olvasóközönség érdeklődéséi maga iránt felkeltette.

A Fenn és lenn egyik legalanyibb műve Herczegnek. Motívumait egyéni élményeiből vette és képzeletének a segítségével kerek mesévé formálta. Ebben a művében a szimbolizmus talaján mozog, képzeletének saját látnoki képessége és -Jókai volt az iránytűje. Lelkének talán titkolt, de annál őszintebben érzett vágyait rejtje a mű köntöse alá mert szabadulnia kell tőle. Mint aki válaszüton áll, saját énje számára inkognitót keres. Ezért hagyja el külsőleg a naturalizmus talaját, belsőleg azonban itt is az egyéni való alapján áll. A mesét saját lelkiállapotának, jövő pályája, élete iránya fölött való ingadozásának a jelképe

zésére szötte. Egyéni vívódását a főhősnek, Kun Attilának a töprengésében festi.

Kun Attila, vakmerő Afrika-utazó, jeles felfedező, hiú, nagyravágyó ember. Hosszú évek múltán azzal a szándékkal tér haza szülővárosának falai közé, hogy felfedező útjának tudományos eredményeit rendezze és könyv alakjában a tudósvilág rendelkezésére bocsássa. A tervezett nagy munkából azonban nem lesz semmi, mert két leánya is beleszeret. Az egyik Pogány Jolán, akinek szülei őt nevelték, Lovrich Etel bárónő a másik, aki tulajdonképpen unokatestvére. Mindkét nő viszonozza a szerelmét, de Kun Attila eljártssza mindkettőét, mert bár Etel bárónő bírásáért mindent megkísérel, mint képviselő még a miniszteri bársonyszékbe is fel akarja küzdeni magát, mégis Líviával, egy Pesten időző olasz énekesnővel való kacérkodása folytán elveszti a bárónő kegyét s míg ez a Kun Attila kedvéért egyszer már visszautasított Korláth grófban, amaz pedig Kálvária Kálmán oldalán feltalálja a földi boldogságot, addig ő, a „kevély férfi”, örökös ingadozása miatt két szék között a pad alatt maradva, „keservesen sírt”.

A regény cselekménye Gyulai szerint erőltetett⁷ s nem az előzményekből várható megoldással zárul. Az olvasó azt várná, hogy a mindkét és egyaránt leküzdhetetlennek festett szerelmében csalódott Kun Attila sorsa tragikusan fog végződni s e helyett azt látjuk, hogy küzd, egyszerre két cél elérése érdekében is elszántan harcol s végül a testileg-lelkileg rendkívüli teljesítményekre képes hős gyermekké válik, könnyekre fakad, majd a szerelmi csalódás a komoly munkára vezérli. Ez a nagy változás nem meggyőző, valamint a hős egyformán intenzívnek festett kettős szerelme sem. A Kun Attila önmagával vívódását, kiforratlanságát és kettős szerelmét csak úgy lehet megérteni, ha az einher az egész művet s benne Etel bárónő és Jolán szerepét is szimbólumnak tekinti. Kun Attilába a saját forrongó, határozatlan lelkiéletét vitte át Herczeg. Attila éppen olyan hü képe, igazi megtestesítője az esze, tehetsége tudatában nagyra-törő, a Sturm und Drang korát élő zseninek, mint amilyen a mű keletkezése idején maga Herczeg volt. A hír már őt is szárnyra kapta, ő is író akart lenni, mint az s neki sem volt kedve az ügyvédi pályához, mint Attilának a mérnökihez. Herczeget óva

⁷ Budapesti Szemle 1892. évf., 71. kötet, 31. l. I.

intették hozzátartozói a művészi pálya bizonytalanságaitól s Iván bárónak Attilához intézett figyelmeztető, a megkezdett pályán marasztaló, jóindulatú tanácsaiban Herczeg szüleinek intelmére vélünk ismerni. Herczeg éppen olyan kínosan töpreng a két pálya között, mint amilyen módon Kun Attila vergődik Jolán és Etel bárónő iránt érzett szerelme között. Ennek a két nőnek az alakját külsőleg ismerős egyének után mintázhatta az író, de mindkettőnek eszmei tartalmat, szimbolikus jelentőséget ad. Etel bárónő a „fenn”-t: a költészet bűbájos világát, Jolán, az egyszerűbb származású leány, a „lenn”-t: a prózai élet egyszerűségét jelenti és jelképezi. Erre reális támpontot a regénynek az a része nyújt, ahol Attila párhuzamot vonva két imádoztja: Etel bárónő és Jolán között, önmaga felől így gondolkozik: *Azok a merész tervek, amelyek agyában talán még határozott alakot sem öltöttek, sóvár vággyal vonzották a magasba ama társadalmi osztály felé, melyet azelőtt oly szenvedéllyel gyűlölt, mint az éhező gyűlöli az ingyencet. A kisvárosi polgári élet sivár terén ama metszett szárnyú gólya szerepét játszotta volna, ki kétségbeesetten botorkál a puszta udvaron és epedve tekint fel a kék magasba, hol boldogabb társai fürödnek a napfényben. Érezte, hogy nem született nyárspolgárnak.* Herczeg is úgy érezte, hogy nem született közönséges embernek, s mint Attila Etel bárónő mellett, úgy dönt ő az írói pálya mellett. A bárónő kezét Attila nem kapja ugyan meg, de tele önérzettel mondja Etel apjának: *„Nézz reám! Nekem szárnyaim vannak, fel fogok emelkedni, ahova te vakondok szemeiddel el sem látsz!”* Bizonyára simább, de ilyen önérzetes lehetett az a válasz is, amelyet Herczeg szüleinek a megkezdett pályán való maradásra buzdító szavaira adott. Benne van ebben a feleletben egy merész ívben felfele szökő művészi pálya előre megálmodott, megjósolt nagysága!

A szimbólum burkát áttörve, a mögötte lappangó eszmei tartalmat kifejtve, most már más megvilágításban áll előttünk az egész mű. Tisztán látjuk Kun Attila alakját, megértjük kettős szerelmét, amely egyébként lélektanilag indokolatlan. A két női szereplő jellemét is oly módon formálja az író, amilyen eszmei tartalmat ad beléjük. Etel bárónő eszményi szépség, mint egy antik szobor, mint maga a költészet. Az avatatlanok előtt mimózaként zárja be lelkét, a congenialisakat pedig a kinyílt rózsza illatával és színpompájával gyönyörködteti. Izzó, forró

szerelme rántja le eszményi magaslatáról az emberek közé, amely előbb egy ideálisan szeretett férfi iránt nyilvánul meg szenvedélyesen, később annak képmása iránt vet lobbót. Az egyszer már keservesen csalódott szerelmes kínos gyötrelmével küzdökdi önmagában s mivel a szörnyű harcban majdnem elég, végül is annak nyújtja a kezét, akinek oldala mellett kihűlt szívvel és elfáradt testtel; mint valami semleges helyen, nyugalomra talál. Jolán kedves, aranyos teremtés. Az egyszerű polgári ház dalos pacsirtája, kacagó galambja, egy jövendő, benne, általa bizton szerencsés, boldoggá váló család lelke, jó anyyala. Nem fut a szívvárvány után, egészséges ösztöne itt a földön fogva tartja, de a maga egyszerűségében mégis bájos, a boldogságot pedig pazar kézzel szórja, adja, mint eszményi partnere.

De a katonai életből is találhatók motívumok a regényben. A katonai élet rajzát itt ugyan egybeolvasztja Herczeg a civil főúri élet rajzával s ezen két társadalmi réteg életének, egymással való érintkezésének és gondolkozásának igen érdekes, jellemző és hü képét és jellemeit nyújtja. A katonasággal kapcsolatban egyéni élmény is kerül a műbe: párbaj, amely két alakban is szerepel benne. Kun Attila éppen úgy halálra sebzí párbajban Zalkovszky herceget, mint Herczeg az ő ellenfelét kijelentés, amelyet Attila egyik segédjének, Korláth grófnak mond a leverő hír hallatára: „Szeretném, ha ez nem történt volna meg” — bizonyára a Herczeg lelkéből fakadt, valamint az is, amelyet később féltestvérének, Agenor grófnak, mond: „Szédültem s a sötétbe lóttam, de a sátán vezette a keze-met.” Úgy látszik, hogy a halálos kimenetelű párbaj igen mély nyomot hagyott Herczeg lelkében. Mint motívum későbbi műveiben is gyakran szerepel.

A cselekmény meglehetősen gyors haladású, leírásokkal is gyakran találkozunk, bár hosszasan sem a természet festésénél, sem a szalonoknál nem időzik az író. A leírásban igen eleven, szemléletes. Látszik, hogy közvetlen tapasztalat után fest és jól ismert tájék a modellje. A mese színtere Versec környéke, erre vallanak a kis város Mária Terézia által betelepített lakói is, amiről mindjárt a regény elején értesülünk. A cselekmény száalai mind a főhős körül csoportosulnak, a részek is szervesen kapcsolódnak egymásba és aránytalanságnak sincs semmi nyoma.

Oláh Gábor a *Fenn és lenn-t* Jókai *Az aranyember* c. regényével vetvén össze, arra a megállapodásra jut, hogy „a barna Kun Attila az aranyember drámájának egy új változatát játssza el modernebb köntösben, úribb viszonyok között. Tímeája a márványarcú Etel bárónő, Noémije a kecses, naiv Jolán.⁸ Kétségtelen, hogy a Kun Attila és a Tímár Mihály sorsában sok a közös vonás, mi azonban valószínűbbnek tartjuk, hogy Herczeg előtt *A fekete gyémántok* c. Jókai-regény lebegett. Berend Iván jelleme és kettős szerelme szintén sok közösséget mutat a Kun Attilával, de erre a feltevésre Herczegnek egy, még a gyermekkorba visszaható vallomása is ad alapot. 1893-ban így emlékszik vissza *A fekete gyémántok-ra*: „Első szerelmeim azok a deli asszonyok voltak, akik titokzatosan és fájdalmasan, bűbajos lótuszvirágokként bölintgattak felé az elsárgult könyv lapjairól, — férfias mintaképeim a regény hősei, akikhez (erre megesküdtem) hasonlatos akarok lenni az életben, — közben pedig epesztő honvágy fogott el ama csodálatos világ iránt, ahol a verőfénynek színe van és ahol az emberek felséges fantómákként mozognak, mint hatyúk a tó tükrén... És úgy éreztem, hogy maga Jókai is igen jól ismer engem, kell, hogy ismerjen, mert hiszen ezt a könyvet tisztára nekem írta más ember azt nem értheti meg úgy, mint én.”⁹ Ez a gyermekkori benyomás útbaigazító is lehet a mű mintája tekintetében. Herczeg azonban egészen alanyi mesét nyújt, ő csak külsőleg követi Jókait s az ő műve egészen másként zárul.

Herczeg első regényévei szép sikert ért el. Most már joggal hihette, hogy a költészet bűbajos birodalmában reá szerep, hivatás vár, hogy ő ebben a világban fogja aratni azokat a babérokat, amelyek álmai egét oly káprázatosná festették. Megpecsételte ezt a hitet a Petőfi-Társaság, amely alig egy évvel a *Fenn és lenn* megjelenése után, 1891-ben. tagjai sorába választotta. Itt vesz tehát fölfelé szökő irányt az a művészi pálya, amely fényével, ragyogásával később már nem csupán nekünk világít, de áttörve határainkat, a szélrózsa minden irányában terjeszti, hirdeti Herczeg talentumát. A mű sikere újabb alkotásokra ad ösztönzést. Még ugyancsak 1891-ben szoros kapcsolatba jut a legkomolyabb és a legértékesebb napilapok egyikével, a Budapesti Hírlappal s a Rákosi Jenő oldala mellett, az

⁸ Oláh Gábor: Írói arcképek. Budapest. 1910. 64. 1.

⁹ Herczeg: Jókai Mómál. Magyar Szalon 1893 évf.”. 699-702. II.”

ő lapja hasábjain mind elevebben bontakozik ki Herczeg tehetsége. Nagyobb szabású alkotásokkal egyelőre nem lép fel, de a hatalmi életből vett humoros tárcarajzokkal nemcsak mulattat, hanem állandóan ébrentartja az általános érdeklődést maga iránt. Részint ezekből, részint pedig egyik-másik lap tárcarovatában már előbb is megjelent elbeszéléseiből állítja össze és adja ki 1892-ben a *Mutamur* c. novellás kötetét.

A *Mutamur* novelláiban ahhoz a műfajhoz és arra a talajra tér vissza Herczeg, amelyben és ahol mindig a legkönnyedebben mozog. A talaj a naturalizmus talaja, A Herczeg naturalizmusa olyannak ábrázolja a világot és az embereket, amilyenek azok a valóságban. Herczeg nem törekszik arra, hogy a dolgok mélyére hatoljon, csak annyit érzékit meg, amennyit egy mélyreható pillantással felszívhat magába. A kis eseményt feldolgozó s a kifejlés felé robozva haladó novella kedvez ennek a genrenek. Herczeg azonban nemcsak naturalista elvei következtében dolgozza fel így novelláiban a való élet képeit, hanem bizonyos külső körülmények miatt is. Újság számára írja novelláit, amelyeknek záros határidőn belül és előre megszabott terjedelemben kell készülniök. Bármennyire magával ragadja tehát az ihlet, a rotációs gép zakatolása és a tárcanovellának előre megállapított terjedelme nagyon fontos tényezőkként szerepelnek egy-egy novella megalkotásánál. így szokhatta meg Herczeg még a terjedelmes eseménynek is szűk keretek közé tömörítését, munka közben hol a drámai gyorsaságot, hol a balladaszerű szökellést, de egyúttal a stílus sokatmondó rövidségét s a jellemzésben a lelki élet részletesebb festése helyett annak villanászerű megvilágítását. Nagyon találóan jegyzi meg Kiedl, hogy „a tárcaelbeszélés szűk kereteivel megjelenítő kényszerével volt az első drámai nevelője Herczegnek, a drámaírónak.”

A *Mutamur-ban* azonban nemcsak rövid, tömör cselekményt! novellák vannak. Már maga a címet adó mű is hosszabb elbeszélés. Két egyén lelki átváltozását festi benne Herczeg. azonban éppen az átváltozás lelki folyamatát nem látjuk kidomborítva a műben. A lelki élet rajzában csak a felületen mozog s inkább bekövetkezett tényekkel, mint a jellemzés eszközeivel indokol. Hasonlóan jár el *Az utolsó bál*, *Hadnagy né őnagsága*, *Tavaszi láz*, *Isa kisasszony*, *A kapa-kovács felesége* és *A kényelmes asszony* c. novellákban is. Nem a lelki élet festése hiányzik ezekben az elbeszélésekben, hanem annak kellő

kimélyítése. Ez a hiány nem értelemzavaró, mert az olvasó könnyen kitölti azt az űrt, amely a lelki élet ecsetelésében a keret szűk volta és az idő kimértsége miatt támadhatott. Viszont vannak nagy számmal igen kiváló alkotások is a gyűjteményben, mint *A békák*, *Mindhalálíg asszony*, a már előbb ismertetett és itt is közölt *A daruvári híd*, továbbá a *Mozgósítás*, *Tacskó* és *A báli ruha* címűek, amelyek mind jellemzés, mind szerkezet tekintetében az újabb magyar novellairódalom legkiválóbb termékei közé sorozhatók.

Legkiválóbb azonban az egész kötetben a *Lószőr-vitéz* c. elbeszélés, amelynek művészi értékét azon kor igen szigorú kritikusa, maga Gyulai Pál is kiemeli.¹⁰ Egy gyermekkori élmény újul fel ebben az elbeszélésben Herczeg lelke előtt és megható, szeretetteljes emlékezéssé válik. Húsz év múltán egy lószőr-katona kerül a régi lomok közül kezébe, amely gondtalan gyermekéveiben a legkedvesebb játék volt. Ez eszébe juttatja még öt éves korában elhalt kis húgát, Vicát, aki a játékot szintén nagyon szerette és egyszer, amidőn az új ruháján keletkezett szakadást bevarrta, el is kapta tőle. A gondos édesanya azonban felfedezi a csínyt, mert a kis Vica az inget is a kabáthoz varrta s a lószőr-vitéz e miatt, veszekedés árán, régi tulajdonosához kerül vissza. Idők múltán a kis Vica torokgyíkba esett és még jobban esengett a játék után, mint valaha, írónk azonban semmiképen sem akarja odaadni neki. De egy éjjel felriad s talán telepatikus hatásra beteg kis húgához akarja küldeni a huszárt — későn, mert akkor már a kis Vica az angyalok honába költözött. Most, húsz év múltán azonban odaadná írónk mindazt, amiért küzd és amit a jövőtől remél, ha mégegyszer elmondhatná: „Nesze, Vica-cica, pattogatott kukorica, nesze, bizony Isten, igazán neked adom a lószőr-vitézt!” — Nem tudjuk, hogy mit csodáljunk Joliban ebben a megható visszaemlékezésben: az egészen elömlő naiv báj, az érzelem spontán melegségét vagy az előadás egyszerű bensőségét! Maga Gyulai igen elismerőleg nyilatkozik róla, mondván: „Mintha nem is törekednék hatásra s valódi hatást ér el.”

Hangban és tartalomban meglehetősen változatosságot mutatnak a *Mutamur* novellái. Leginkább a főúri, az előkelő katonai és a műveit osztály élete érdekli Herczeget. az egy-

¹⁰ Budapesti Szemle 1892. évf. 71. kötet, M5. 1.

¹¹ Budapesti Szemle 1892_A évf., 71. kötet. 319. 1.

szerű emberek életéből ritkábban merít, ezek körében keveset mozog. Hangiuk mindig a tárgyhoz simuló, hol víg, hol mélabús, hol komoly, hol szarkasztikus, de mindig előkelő. Biztosan és magas fölénnyel kezeli a tárgyat, így szemléli az embereket és csak azt emeli ki, ami a tárgy vagy az egyén szempontjából a legjellemzőbb. A *Mutamur* novelláit a kezét a reális élet üterén tartó művész pillanatfelvételeinek lehetne nevezni, még pedig a milleniumi boldog magyar idők reális életének ütőerén tartó művész pillanatfelvételeinek, mert a novellákból az akkori magyar intelligencia érzése és gondolkozása, tükröződik vissza. Ebből érthető a Herczeg sikere, meg abból, hogy megvan benne a szerencsés érzék az olvasóközönség ízlése iránt, amellyel el tudja találni az el nem csépelte tárgyat, a szokatlan hangot és az érdekes előadási modort.

Ezzel a hozzáférhető adatok alapján körülbelül el is mondtunk mindent, ami Herczeg írói pályájának 1886-tól 1892-ig terjedő szakára nézve fontos. Nem lesz haszontalan, ha az eddigiek rögzítése végett visszapillantunk az elmondottakra.

Írói pályája elején Herczeg nem annyira a specifikus magyar nemzeti szellem, mint inkább specifikus magyar viszonyok kifejezője. Élményt a közös hadsereg tisztjeinek élete ad neki, amely csak részben magyar és szelleme az egyetemes nemzeti helyett egy csekély és sokszor teljesen izolált társadalmi réteg szelleme. Mintái is idegenben: a németeknél vagy az osztrákoknál keresendők, mert „kezdő költő korábban és erősebben kerülhet a maga, nyelvén szólók mint idegenek hatása alá. Anyanyelvén fogja fel, sejtje meg legkönnyebben mindazt, ami a költészetet teszi. Ahhoz, hogy a nyelv- és stílfarmák idegen-ségén át megérezze valamely költő eredeti ízét s utánozni tudja, már gyakorlott érzék szükséges.”¹² Az élményanyag képzetvilágát azonban a bölcsőből hozza magával műösztönével, invencióképességével együtt. Már gyermekkorának rózsás álmával is a katonaságon csüggött, s jóllehet életpályául mást választott, vonzalma a katonaság iránt mindvégig megmaradt és mély nyomot hagyott nemcsak lelkében, de költészetében is. Ez az az áthidaló ív, amely a katonaságot nagyrabecslő német faj sarját a katonai ére nyeket hasonlóan értékelő magyarsághoz kapcsolta; ez az, ami őt szívünkhez

¹²Horváth János: Petőfi Sándor. Budapest, 1922, 14. 1.

közel hozta és a magyar militarista szépirodalom megalapítójává tette. Mily mély volt a katonaság iránt táplált vonzalom, mily őszinte a katonai élet után való vágy, mutatja az, hogy nincs egyetlen olyan műve, amelyben katonák, vagy igazi katonás jellemek ne lennének. Első pályadíjat nyert művében is egybeolvasztja a civil főúri élet rajzát az előkelő katonai körök életének rajzával, de itt már hazai minta: Jókai hatása alá kerül. Míg előbb a „snájdig” huszártisztek tipikus alakjait teremti meg, most Jókai regényhőseire emlékeztető Kraft-Mensch-eket termel képzelete. Nagy mesemondónk hatása ugyan még később is érezhető művein, de már kezdő fokon függetleníti magát tőle a feldolgozásra szánt anyaggal szemben elfoglalt diszkrét tárgyilagossága által, amely mindvégig kirívó írói jellemvonása marad. Nagyon találóan mondja Horváth János: „Az ő rokonszenve tárgya iránt: nem másítja meg a valót... Rokonszenve ellenére ő hidegebb, elfogulatlanabb tükrözője a valóságnak, mint amazok.”¹³ (T. i. Jókai és Mikszáth.) Ezen a ponton különül el Herczeg már pályája elején a tárgyába lirailag elmerülő Jókaitól és az impresszionista Mikszáthtól s lesz a magyar elbeszélőirodalom hatalmas törzsének életerős, önálló hajtása. De elkülöníti a mestertől már pályája elején sajátjának vallott iránya: a naturalizmus is, amelynek a materialisták által kedvelt piszkaiba sohasem téved el. Az élet tragárságait egyetlen művében sem fejtegeti, még a pikantériákat is tartózkodva érinti, mintegy elsikklik mellettük, ha útjába gördülnek. Az ő naturalizmusa a realizmus édes testvére s az életet a maga ridegségében tárja elénk. Alakjai ezért igazi húsból-vérből való, élő-mozgó alakok, akikben ismerőseinkre vélünk találni.

Herczeg aránylag későn lépett fel s első műveiben kiforrottabb írói egyéniségként jelenik meg, mint ezt a legtöbb írónál tapasztalhatjuk, tökéletesnek azonban távolról sem mondhatjuk. Bár már első művei a belső és a külső szerkezet iránt való ép, egészséges érzékéről tanúskodnak, legtöbb művében a lelki élet ecsetelését elnagyolja és így az előzmény és következmény között sokszor nincs meg a szükségszerű lélektani áthidalás. Ez kétségtelen fogyatékosága művészetének, de viszont a későbbi nagy író alkotóképességének sok vonását lehet már kezdőfokon is felfedezni nála. Különösen a leírásban, a hangulat

¹³ Horváth János: Herczeg Ferenc. Irodalomtörténeti Füzetek 1. sz., 5. l.

festésében s alakjainak röpke, villanásszerű megelevenítésében mutatkozik ez, s ha még hozzávesszük azt is, hogy idegen anyanyelvre ellenére a stílust és a nyelvet mily pompásan kezeli, igazat kell adnunk azoknak, akik benne már pályája elején a jövő nagy íróját, Jókai pálmájának egyik örökösét látták.

Népszerűsége jutása.

(1893—1895.)

Herczegnek szépen induló írói pályáján az 1890—92. évek országos hírnevet biztosítottak. Első, jutalommal kitüntetett művének újabb kiadásban való megjelenése csak növelte hírnevét és kezdte mind szélesebb rétegekben előkészíteni a talajt népszerűsége számára, amely már nemcsak a fővárosban, hanem a vidéken is egyre nőtt. Az 1893. év újabb diadalt hoz számára. Ebben az évben választja a legelső szépirodalmi társulat, a Kisfaludy Társaság tagjai sorába s ekkor jelenik meg *A Gyurkovics leányok című* elbeszélő műve, amely összes munkái közül legelőször töri át országunk határait s kilenc idegen; nyelvre lefordítva, magyar nyelven többször kiadva, eddig huszonnégyezer példányban megjelenve, mindenütt derült jókedvet, szünni nem akaró kacajt fakaszt. Ez az a mű, amelynek pajzán jókedvével meghódítja az olvasóközönséget, amely által a legnépszerűbb magyar íróvá, a közönség kedvencévé lesz.

Ha ennek a szokatlan sikernek az okait kutatjuk, azt kell megállapítanunk, amit már előbb hangoztattunk, hogy t. i. Herczeg szerencsés érzékével mindig eltalálja az időszerű tárgyat és az olvasók ízlését. A mű abban az időben jelent meg, amidőn a magyar közéletet a polgári házasságkötés problémája foglalkoztatta, az országgyűlést is ez nyugtalanította. Lipcsei Ádám ennek az egész magyar közéletet betöltő mozgalomnak tudja be a mű keletkezését,¹⁴ bár kétségtelen, hogy a férjhezmenés minden leányos háznak minden időben egyik legégetőbb problémája volt és marad s így a műnek örök időkre szóló aktualitása van.

De a Berezeg fiatalos lelkivilágához is közel állt a tárgy s mi a művet az élet után megalkotott naturalista terméknek tartjuk. Mint a bálók és társas összejövetelek kedvence, tartott szemlét és szemelhetett ki magának Herczeg egy Gyur-

¹⁴ Nemzet 189a. évf. 89. sz.

kovicsnét, egy „jól konzervált” anyóstípust és válogathatott ki hozzá a férjhezmenés után vágyó leányok közül hetet, hogy az eredményesen végződő házassági manőverek előadásával mulattasson s mintegy azt mondja: íme, ilyenek vagytok ti! Gyurkovicsné, mint anyóstípus, kiválóan sikerült. Az élelmes anya minden jellemvonásával felruhazza Herczeg, sőt talán túloz is ebben a tekintetben, alakja azonban valószerű s a mű megjelenése óta komikus fogalomná vált, bár nem annyira jelleméből, mint inkább az érdekes helyzetekből buzog a komikum összforrása. Praktikus érzékű, tetteiben következetes, célja felé páratlan szívós kitartással törő nő. Bár egy-egy leánya férjhezadása érdekében a fővárosi szörnyű drágaság közepette is nagyozol, ennek azonban erszénye laposodása mindig véget vet, hazautazik, olykor eredménytelenül ugyan, de sohasem csüggedve és otthon egyszerű életet él. Leányait a saját képére és hasonlatosságára formálja, ügyesen arra neveli, hogy kifelé mutassanak, hódítsanak, otthon dolgozzanak. A házassági tervek szövésében fáradhatatlan s az el nem maradó siker annyira rabjává teszi ezen szokásának, hogy midőn legkisebb leányát is férjhez adja, nem érzi jól magát további tervezgetés nélkül s magához hívja egyik eladó leányrokonát.

A leányok — egy családnak lévén gyermekei — úgy fizikai, mint jellembeli tulajdonságaik alapján nagyjában azonosak s a túlzások ellenére is valószerűek. Közös tulajdonuk, hogy mindegyik felette szép, mágnásos járású, hosszúnövésű, praktikus észjárású, kissé kacér, fáradhatatlan táncos, kitűnő éjszakázó, otthon dolgoz, szerény viszonyaikkal megalkuvó s ha valamelyik fiatalember a közelükben olvadozni kezd, egyértelműig mindegyik azt mondja: beszéljen az édesmamával. De a közös tulajdonságok mellett mindben van egyéni is és férjhezmenetelük is egyéniségüknek megfelelően más-más módon történik. A mű cselekményét éppen ez, azaz a házassági tervek sikeres végrehajtása képezi. Minden terv lényegében egy-egy jó ötlet, amelyet Herczeg egy-egy lárvaszerű elbeszélésbe foglal s amelyek bármelyike önmagában is befejezett egésznek alkot. A lelkiélet ábrázolásában azonban, mindenütt a felszínen mozog, pedig a szívélet ecsetelése önként kínálkozik. Mindegyik leány férjhezmenetelét komikus helyzetekből, ötletszerűen magyarázza s nem is lett volna a mű olyan mulattató, ha a komi-

kumnak mélyen az emberi jellemben rejlő gyöngyeit kísérelte volna meg felszínre hozni, mert ehhez nem lett volna elég ereje.

Bizonyos kis egységet is ad a műnek Herczeg az anya közös személye és a testvéri összetartás által. A főhős Gyurkovicsné. Minden házassági tervnek ő az értelmi szerzője, tehát az összcelekmény minden főbb szála tőle indul ki és miután minden leányt tőle kérnek meg, a szálak végeredményben az ő kezébe futnak vissza is. A házassági tervek kivételében már mindegyik leánynak is fontos szerep jut s így a főhős mellett mind a hét részben mellékhősök tűnnek fel. Minden leány férjhezmenetele más-más helyzetből származik s bár az olvasó előre tudja a kifejlést, mégis érdeklődéssel olvassa, mert az előadás mindvégig lebilincselő.

A mű nem szatírának készült, nincs benne sem az anyósokra, sem az eladó leányokra semmi sértő. Humoros rajz, amely aktualitásával par excellence a milleniumi magyar társadalomban gyökerezik, de mi nem tartjuk Lipcsei Ádámmal „színekben gazdag változatú rakétának, mely felszáll, mulattat s elég”,¹⁵ szerintünk a művet sok idő múlva is érdeklődéssel fogják olvasni.

Nem osztjuk azt a nézetet sem, amely szerint *A Gyurkovics leányok* mintája Julius Sünde *Die Familie Buchholz* című műve lenne. Igaz ugyan, hogy a családanya a Stinde művében is állandóan a leányai férjhezadásával foglalkozik, az is igaz, hogy ez a mű is a komikus helyzetek egész tömegét tárja elénk, de Gyurkovicsné és Buchholzné merőben ellentétes jellemek. Amaz praktikus gondolkozású, emez életterlen, aki naiv fogásai következtében legtöbbször felsül. A két mű pszichéje is más. Amaz az elszegényedett bácskai dzsentri világának, emez a berlini polgári életnek hű képe.

Herczeg népszerűségét *A Gyurkovics leányok* szokatlan nagy sikere után egyrészt az 1894-ben megindított *Új Idők* című szépirodalmi hetilapja, másrészt első színpadi sikere növelte. *A dolovai nábob leánya* (1894) című színművének első előadása alkalmával ugyanis „a legfinnyásabb magyar közönség szüntelen riadó tapsokkal és éljenekkel mint a magyar drámairodalom fényesen feltűnő új csillagát üdvözölte”¹⁶ s a mű még ugyanazon évben 25 előadást ért meg.

¹⁵ Nemzet 1893. évf., 71. sz.

¹⁶ Nemzet 1893. évf., 89. sz.

A dráma az előkelő katonai és civil életből meríti a tárgyát sa cselekvény hajtóerejét a becsület képezi abban a formájában, amelyben azt az előkelő körök értelmezik. A katonák és civilek ezen világában minden gentleman a külső becsületesség fana tikusa s ha a lovagiasság azt kívánja, hogy életét kockáztassa ezért, azt is megteszi az igazi gentleman. Ebben a légkörben élnek a dráma szereplői mind, Szentirmay százados mellett főként Tarján Gida főhadnagy, a főhős. Szereti Jób Vilmát, aki szintén szívébe zárta az ügyes főhadnagyot, a Jób-család csődje azonban visszavonulásra készíti, mert „jellemtelenség volna tőle, ha szegénységbe vinné” az elkényeztetett kis hercegnőt. A saját személyével kufárkodó Tarján „fizetésektelensége” erős összeütközésbe hozza a főhadnagyot századosával, aki „nem tūr meg svadronjában más tisztet, mint kifogástalan gentleman”. Ez a súlyos sértés nemcsak párbajra tüzei Tarjánt hanem a külső becsület megóvása céljából a tiszti rangjáról való lemondásra is, mert mint őrmester, kaució nélkül is nősülhet. Tarján őrmesteri egyenruhában akar leánykérőbe menni a dolovai kastélyba s az a terve, hogy ha Vilma kosarat ad neki, elküldi aranyújtásos tiszti atilláját, mint szerelmének a tárgyát. Lemondását átadja századosának, aztán megverekednek. A párbajban Tarján fején súlyosan megsebesül, de azért van ereje ahhoz, hogy őrmesteri egyenruhában felmenjen a dolovai kastélyba éppen akkor, amidőn ott Jób Vilma és Merlin báró eljegyzését ünneplik. Kosarat kap és a kimerülés miatt összeesik. Négy napig eszméletlenül hevervén a kastélyban, egy hét alatt annyira összeszedi magát, hogy távozhatna. De eltűnnek a közte és Vilma között felmerült ellentétek, kitudódik, hogy mindkettő csak a másikat szerette. Miután Vilma nagynénje, özv. Domaházyné, a pénzeszsák Merlin bárónak nyújtja a kezét, még a kaució is előkerül s a fiatalok egymáséi lesznek.

Amint nem lehet megtagadni a műtől az élethűséget, éppen úgy nem a majdnem érzelgősségbe átcsapó romantikus véget, a művészi leleményt s hibái közt némely következetlenséget. A való élet élő-mozgó alakjai kerülnek színpadra, a lelkiélet fejlesztése azonban nem mindvégig következetes. Tarján ugyan mélyérzésű, önfeláldozásra is képes embernek mutatja magát, alapjában azonban mégis csak a külső becsületességre adó hozományvadász, aki „bár lovakat is kfélné”, az anyagi bukás után mégis elfordul imárottjától „ha maga bele is pusztul”.

A szakítás után még egy hét múlva is elérzékenyedik ugyan menyasszonya fényképének láttára, de mégis csak akkor ébred nagyon is kifogásolható tettének tudatára, amidőn századosa gentleman-becsületében sérti meg. Amit ezután tesz, annak nem a szerelem, hanem a lovagiasságról és a becsületről alkotott sajátos felfogása és a dac a rugója. Éppen ezért tátong tettei közt nagy űr, ezért nem látjuk a ki fejlődésben bekövetkező boldogságát megalapozva. Ugyanígy vagyunk Vilmával is. Annyit tudunk róla, hogy előkelő származására felette büszke és nagyon szerelmes. Tarján eltávolodása nemcsak szívét, de büszkeségét is érzékenyen sebzí. Igaz, hogy a rajta elkövetett sérelemért elégtételt vesz magának az őrmester Tarján kikoszorúzása által, boldoggá váló szerelme azonban éppen olyan indokolatlan, mint Tarjáné. Szentirmayné és Domaházyné előtérbe tolása által ő nagyon háttérbe szorul, sorsa, valamint a Tarjáné is, a két nő intrikája szerint alakul és változik. Talán éppen emiatt nem nyílik alkalom az ő lelkiéletük részletesebb ecsetelésére. Vannak azután a műnek olyan elemei is, amelyek nemcsak indokolatlanok, de lehetetlenek is. Ilyen pl. az, hogy a súlyos sebben szenvedő és az eleganciára sokat adó Tarján a Vilma eljegyzési ünnepét használja fel alkalmul a keze megkérésére, továbbá, hogy a Domaházynéba régóta szerelmes Merlin báró Vilmát eljegyezze.

A mű legkifogástalanabb szerkezet dolgában. Nemcsak a részek aránya van meg benne, de az alkatelemek is szervesen kapcsolódnak egymásba. „Kezdő író még nem vitt bele a dialógba annyi szellemet, a jelenetek egybekapcsolásába annyi leleményt és színpadi érzéket, mint Herczeg.”¹⁷ Az előkelő körök érzés- és gondolatvilágát híven tükrözi vissza a mű, ebben áll hatásának a titka és nem csupán a tárgy újdonságának varázsában.

A becsület és a szerelem összeütközése, mint a cselekvény hajtóereje, Lessing *Minna von Bamhelm* című drámájára emlékeztet, ahol ugyanez képezi a cselekvény legfőbb mozgó elemét. Ezt az összeütközést, mint rugót felhasználva azonban mindkét író egészen más cselekvényt sző s a két mű csak az azonos hajtóerő folytán hozható kapcsolatba. Más a Tellheim és más a Tarján lelkivilága. Amaz a szó legnemesebb értelmében a „sértett becsület” áldozata, s minden tettének ez az indító

¹⁷ Pesti Napló 189S. évf., 75. sz.

oka, emez a külső becsületesség lovagja és mindent ennek megóvása érdekében tesz.

Nemes erkölcsi tanulság szűrődik le a *Simon Zsuzsa* (1894) című regényből, amelynek cselekménye akörül forog, hogy az igaz szerelem visszaadhatja-e a bukott nő tisztességét. Herczeg erős megfigyelőképességével, éles dialektikájával reális élet-szemlélete közben a mindennapi élet egyik érdekes jelenségét veszi boncolás alá a műben s az alapeszme szentesítése által a jó erkölcs mellett tör palcát.

Simon Zsuzsa apró örömök közt viruló szép leánnyá serdül föl szüleinek kollővári birtokán. Anyjával együtt korán mindenét elvesztvén, apja gondozása alá kerül, aki édesanyját is pótolni akarja odaadó szeretetével. Idővel megszereti Zsuzsát egy jómódú földbirtokos, Orlay Sándor, de a szépen fejlődő szerelmi idillt megzavarja Réfalvy festőnek, rokonuknak a látogatása, aki magába bolondítja és el is jegyzi a viruló szép leányt. Simon ezredes azonban csak úgy adja beleegyezését, ha Réfalvy visszamegy Párizsba s ha még egy év múlva is szeretni fogják egymást. Az elutazás előtti éjjelen a festő elrabolja a Zsuzsa becsületét, aki csak akkor jön a dolog jelentőségének és vőlegénye gazságának tudatára, midőn a levelezés is megszakad közöttük. Orlay ekkor ismét foglalkozni kezd Zsuzsával s miután párizsi lapokból értesülnek a Réfalvy aljas cselekedeteiről, megkéri a Zsuzsa kezét. A leány ekkor levélben őszintén feltárja helyzetét, Orlay azonban egyik pesti női ismerősének tanulmányozása után arra a meggyőződésre jut, hogy Zsuzsából minden bűne mellett is igen jóra való feleség lenne, jobb, mint akárhány más. Miután minden bűnével együtt nagyon szereti, feleségül veszi. Egy ideig igen boldogan élnek, de Pestre költözve Réfalvy ismét útjukba kerül. Bár Zsuzsa teljesen kifogástalanul viselkedik vele szemben, mégis egy, a Réfalvy által még öngyilkossága előtt hozzá írt és el nem küldött levél következtében, amely a rendőrségen át egy zuglap hasábjaira került, lehull a műltről a lepel. Orlay túlteszi magát a társadalmi előítéleten, de megtudja a titkot maga Simon ezredes is, aki rettenetes haragjában bosszúra gondol, de Orlay őszinte vallomása, hogy t. i. Zsuzsa neki még az eljegyzés előtt mindent megvallott, s hogy ő Zsuzsát minden bűnével együtt igazán szereti villámhárítóként vezeti le gyilkos haragját és megbocsát

leányának, aki most maga is csak azért vonakodott az öngyilkosságtól, mert anyának érzi magát.

Herczeg a jó erkölcs diadalával fejezi be a regényt, de a jellemzésben reá váró igen súlyos feladatot nem oldja meg teljesen kifogástalanul. Simon Zsuzsa izig-vérig úrileány. Főjellemvonása a naiv ártatlanság és az őszinte szerelem. Mindenki szereti s ezért ő is mindenki iránt hiszékeny jóindulattal viseltetik. Nagyon érzi a jó édesanya vagy legalább is a meghitt s tapasztalt barátnő hiányát, aki előtt szerelmes szíve minden dolgát feltárhatná. Így inkább helyzetéből, mint jelleméből lehetne megértetni botlását, indokolva azonban semmiképen nem látjuk, mert sem naiv ártatlansága nem olyan rendkívüli, sem szerelme nem olyan öntudatát megbénító, amely lélektanilag megalapozná ballépését. A bukáshoz Zsuzsa nem eléggé együgyű falusi teremtés, de nem is eléggé hisztérika!

A Réfalvy jelleme és tette között is utólagos összhang van. Róla csak a csábítás után tudunk meg olyan gaztetteket, amelyek alávaló *művét* utólag indokolják. Egész lényét átható, megtisztító szerelme bármily erős, idegei bármennyire excessive működnek is, akaratának mégis ura marad, tehát beteges tünetnek sem lehet betudni részéről a csábítást. Simon ezredes pedáns katonás egyenességével sem áll összhangban az, hogy leányának aránylag könnyen megbocsát. Az ember azt várhatná, hogy szörnyethalva rogyik a székbe, amidőn leánya múltjáról lehull a lepel s íme a Zsuzsa által rögtönzött jelenet: a bezárt ajtók mögött halálsápadt arccal fekvő asszony a szőnyegen heverő revolverrel villámhárítóként vezeti le boszszúját. Orlay a legsikerültebb jellem, Kun Attilára emlékeztet, álarca, alatt írónk okoskodik. Tetteiben következetes, szerelmében megingathatatlan szilárd. Ellenmondó vonás az ő jellemében csak annyiban van, hogy ő, aki jó hírnevére olyan büszke, Zsuzsának megbocsát, bár hogy milyen hatással lett volna közéleti szereplésére neje bűnének általános tudata, titok marad, a regény véget ér.

A cselekményt az alapeszme kifejtése céljából egy ideig következetesen bonyolítja Herczeg, kár azonban, hogy midőn a Zsuzsa és Orlay házassága által az alapeszmét szentesíti, a regényt is be nem végzi, hanem az egyszer elkövetett, de az oltár előtt megbocsátott bűnt ismét felidézi s az újabb bonyodalom által a mű szerkezetében valóságos belső zavart okoz.

Az azonban dicséretreméltó, hogy Herczeg nemes idealizmusát követve, a megoldásban a költői igazságszolgáltatást az erkölcsiivel egybekapcsolja. Nagyon találóan mondja Madarász Plóris a műről: „A csábító undorító gazsága, a büntudat gyötrő volta, a megbánás értéke s a világ ítéletétől független családi boldogság feltételei nemes tanulásként szűrődnek le ebből a történetből.”¹⁸

A. mű forrására Kozma Andor mutatott rá. Szerinte a regény nagyjában Dumas *Denise* című drámájára emlékeztet, de más felfogásra vall. Az összehasonlítás eredményét Kozma a következőkben foglalja össze: „Dumas generalizál s azt bizonyítja, hogy a becsületes bukott leányokat általában el lehet venni. Ebbe a tételbe sehogysem tudunk belenyugodni. Herczeg azonban regényében individualizál s csak annyit bizonyít be, hogy az egyetlen, sajátságos esetben Orlynak el lehetett és el kellett venni Zsuzsát, Ebbe már könnyebb belenyugodni, mert Herczeg minuciózus gonddal sáncolja körül következő lépésének lehetséges voltát.”¹⁹

A reális életszemlélet alapján dolgozó Herczeg a fantasztikus_ és a specifikus szimbolista irány híveként először *a/Napnyugati mesék* (1894) elbeszéléseiben mutatkozik be. Ezeknek az irányoknak a művelése *nem* érthetetlen szélsőségekben nyilvánul nála. Idetartozó elbeszélései tulajdonképpen allegóriák, amelyekben van valami jellemző igazság s ez nem marad titok a figyelmes olvasó előtt. A kötet legértékesebb elbeszélése. *A lép virága*, ugyan reális életszemlélet terméke, de a többiek Herczeg írói művészetét egészen új oldalról mutatják be.

A lép virága Herczeg nemes idealizmusának egyik legértékesebb bizonyossága. Két olyan egyén sorsát festi benne, akiket a végzet a társadalmi életben nem megfelelő helyre állított: az egyiket feljebb, a másikat lejjebb; mindkettő erős lelki megpróbáltatásoknak van kitéve, de mindkettőben van elegendő erkölcsi erő, hogy azokkal szembeszálljon és végül a társadalom hasznos tagjává küzdje fel magát. A férfi, Jurisies János, egy nagy embernek nagyúri allűröket majmoló kis fia, aki apja pénzéből gentleman módjára él, elnyeri a, dúsgazdag Mihályi professzor leányának a kezét, de eljuttassa egész jövőjét, mert egy „jó fiú” kedvéért váltót hamisít éppen apja halálakor s

¹⁸ Az egri ciszt. Főgimn. Értesítő 1912/1913.

¹⁹ Nemzet 1893. évt, 89. sz.

börtönbe kerül. A börtön azzal a jó hatással van rá, hogy megtanul dolgozni és becsületes kovácmester lesz belőle. Mint ilyen elveszi Jesszit, a lép virágát, akit az éjjeli mulatók virágáros lányává süllyesztett végzete s akit Jurisics pénzkel többször segít, így a börtönbe menetel előtt is. Jesszi ebből a pénzből virágüzletet nyit és várja az imádott férfi szabadulását. Bár a lelkiélet fejlesztése nem elég indokolt s nemcsak a jellemekben, de magában a mese szövéseben is találunk következetlenségre, mégis ez a szerkezetileg kerek mese nemes eszménységével, erkölcsi tendenciájával az egész kötet legértékesebb és legművészebb alkotása. Ugyanezt a meseanyagot *A kívándorló* című drámájában szerencsésebben dolgozza fei Herczeg, észrevételeinket majd a két mű összehasonlítása alkalmával részletezzük.

A *Szíriusz* című novellában azt beszéli el Herczeg, hogy egy hozományvadász gróf, egy vakmerő bravúrjai folytán közismert huszártiszt mint vesz nőül egy előkelő, de teljesen szegény leányt. Ennek a lehetetlennek látszó frigynek a meg alapozása végett szövi Herczeg fantasztikus meséjét, amelyet a szuggesztió hatására épít fel, s amelyben előbb a való, majd egy fantasztikus álmokép, végül ismét a való működik a cselekmény hajtóerejeként. Herczeg képzelete valósággal virtuozitással kering a bizarrság területén, az olvasó azonban ide is szívesen követi és nem tud betelni különösen a XVIII. századbeli magyar főúri élet káprázatos leírásával. A rokokó finomsága ölelkezik itt a legpazarabb színezéssel. Az elbeszélés Jókai *A jövő század regénye* alapján készült s a képzelőerő és az alkotóművészet erős próbája. Íme, Herczeg a fantasztikum világában is tud alkotni elképzelhető és szervesen egybekapcsolódó!. Bármennyire fantasztikumról van is azonban a műben szó, valószínűvé válik a szereplők rendellenes lelki élete és az érzékcsalódások által. Talán csak az álmójelenet nagyon részletes és korhű leírása nem fér össze egészen az álmó fogalmával és a szereplők rendellenes lelki életével.

Míg a *Szíriuszban* a póruljárt hozományvadász történetével mulattat bennünket az író, addig a két „napnyugati mese”: a *Báró Rébusz* és a *Donna Sol* a mai nőt, illetőleg a modern idegbeteg kor emberét rajzolja. A képzelet ezekben az elbeszélésekben is igen merész szárnyalású, de ezekben is feltalálható a szimbólum leple alatt a való. A *Báró Rébusz* reális magja az,

hogy mennyire önző és mennyire a pillanat hatásának rabja a mai nő, a *Donna Sol* alapgondolata pedig az, hogy a boldogság hiób-álom, amely füstként oszlik el s bár rögeszméjévé válik annak, aki egyszer megkóstolta, de valóban *addig* sem tart, ameddig egy jó -szivar ég. Herczeg előnyének tudandó be, hogy ezekben a szimbolikus elbeszélésekben is megmarad érthetőnek, úgynevezett hivatásos szimbolistáinknak ugyanis éppen ez a leggyengébb oldala.

A *Gyurkovics leányok* páratlan sikere ösztönözte Herczeget arra hogy *A Gyurkovics fiúk* (1895) című művében a nemes familia férfitagjainak karrierjét fiatalos könnyedséggel és a bohózatosaiba átcsapó humorral ecsetelje.

Miután hölgyismerősein előző kötetében „bosszút állott” s – mint Csokonai – talán „egy-két legyező-legyintés” büntetést is kapott, most baráti körében tart szemlét és innen válogat ki alkalmas Gyurkovicsokat. Valószínű, hogy Gyurkovics Bandi, a földbirtokos, Géza, a huszártiszt, Milán, a képviselő, az író baráti köréhez tartozó egyének s éppen ez a körülmény, valamint az, hogy jelenleg férfiakról van szó, szabadabbá teszi s humorának, valamint az ifjúkori léha kalandoknak sokkal gazdagabb ere buzog, illetőleg tágabb tere nyílik ebben a művében, mint előző kötetében. Jóllehet a mű olvasása sokkal több élvezetet nyújt azoknak, akik az ifjúkori léhaságok előadásában gyönyörködnek, mint az előző kötet, *A Gyurkovics fiúk*, mint mű, mégis messze mögötte marad a másíknak. Ebben a művében Herczeg valóban az, aminek maga vallja magát: krónikás. Nincs a műben főhős, aki a cselekmény elágazó szálait a kezében tartsa. Mindegyik Gyurkovics-fiú hős ugyan a maga nemében, elég sok bohókás kalandjukról olvasunk, de mégis azt találjuk, hogy az ikrek: Bandi és Géza sorsát csak a szép Brenóczy Jutka, s talán még anyja, a szőkehajú Földi a Gézáét és a Milánét pedig Hetwitz-Janky báróné köti össze végtelen finom úrinői hajszákkal. A Bandi sorsában a Hetwitz-Janky bárók már csak annyiban játszanak szerepet, amennyiben Géza protekciójára Bandi a Hetwitz altábornagy közvetítésével a hadsereg számára előnyös szállításokat végez, így a báróné lenne az a személy, aki közvetve vagy közvetlenül mindegyik Gyurkovics-fiú sorsába belekapcsolódik, de a kapcsolatok felette lazák, a báróné nincs mindenütt előtérben, nem főhős, mint Gyurkovics-mama az előző műben. Ezen fel-

tűnő fogyatkozás miatt egységet hiába keresünk a műben. A kalandok külön-külön, tárca vagy elbeszélés alakjában jobban érvényesültek volna, mint laza összefüggésben a használt cím alá foglalva, annyival inkább, mert a „kölykök”-nek: Gyurkának és Sándornak a sorsával Herczeg adós marad, pedig azok is Gyurkovics-fiúk.

A mű szerkezeti hibája ellenére is óriási sikert aratott. Herczeg itt is eltalálta azt a tárgyat és hangot, amely az olvasóközönség szívéhez vezet. A mű hódításában a legnagyobb szerep a nagyon gazdag komikumnak tulajdonítható, amely nem a szereplők jelleméből, hanem a bohókásabbnál-bohókásabb helyzetekből elemi erővel tör elő. A mű nem szatíra, nem is paszkill, hanem a dzsentri-világ-léha életének hú tükre s mint ilyen, kiválóan sikerült. Bácska borgőze ölelkezik benne Budapest pezsgőhabjával, a főúri kastélyok parfümjé a mezők virágillatával, az iskola levegője a kaszárnya szagával, a parlament miliője a hónaposszoba egyszerűségével, a vadászat kelleme a párbaj izgalmával, pazar bőkezűség súlyos nélkülözésekkel, hogy élénk varázsolja azt a végtelen boldog világot, amelyben a semmiféle komoly dologgal nem törődő magyar dzsentri él és amelyben oly könnyen boldogul. A szereplők jellemét következetesen motiválja Herczeg. Jellemüknek alapvonása a léha könnyelműség, amellyel a Jókai által kigúnyolt Széchenyikorabeli magyar nemesek tipikus képviselőjére: Kárpáthy Abellinóra emlékeztetnek. A lelkiélet rajzába mélyebben seholy nem bocsátkozik. Mélyebb lelkiélet nyomaira csak Hetwitz-Janky bárónénál találunk, de nála sem a Gyurkovicsokkal, hanem első szerelmével, Dénes István bukott miniszterrel kapcsolatot. Amidőn azonban ők egymásra találnak, a mű véget ér s az ő lelkiéletük rajza elmarad.

Szintén reális életszemlélet terméke *A három testőr* (1895) című bohózat, amelyben Herczeg megkapó élethűséggel rajzolja a sajtó hatalmát és a zsidó pszihét. A mű komikai magvát a gyáva hősködése képezi s a kiindulás az *Egy kard-affaire* (Mutamur) című elbeszélésre emlékeztet, ahol Pollacsek úr üzletvezetőjét már egyszer jubiláltatja az író. A mű voltaképpen nem is bohózat, inert a nyers, vaskos komikum hiányzik belőle, inkább komiko-szatirikus társadalmi korrajz, amelyben a komikum nem csupán a furcsa helyzetekből, hanem az emberi jelleméből is fakad. A főhős Pollacsek T. János borkereskedő, aki

közhasznú tevékenysége elismerésül „budavölgyi” előnévvel magyar nemességet kap. Igazi gyáva alak, aki a becsületnek lovagias védelméről hallani sem akar, de midőn a sajtó elsőrendű céllövő és rettegett párbajhős híret kelti, felül a hióbírnak és ez számtalan kacagtató jelenetnek lesz a rugója. Jellemének megalkotása mesteri kezekre és a zsidó pszihé alapos ismeretére vall. Kitűnően megalkotott jellem Rátky, az újságíró is. Benne nemcsak a hirtelen mindenütt megjelenő és magát minden helyzetben feltaláló újságíró elvenedik meg, de őáltala ismerjük meg a sajtó rettenetes hatalmát és a szerkesztőség szörnyű összetételét, amelyben a „hivatásos” újságírótól kezdve egészen a vívó- és bokszoló-mesterig oly sok mindenkinek jut fontos szerep. Az ő részben intrikus jelleme nemcsak sok komikus jelenetnek az előidézője, de kulcs is korunk azon kóros tünetének a megértéséhez, hogy a sajtó szuggeráló hatalmával mint élnek vissza az újságírók, mint viszik orruknál fogva a csöcselket « mint ejtik meg még a könnyenhívó intelligenseket is. Ebben a tekintetben a mű kiválóan sikerült társadalmi korkép. A többi Szereplő jelleme is ügyesen van megalkotva és a cselekvény szálai is szervesen vannak egybekapcsolva, a kapcsolatok itt-ott ugyan erősebbek is lehetnének. Herczeg érdeme, hogy a komikumot már nemcsak a helyzetből, hanem az emberi jellemből is fejleszti, s hogy az aránylag sovány cselekvényt oly érdekesen szövö, hogy a figyelmet nemcsak mindvégig lekötö, de mulattat is.

*

S most ismét eljutottunk Herczeg írói pályájának ismeretében egy olyan fordulóponthoz, ahonnan az eddigiek rögzítése végett visszapillanthatunk az elmondottakra.

Első műveinek sikere után Herczeg minden törekvése oda irányult, hogy az olvasóközönség iránta megnyilvánuló rokonszenvét a maga számára továbbra is biztosítsa és tőle telhetőleg fokozza. Ezt azáltal próbálja elérni, hogy olyan témákat dolgoz fel, amelyek nemcsak időszerűek, de az olvasóközönség-lelkületéhez és ízléséhez is közel állanak, úgy születnek meg azok a jobbára reális életszemléleten alapuló művek, amelyeknek szereplőiben az olvasóközönség önmagára ismer, amelyeknek tendenciája és alapgondolata az olvasóközönség mindennapi gondja, baja vagy szemlélete s amelyeknek szelleme, lelke

azé a koré, a milléniumi magyar időké. Herczeg az olvasóközönség lelkületének és ízlésének eltalálása által egyúttal a kor érzés- és gondolatvilágának kifejezőjévé válik. Ez hatásának és nagy népszerűsége emelkedésének titka és nyitja is.

A sajátjának vallott naturalista irányhoz (A Gyurkovics-leányok-ban mondja egy helyen: „Én azonban nem vagyok jó-nevelésű úr, hanem naturalista író, akinek minden szabad.”) hű marad írói pályájának ebben a korszakában is. Bár ez az irány most a romantikus, majd a szimbolikus és fantasztikus iránnyal váltakozik, alap- és uralkodó iránynak a naturalizmus marad meg, amelynek talaján eleitől fogva a legotthonosabban mozog. Herczeg az újabb kor naturalista festőjének született, aki fesztelen közvetlenséggel veti vásznára a kor érzés- és gondolatvilágát mélyebb eszmei tartalom nélkül és palettájának gazdag színskáláját felhasználva, mind a korról, mind az emberekről jellemző, élethű képet fest. Tárgyába lírailag nem merül el, ő csak bemutatja sivár meztelenséggel a dzsentrivilágot, de nem bírálja és nem ostromozza bűneit. Diszkrét tárgyilagossága mögött azonban már feltűnik éles, analízáló elméje (Simon Zsuzsa), amellyel az élet nehéz, problematikus kérdéseit veszi boncolás alá s különösen kiemelendők tartjuk, hogy az élet kényes kérdéseinek megoldásában mindig a jó erkölcs vezérli.

Mint elbeszélő szokatlan népszerűsége emelkedik Herczeg írói pályájának ebben a korszakában, de ugyanebben a korszakban „mint fényesen feltűnő új csillag” jelenik meg dráma-irodalmunk egén is. Két drámával lép fel, mindkettővel diadalt arat, mindkettőben életerős, izmos drámai egyéniségnek bizonyul s a társadalmi élet drámai ábrázolásában a Csiky Gergely által elejtett fonalat veszi fel.

Élményt most is leginkább az előkelő civil és katonai körök élete nyújt neki, de már az újságírói élet élményei is visszhangra találnak lantján s ezeknek a megérezkítésében éppen olyan eleven és élethű, mint amazokban. Műveinek többsége még most is fiatalos jókedvet lehel. A nevetséges helyzete egymásrahalmazása által a komikumnak bő ere patakzik bennük, de a lelkiélet ábrázolásában még mindig csak a felszínen mozog. Míg játszian eleven előadása mindvégig leköti figyelmünket, a feldolgozott anyag művészi formálása sokszor nem elégít ki bennünket, A szív örvényeit, a lelkiélet mélysé-

geit nem szereti s bár egyik-másik művében érinti, mélyére nem hatol s inkább a helyzetekből értet, mint a lélekből magyaráz. Innen van az, hogy több művében az előzmény és a kifejlés között nincs meg a kellő átmenet, a lélektani indokolás. De Herczeg szerint a naturalista írónak „minden szabad” s a lelkiélet ábrázolásában való felszínenmozgást talán ebből a felfogásból lehet magyarázni, annyival inkább, mert más helyen meg tréfásan azt kérdi, hogy mire való az a lélektani indokolás! Az ihlet gyakran ötletszerű és csak lazán összefüggő képeket sugall neki, műveinek többsége mégis az *anyag* biztoskezü urának mutatja. A legfelölőbb hiány a lelkiélet ábrázolásában mutatkozik, amelyen mint tudatosan és folyton tanuló művész, pályája további folyamán segít s a fejlődés később éppen ebben jelentkezik.

Művészi emelkedése.

(1896-1905)

Herczeg az 1893—1895-ig terjedő idő alatt szokatlan népszerűségre emelkedett irodalmunkban, de még leglelkesebb hívei sem sejtették a következő évek óriási sikereinek hosszú láncolatát. Míg előbb csak az olvasóközönség dédelgetett kedvence volt, akit a komoly kritika az elsekélyesedéstől féltett, addig a milléniummal kezdődő kilenc év alatt főként költészetének elmélyülésével és izmosodásával vonja magára a figyelmet s most már a legelsőrendűbb irodalmi fórumok felkentje lesz. Az Akadémia először 1898-ban nyújtja feléje az elismerés pálmáját, amidőn a *Szabolcs házassága* c. társadalmi regényét a Péczely-jutalommal tünteti ki. A következő évben, 1889-ben, ugyanez a legmagasabb tudományos fórum levelező tagjai közé sorozza, 1902-ben pedig *Pogányok* c. történeti regényét a Péczely-díjjal koszorúzza. A Petőfi-Társaság 1903-ban másodelnökévé választja, majd Jókai halála után, 1904-ben, az elnöki tisztelet is vele tölti be. Ezek az osztatlan elismerésen alapuló kitüntetések azonban nemcsak akadémiai jutalommal koszorúzott regényeinek szóltak, hanem elbeszéléseinek és drámáinak is, ez utóbbiak között főként a színpadon óriási diadalt aratott *Ocskay brigádosnak* és *Bizáncnak*. Szokatlanul nagy írói sikerei, valamint a még 1894-ben megindított *Új Idők* c. szépirodalmi hetilapjának fokozatos térhódítása vezető szerephez juttatják irodalmunkban s bár világszerte becsült nagy mesemondónk, Jókai, még él s pál-

májának örököse, Mikszáth, fényesen tündöklék irodalmunk egén, mégis ez utóbbi már így nyilatkozik róla a *Pogányokhoz* írt előszavában: „Herczeg még mindig fölfelé megy pályáján; láttam őt magam alatt, magam mellett és látni vélem már fölötte.” Kétségtelen, hogy a vezető szerepre emelkedéshez nagyarányú termékenység is szükséges, amely az olvasóközönség felkeltett érdeklődését nemcsak állandóan ébren tartja, de fokozza is. Herczeg írói termékenysége pályájának ebben az újabb korszakában pazarul kielégíti még az ilyen irányú és legmesszebbmenő igényeket is. Nem adjuk az ezen idő alatt megjelent művek számszerű statisztikáját, csak röviden arra utalunk, hogy ez az idő Herczeg nagy íróvá fejlődésének korszaka. Ekkor emelkedik ő valódi jelentőségre, igazi nagyságra, ekkor ébred saját zsenialitásának tudatára, pazar szellemének sasszárnyain ekkor repül fel a magasba: a magyar halhatatlanok közé! S midőn ennek a nagyarányú fejlődésnek az okait kutatjuk, eszünkbe jut az, amit Kozma Andor még 1893-ban írt róla, hogy t. i. ő „mindent rögtön felfog és megtanul. Ha figyelmessé lett egyszer valamely írói botlására, fogadni lehet rá, hogy az, vagy afféle soha többé műveiben ismétlődni nem fog.”²⁰ Ennek az önfegyelmével és rideg önbírálattal párosult önképzésnek tudható be Herczeg folytonos emelkedése és a művészi tökéletesedés felé való rohamos haladása!

Herczeg költészetének elmélyülését írói pályájának ebben a korszakában legelsősorban az mutatja, hogy az előkelő körök humoros rajza helyett éles analízáló elméjével költői érdekű reális életszemléleteket dolgoz fel műveiben. Már a *Simon Zsuzsával* kapcsolatban utaltunk éles elemzőképességére, ezután egész sorozata következik azoknak a műveknek, amelyekben a való élet hasonló jelenségeit veszi éles dialektikával boncolás alá. Legelső, ebből a korszakból származó művében, a *Szabolcs házassága*; (1896.) c. akadémiai jutalmat nyert társadalmi regényében is, egy ilyen költői érdekű reális életszemléletet öltöztet művészi köntösbe. A mű alapeszméje az, hogy vájjon az érdek házasság biztosíthatja-e a házastársak boldogságát. A mese bonyolítása s a tragikus kifejlés Herczeg nemes eszményi felfogásáról tanúskodik és tiszta erkölcsi tanulságot enged leszűrni a történetből.

A főhős, Szabolcs Sándor, egy nagy miniszter könnyelmű,

²⁰Nemzet 1893. évf., 71. sz.

de önérzetes és büszke fia, aki néhai apja óriási nimbuszából hatalmas erkölcsi tőkét kovácsol és eladja magát a bájos és dúsgazdag Forgács Malvinnak, hogy ennek pénzéből nyugodt, gondtalan életet éljen. De a sorsot hívja ki boldogsága ellen, amidőn azt egy olyan nővel kötött házasság által akarja elérni, akinek sem testét, sem lelkét nem szereti, csak pénzét imádjá. Szabolcs végzete mindjárt a házasságkötés után működni kezd. Eleinte apró összetűzésekkel ingatja meg neje mélységes szerelmét, majd „a pénzkérdések cinikus szellőztetésével” porig alázza szépségére hiú fiatal feleségét, a Leticia hercegnővel kötött viszonya által is arculütésként hat még mindig ártatlan és őt visszahódítani akaró nejeire, akit végül is — közeledése ellen rideg megvetéssel védekezve — unokatestvére és legjobb barátja: Bakó gróf karjaiba hajt. Bűneit tetézve, a sors előbb hatalmas kártyavesztés alakjában anyagilag sújtja, majd igen kegyetlen csapást mér önérzetére, amidőn feleségét számításból visszahódítva, megtudja, hogy az Bakó kedvese volt. Most már az önvád marja, mert ő volt az, aki neje ártatlan lelkét megfertőzte, aki karjaiba dobta „a megrögzött, kíméletlen nővadász-*nak*”, aki arra kény szeritette a még mindig ártatlant, hogy idegen kezéből fogadja el mindazt, amit tőle várt, de amit megtagadott: társadalmi állásának védelmét és szórakoztatását, aki tehát így megérettette a tapasztalatlan fiatalasszonnyal azt, amit ő és Bakó közös elvként vallottak: „az erénynek nincs jutalma és a bűnnek nincs bűnhődése, asszonyi dolgokban nincs se bűn, se erény, csak élvezet.” Teljesen meghasonlik. Hiába őli meg párbajban Bakót, ezzel csak külsőleg rehabilitálta magát, belül forrong. Közben íVjabb csapás éri: adósságával kegyetlen uzsorása apósa elé áll, aki előtt azt függetlensége megóvása céljából eltitkolta. Az adósság rendezésével közte és Malvin közt a mérleg kiegyenlítődött: Malvin kifizette a Leticia-kaland kiadásait, hogy ő meg lezárhassa a Bakó-kaland számadásait. De felébred férfias Önérzete β bár felesége ismét szenvedélyes szerelemmel csügg rajta és ő sem tudna nélküle élni, nem akar mégsem közönséges kitarzott lenni. Belátja alaphibáját, azt, hogy „házassága, meg az egész jelen élete a hazugság ingoványára épült” s hogy bizonyosságot tegyen mostani szerelme mély és igaz voltáról: agyonlövi magát.

A mese eleje és a főhős jelleme *A lóp virága (Napnyugati mesék)* c. elbeszélésére és hőseire emlékeztet, Szabolcs történetét

azonban tragédiává formálja Herczeg, nem kölcsönözvén neki annyi lelkierőt, amelynek segítségével a bonyodalomból ki-vezető utat megtalálja. A *Szabolcs házasságában* olyan ellen-tétes jellemek kerülnek a házasság köteléke által egybe, akik közül az egyik „lemondás”-nak, a másik pedig „az előrenyomulás első stációjá”-nak akarta tekinteni azt. A házastársak tehát nem közös, hanem ellentétes célokért küzdenek s ez a cselekmény hajtóereje, de egyúttal a tragikum rugója is. A küzdelmet a lelkekben látjuk lefolyni s így a regény elsősorban mint lélek-rajz jöhet tekintetbe. Látszólag nyugodtan élnek a hős és part-nere, belsőleg azonban eleitől »fogva szörnyű vívódáson mennek át. A belső küzdelem arányos és indokolt fokozatokon át érle-lődik megrázó tragédiává s bosszuló nemezisként a jó erkölcs szerepel. Herczeg aránylag elég mélyre hatol az emberi lélek rejtekeibe, de ugyanilyen mélyen látni is enged. Itt már nem csupán sejtet, hanem mindent élénk tár, ami a fejlemények lélektani megértéséhez szükséges. De nemcsak a lelki élet ábrá-zolásában, hanem a jellemzés technikájában is szembeszökő a haladás. Amint néhány sorral találóan tud leírni, éppen ilyen röviden tud egy-egy taglejtéssel, mozdulattal vagy helyzettel a szereplői lelkében végbemenő folyamatokra tökéletes világos-ságot deríteni.

Első kiváló bírálói Kemény, Eötvös és Bérczy méltó utód-jának tekintik Herczeget a főúri társadalom életének rajzában.²¹ Valóban annyira otthonosan még egyetlen művében sem moz-gott ebben a körben, mint itt. A finom külső, a szalonias forma mindig elegáns takarója volt az arisztokrata léhaságoknak, bü-nös vágyaknak és szenvedélyeknek. Az ügyes színlelés, a bevett formákhoz és előítéletekhez való makacs ragaszkodás, előkelő-ségük tudata és ennek megtartására és díszkrét kifejezésére való törekvés éltető eleme volt és marad minden idők főúri világának. A *Szabolcs házasságának* szereplői ebben a légkörben és ilyen éleltek mellett élnek és ez által válik a mű az arisz-tokrácia életének kiválóan sikerült rajzává.

A szerkezet szempontjából is kiváló mű bizonyos rokonsá-got mutat Flaubert *Emma Bovary* c. regényével. Mindkét mű az érekházasságról szól s mindkettő tragikusan zárul. Forgács Malvin Bovary Emmára emlékeztet: mindkettő lépcsőnek tekinti a házasságot, de Emma rosszabb, nem csupán meggondolatlan,

²¹ Akad. Ért. 1898, évi., 247, 1.

hanem végtelenül könnyelmű is. A két mű között fennálló kapcsolat azonban nem feltétlenül irodalmi hatás eredménye, lehet véletlen találkozás is.

Még egy kötet novella lát napvilágot mindjárt ez új kor szak legelső évében *Az első fecske és egyéb elbeszélések* (1896.) c. alatt. A novella az összes költői műfajok közt legközelebb áll Herczeg írói genre-hez, s ebben nemcsak legtökéletesebb, de tökéletesedése is a legszembeszökőbb. A haladás itt a jellemzés terén mutatkozik. Már a *Szabolcs házasságánál* rámutattunk arra, hogy Herczeg a szereplői lelkében végbementő folyamatokra mily tökéletes világosságot tud deríteni egy-egy taglejtéssel vagy más lényegtelennek látszó külsőséggel. A novella szűk keretei közt kevés tér nyílik a lelki élet részletesebb festésére. Herczeg itt is olyan külsőségekkel látja el szereplőit, amelyek tökéletes világossággal tárják fel a lélek legrejtettebb zugait is. *Az első fecskében* pl. a Mária orvoskisasszony külsején végbemenő változás világít rá a lelkében lefolyó érzelmi átalakulásra, amidőn előbb másként öltözködik, majd „alig hallható puha hangon, alig észrevehető mosollyal” maradásra inti a grófot, végül pedig levelet ír neki. A *Lehelben* az ifjú s fürge herceget az ébredő szerelem először szórakozottá teszi, aztán ellustul, arca elborul, midőn magában kell sétakocsizásra mennie, hazatérve némán, lesütött szemmel ül a helyén s csak akkor pillant fel idegen tűzzel a szemében, amikor azt hitte, hogy senki sem látja s végül a kastélyt „édesanyja oldalán sötét arccal”, ajkát rágva, viharosan dobogó szívvel hagyja el. *A kis leány beteg* címűben a tudós tanár „mintha elvesztette volna egyik ingombját” — hajlik meg a szentkép előtt, voltaképen azonban hálálkodó leánya láttára, a hit győzött az ő lelkében is a tudás fölött. *A félreismert asszonyban* Szerdayné előbb fiatal lányként ábrándos, aztán „a különben elbizakodott asszony egyszerre szelíd és kezes lett”, végül egy szenvedélyes jelenet rögtönzésével adja tudtul az egész lelkét betöltő mély szerelmet. *A Katalin és Katában* Kata előbb azzal tereli a figyelmet a belsejét emésztő lángra, hogy szórakozottságában kesztyűbe akarja dugni úrnője lábát, aztán a japáni ernyőt nem úrnőjéhez viszi. Hanem a várkert bükkfái felé integet vele, majd sírva fakad s minden kérdésre könnyzáporral felel, míg választottjának fellépte megindokolja egész magatartását. Herczeg tehát némely külsőséggel jelzett biztos lelki támpont, megadásával abszolút

világosságot derít a szereplői lelki életére, mert az olvasó képzelete könnyen és biztosan kitölti a támpontok közt levő űrt.

A katonai életből csak két novella veszi tárgyát, s míg *Az emberölő* igazi novellagondolatot foglal magában, addig *A Rákóczi-induló* erőltetettnek látszik. Vannak a kötetben olyan novellák is, amelyek egy-egy aranyigazságot rejtenek magukban. Ilyenek pl. *Az első fecske* s az *Emberek a hegytetőn*. Az előbbi megírására ösztönzést az a kormányintézkedés adhatott, hogy az orvosi pályára nők is mehetnek. A női emancipációnak ezt a diadalát Herczeg igen finom szatírával kíséri és meggyőzően igazolja, hogy a nő akár orvos, akár más foglalkozást űz, természetből fogva mégis csak nő: a természetten változtatni nem lehet. Hasonlóan aranyigazságot jelképez a másik: a férj tragédiáját, mert a férj „a társaság, a szokás, az illem, a divat” következtében valóban sohasem tudhatja, hogy neje vajjon csak az övé. Ez így van a barlanglakó ősember korától fogva napjainkig: a férj hiába védi, sőt, mint a novella mondja, maga mutatja be „gyöngébb társát” a „teremtés legfélelmetesebb ragadozójának”: a másik férfiúnak s a nő, az egykori barlanglakó éppen úgy, mint a mai, mimózáként zárja be hallgatásával a lelkét férje előtt és soha nem lehet tudni, hogy a hallgatás mögött nem árulás lappang-e.

A női lélek ismeretéhez nyújt Herczeg egy-egy finom megfigyelésen alapuló adalékot *A jó fiú*, *Az asszony imádkozik*, *A félreismert asszony* s az *Olga megöregszik* c. novellákban. *A jó fiú* megható képben ecseteli a sírba készülő édesanya szeretetét élőnek hitt jó fia iránt; *Az asszony imádkozik* egy rejtelmes álomnak és a kegyetlen valónak szomorú találkozása; *A félreismert asszony* a hitvesi hűség erőpróbája, az *Olga megöregszik* pedig a női hiúság finom szatírája. Van a kötetben két humoros novella is: *A marathoni ütközet* és a *Miért halt meg Izaura* címűek. Talán mindkettő egyéni élmény, de inkább anekdota, mint novella.

A *Honthy háza* (1897.) c. színmű szintén éles elemző elmére vall és költői érdekű reális életszemléleten alapul. A mű alapeszméje az, hogy bűnhődhet-e az ártatlan gyermek szülei vétkeiért. Herczeg nemes idealizmusával itt is az erkölcsi jó mellett dönt s a mű az erény diadalával zárul.

Nemere Sándor, Honthy megyéspüspök ügyésze, olthatatlan

szerellemmel viseltetik a püspök öccsének, az elhunyt jeles költő, pártvezér és politikus Honthy Attilának a leánya, Ida iránt. Célja elé sok akadály gördül. Elsősorban maga Ida is Sass Iván báróhoz vonzódik, de a szülők is csak úgy egyeznek a házasságba, ha a püspök halála után remélt nagy örökségtől Ida elesik. Sándor tisztában van ezzel, megtudja az Ida származásának a titkát is, amely szerint ő nem a Honthy Attila gyermeke, hanem feleségének Sass Miklós báróval, férje magántitkárával szőtt viszonyából született, de ez csak állhatatosabbá teszi szerelmében és arra sarkallja, hogy az ártatlan leány megmentése érdekében minden tőle telhetőt megtegyen. Miután a püspöktől pénzt nem tudnak kapni, Idát szülei Sándornak ígérik oda, de megbánják, midőn a püspök meghal és az a hír járja, hogy végrendelet nincs, az óriási vagyonnak egyharmada tehát a törvény értelmében Idát illeti. Mesterségesen előidézett összetűzés után vissza is vonják az ígéretet, Sándor azonban állhatatosan tovább is kitart Ida mellett. Miután belátja, hogy a leány mindenben bűnös és kapzsi szüleinek a hatása alatt áll, Honthy Attila naplójának a birtokában egyrészt a szülőket akarja saját szavuknál megfogni, másrészt az Ida „hazug” világát szétrombolni. Ez a terve sikerül s bár Ida rettenetes lelki válságon megy át, lelki egyensúlyát el nem veszti és Sándor felesége lesz.

Hogy a mű Herczeg nemes eszménységének legyen a kifejezője, olyan mesét kellett szőnie, amelyben az erkölcsi jó küzd a gonosz ellen. A eselekvény ennek a kettőnek a küzdelméből áll. Magát a harcot azonban Herczeg mintegy megosztja: külsőleg elvégzi Nemere Sándor, belsőleg pedig Honthy Ida. Az együvé tartozó küzdelemnek ez a szétválasztása nem szerencsés. A hős ugyan az ész harcával lép előtérbe, de ez kevés érdeklődési kelt partnere rettenetes lelki küzdelmével szemben, jóllehet erre is szükség van, mert Idának szívét és eszét egyaránt meg kellett győzni, hogy végül is azt tegye, amit jelleméből folyólag tennie kellett. A kifejlést ugyan ezáltal nemcsak lélektanilag, hanem mintegy logikailag is megindokolva látjuk, de a főhős háttérbe szorul.

A jellemek közül elsősorban Ida köti le a figyelmet. Rettenetes harcokat vív, de nem holmi vetélytárral, hanem önmagával és közvetlen környezetével. Szenvedő médium, akiért folyik a viadal, a jónak és a rossznak elkeseredett harca, amely az ő erkölcsi súlyánál fogva végződik az erény győzelmével. Azt az

egész világot, amelyet húszéves koráig naiv, hiszékeny lelke homoktalajra épített, romba kell döntenie, hogy tisztába jöjjön helyzetével és hogy helyesen tudjon dönteni sorsa fölött. A rideg való kegyetlenül sújtja, de nem közönséges lelki és erkölcsi erejénél fogva kül- és belvilágának tragikus összezsugorodását lelki egyensúlya elvesztése nélkül kiállja és azé lesz, aki elejétől fogva megmentője akart lenni. Lelki élete majdnem tragédia, amelyből ő fölocsúdva, s nem megtisztulva kerül ki, mert mindig az volt. Jelleme a legrokonszenvesebb női jellem, aminőt Herczeg eddig alkotott.

Nemere Sándor nem igazi főhős. Bár a cselekvény szálai az ő kezébe futnak össze, de nincs meg benne a hős szenvedélye. Szerelme határtalan, jellemének ezen vonása által erősen emlékeztet Orlay Sándorra (*Simon Zsuzsa*), tetteiben azonban apatikus. Éles, elemző elméjével maga Herczeg okoskodik.

A mű szerkezet tekintetében nem elég arányos. A cselekvény menete ugyan világos, de különösen az utolsó felvonásban nagyon sok történik. A forrására Keszler József mutatott rá,²² szerinte Maupassant *Pierre et Jean* c. műve lebegett Herczeg előtt, amelyben ugyanazt az alapeszmét dolgozza fel a nagy regényíró.

Szintén költői érdekű reális életszemlélet szolgáltatott élményt az *Egy leány történetéhez* (1899.), amelyet Herczeg „elbeszélésének nevez ugyan, de a mű bonyodalma és terjedelme túllépi e műfaj kereteit. A létét a saját munkája által biztosító tisztességes úri leány sorsát festi Herczeg igen markáns, reális képekben. Nemes idealizmusa itt is kifejezésre jut: a prima donna hős tisztult erkölcsi felfogása miatt szerencsétlen az életben.

Atalay Mariska, egy nyugalmazott tábornok eszes, emancipált, de jó erkölcsű leánya, anyja halála után színésznő lesz s mint ilyen, igen szép karriert csinál. Tatáry főispán azonban rossz hírbe hozza, ami miatt rokona és ideálja: Hajdú Balázs újságíró és a főispán között lovagias ügy támad. A párbaj s az a körülmény, hogy a kósza hírek miatt a főispán közkedvelt felesége öngyilkossági kísérletet követett el, elidegeníti a közönységet Mariskától úgy, hogy direktora hosszabb szabadságra küldi. Ennek ideje alatt Hajdúval találkozik naponkint s most már vele hozza össze a pletyka – nem alaptalanul, mert midőn

²² Nemzet 1896. évf., 45. sz.

Sebastiani külföldi körútra akarja vinni, Mariskát szerelme otthon tartja. A szerelem már-már friggyé érik, de az öreg Atalay a Hajdú megpumpolásával végleg elrontja azt s Mariska végül „háládatlan gyermek módjára hátat fordított a hazai mázsának, aki rápazarolta mindenét.”

Ugyanaz az éles, elemző elme, amelyet már néhány előbb tárgyalt műből megismertünk, tárul az *Egy leány történetéből* is elénk. Herczeg itt egy testileg-lelkileg egyaránt erős úrileánynak a sorsát veszi boncolás alá s az ő külső és belső küzdelme képezi a bonyodalmat. A hős rengeteg megpróbáltatáson megy keresztül, de erkölcsi ereje megóvja a bukástól. Az örökös küzdelemnek a rajza bizonyos egyhangúságot önt el a művön, amely mégsem válik unalmassá, mert az érdeklődés a hős sorsa iránt végig megmarad. Kifogás alá eshet azonban a Mariska majdnem férfias jelleme. Oly sok megpróbáltatást és kudarcot, mint amennyin neki kell átmennie, a női lélek alig bírhat el. Önállósága is feltűnő, úgy tetszik, hogy Mariska a Herczeg fejével gondolkodik. A mű összetevőit már előző művekből ismerjük. Láttuk már az előkelő körök, az újságírók életének, valamint a sajtó hatalmának a rajzát. Itt új elemként a színház- és a klubélet szerepel, amelynek rajza szintén nagyon élethű; látszik, hogy ezeket Herczeg igen jól ismeri.

Évekkel előbb felkeltett várakozást elégíti ki Herczeg *Gyurka és Sándor* (1899.) c. művével, amelyben a Gyurkovics-család legifjabb két férfitagjának gyermek- és ifjúéveit és társadalmi álláshoz jutását meséli el. Ezzel a Gyurkovicsokra vonatkozó művek trilógiává bővülnek. Ugyanazzal a pajzán jókedvvel, a komikus helyzeteknek ugyanazzal az ügyes kiaknázásával beszéli el itt Herczeg a „kölykök” históriáját: jól táplált szervezetükből, fékezhetetlen vérmérsékletükből s az ereikben folyó hamisítatlan Gyurkovics-vérből eredő csinyeiket. A műből részletesen csak a Gyurka históriájáról értesülünk, a Sándorét a befejező részben kapjuk igen tömören s így a cím nem felel meg a tartalomnak. A mű jelen formájában nem egyéb, mint a Gyurka személyéhez fűződő kalandok sorozata. A gyermek psziché festésében, a naiv hang utánzásában s Anikó jellemének megalkotásában valósággal remekel az író. Anikónál a lelki élet mélyebbre nyúló szálaival is találkozunk, a Gyurkovicsok lelki élete pedig abban a minden tettükből kisugárzó és egész életükön áthúzódó vezérgondolatban domborodik ki, hogy

sok meggondolatlan tettük ellenére is teremt a protekciós világ születésüknek és társadalmi helyzetüknek megfelelő állást.

Az első vihar (1889.) c. színmű művészi kombináció eredménye. Nemcsak szereplőivel, de motívumaival is találkozunk már Herczeg előző műveiben. Itt ezeknek felhasználásával egy olyan cselekvényt fejleszt, amely hű és eleven képekben azt mutatja, hogy az első szerelem, mint az egész "lelken uralkodó vihar, a szenvedélyeknek és indulatoknak milyen vad orkánját kelti fel az ifjú lélekben.

A hőse Lorántfi Lehel, akit anyja Litvay báróékhoz visz arra az időre, míg ő fia birtoka ügyében a bécsi udvarnál jár. Lehel nagyon jól érzi magát az új környezetben s pár nap alatt annyira beleszeret Litvay bárónéba, hogy nevelőanyja fogadására ki sem megy az állomásra. Az első szerelmi fellobbanást azonban nyomon követi az első csalódás, ami Lehelt nagyon mélyen érinti, mert „férfíúi” mivoltának lekicsinylését látja benne. Hogy ennek alaptalan voltát bebizonyítsa, beleköt Dobóba, aki nevelőanyjának lovagja s aki nem ad neki elégtételt. Ekkor vadászfegyverrel vállán eltűnik. Dobó vállalkozik visszahozatalára. A visszakerült Lehel könnyek árán megtanul lemondani és sirva vesz búcsút a bárónétól, nevelőanyja pedig a Dobó felesége lesz.

A cselekvény javát egy gyermek-ifjú első szerelmi fellobbanásának pompás rajza képezi. Herczeg igen finom ecsetvonásokkal festi, hogy az első szerelmi láng mint égeti le egy naiv lélekről az ártatlanság mázát, mint teszi hazudozóvá, titkolózóvá, majd a csalódás mily szörnyű emóciót vált ki belőle s végül mint tanul meg lemondani. Hiba azonban, hogy amidőn Lehel szerelmi regéje végződik, a mű nem zárul, hanem a nevelőanya és Dobó szerelme új irányt ad a cselekvénynek. Így két olyan szerelmi történetről van a műben szó, amelyek nem szerves kiegészítői egymásnak. A cselekvény egységének ezen fogyatékoságáért kárpotolnak bennünket a jól sikerült jellemek. Nemcsak Lehel sikerült jellem — őt igen rokonszenvenné teszi az, hogy az első csalódás után nem dévaj mulatozásban, hanem egy fontos tanulság levonása által vigasztalódik —, de Olga és Klára is. Amabban az idegesen szeszélyes nőt, emebben a női ravaszsgot látjuk találó vonásokkal megérzékítve. Sikerült a főúri körök rajza is és kiemelendő az előadás könnyedsége, választékossága.

A mű jellemeit és motívumait Herczeg következő műveiben Lehet feltalálni. A Dobó—Alpáry-párbaj azonos *Az emberölő (Az első fecske és egyéb elbeszélések)* Prutkay—Alpáry-párbajával. A külső becsület és lovagiasság, amelyről Klára bárónő és Dobó tárgyalnak, a cselekvény hajtóerejeként *A dolovai nábob leányában* már szerepelt. A *Tacskó (Mutamur)* Viktora teljesen megfelel Lorántfi Lehelnek, de még szembetűnőbb a hasonlóság a *Lehel (Az első fecske és egyéb elbeszélések)* Hadfalussy Leheljének és *Az első vihar* Lorántfi Leheljének sorsa és jelleme között. Van még egy motívum, amelyet majdnem szószerint vesz át Herczeg a *Fenn és lenn* c. regényéből. Dobó *Az első viharban* éppen úgy jár a kaukai király udvaribáljában, mint Kun Attila a *Fenn és lennben*. Dobó Kopeczky Ginának, Kun Attila pedig Szentmáray Dzsina grófnőnek meséli el ott szerzett élményeit.

Herczeg éles elemző elméjével ismét az egyedülálló úri-leány sorsai veszi boncolás alá az *Idegenek között* (1900) c. regényében, amely ennél fogva közeli kapcsolatba hozható az *Egy leány történetével*. Paula, az új hős, azonban egy másik változatát játssza végig az élet utain egyedül bolyongó becsűletes úrilány sorsának: józan belátása a házasság révéébe vezérli.

Paulát az Isten feltűnően előnyös külsővel és értékes belsővet ajándékozta meg. Ennek tudatában többrehivatottnak érzi magát, mint amennyivel a hasonló helyzetben levők átlaga beélné. Bár nincs már anyja, egy ideig állást sem kap, mégsem akar hallani sem arról az iránta érdeklődő tisztességes hivatalnokról, aki után a hasonló helyzetben levő leányoknak két kézzel kellene kapniok, inkább nekivág az életnek, amely 7amisarcán öríhnyt és szomorúságot, felemelést és lealázást éreztet vele. Az a tény, hogy mint nevelőnőt egyik helyen megszeretik, máshol megirigylik, ismét máshol féltékenykednek rá, csak nagyravágását, jellemének ezt a legkirívóbb vonását fokozza s már-már egy beleszeretett kis grófról álmodozik, ebből még a kurta, elbánás: az aránylag rövid időn belül bekövetkező felmondás sem józanítja ki mindaddig, míg kénytelen-kelletlen be nem látja, hogy az általa óhajtott biztos jövőt és nyugalmat csak féltve őrzött becsületének feláldozásával szerezhetné meg. Ekkor észbekap és álmai egéből a földre száll: házasságra lép a lenézett tisztviselővel, akivel ugyan még most sincs egy közös gondolata, kis gyermeke azonban kárpótolja elvesztett képzeletbeli édenéért.

barát szájának tátvaradását is kifejezi az író. Magán az aránylag rövid novellán pedig végighúzódik az érzelmeknek színeiben gazdag az a skálája, amely a találkozás kellemes örömtől a kiábrándulás keltette elkedvetlenedésig a flörtre kész lovag lelkében végbement. Ugyancsak a megelevenítő és színező erő által tűnik ki a *Leánykérő* c. novella is, amely egy kocsi-verseny keretében két fiatal szív egymásratalálását meséli el. A kocsi-verseny lázas hevével és gyorsaságával párhuzamosan fejlődik a fiatalok egymás iránt való érdeklődése s a pálma elnyerésével, ébredő szerelmük eljegyzésé érik. A robogva haladó elbeszélésből kiérzik nemcsak a száguldó paripák ügetése, de a gondolatok cikázása és az egymásra talált szerelmes szívek dobogása is. Látszólag nincs ezekben a novellákban mélyebb lelki élet, de az érzékeltetés és színezés feneketlen lelki mélységekre mutat.

De a főúri körök humoros, eleven rajzán s a reális éleli költői érdekű szemléleteinek megelevenítésén kívül a múlt is visszhangra talál a jelenben is beszédes tanulságaival Herczeg kobzán^A történelem anyagából különösen azok a részek ihletik, amelyek hatalmas szellemi áramlatoknak, világnézeteknek a, harcát, tragikus összecsattanását mutatják.) Első ilyen műve a *Pogányok* (1902) c. történeti regénye, amelyet az Akadémia a Péczely-díjjal koszorúzott s amellyel Herczeg a legkiválóbb magyar történeti regényírók sorába kerül: Jósika, Eötvös, Kemény és Jókai méltó utódja lesz, A mű a nyugateurópai keresztény műveltség és a magyar barbárság tragikus összeközöséről szól. Beöthy *Az élet kapuja* mélyreható bírálatában mutat rá arra a gondolatra, amelyet Herczeg a történeti anyagba és hőseibe belevisz és amely a *Pogányoktól* kezdve költészetében újra ínég újra, szinte jellemzőleg visszatér. „A barbár eszményisége és eszményítése ez a gondolat — úgymond Beöthy —, hűsége, egyenessége, becsületessége, áldozatkészsége, nemzeti érzése, hősisége által.” Eszméje művészek körében ötlött fel először Herczeg lelkében. „Amíg Feszty a Magyarok bejövételé”-! festette — úgymond Herczeg *A Nép* 1925. évi húsvéti számában olvasható interjú szerint —, szinte éjjel-nappal ez a téma izgatta, másról beszélni sem tudott, mint a magyarság sorsáról, jövőjéről. Környezetét is magával sodorta ebbe az elragadtatásba... Arra... határozottan emlékszem, hogy a

²⁸ Új Idők. 1920., 5. sz.

Pogányok gondolata itt ötlött fel bennem először.”² A Feszty Árpád hatalmas műve már a milléniumi ünnepélyre elkészült, így tehát éveken át hordozta Herczeg- lelkében a gondolatot, míg az eszme testet öltött.

A regény a pogány magyarság egyik sorsdöntő vállalkozását: az 1046-os Vata-lázadást tárja élénk. István király a keresztény vallásra térítette a magyarságot, de egy, a bessenyők közül hozzácsatlakozott töredék, fellázad az új rendszer ellen, A lázadók vezére a bessenyők egykorú nagy vezérének, Thonuzó-bának a fia, Alpár, aki a kereszténységben Márton nevet nyert. Alpár-Mártont István király a bakonyi papoknál neveltette s az új hit oly rendíthetetlennek látszó híve lett, hogy Gellért püspök legkedvesebb kanonokjaként kerül idővel Csanád földvárába. Itt nyomasztólag nehezedik lelkére a puszta szele s a marosmenti, valamint az erdélyi magyarság általános elégedetlensége következtében lelkileg kezd meghasonlani. Sernzád, a bessenyők asszony-ispánja, már nyíltan elpártolt az új hittől. Csanád fegyverrel akarja megtörni, de meghal, mielőtt ütközetre kerülne a sor. A zavaros viszonyok miatt Csanád özvegye, leánya: Zenóbia-Ángyika hazatérése érdekében, aki Konstantinápolyból útban van hazafelé, Gellért püspök segítségét kéri. Gellért Alpár-Mártont bízza meg a leány hazahozatalával, de még azt is megparancsolja neki, hogy vágja le a Sernzád haját és törje össze az üzbégek kőbálványát. Alpár-Márton a hármass feladatot fényesen oldja meg, de beleszeret Zenóbia-Ángyikába, ami végleg megingatja, hitébe«.

Közben az elégedetlenség országszerte egyre nő s midőn András és Levente közeledésének hírére Vata nyíltan fellázad, Alpár-Márton is elpártol az új hittől és a bessenyők élére áll. Ekkor Csanád özvegye a zavaros viszonyok miatt leányával együtt Dunántúlra menekül. Szerelme tárgyát követve. ide vezérji Alpár-Márton ie bessenyőit s a német Kuirát védelme alatt az ország határa felé menekülő Zenóbia-Ángyikát foglyul ejti, a sereget pedig tönkreveri. Alpár-Márton már-már azt hiszi, hogy a lázadók győzelmet arattak, de a székesfehérvári országgyűlésre menet arról értesül, hogy seregének java az újhítűek ellen vívott- harcban megsemmisült, s hogy András herceg, aki királlyá koronáztatta magát, mérte rá a leg-

²⁹ A Nép. 1925. húsvéti szarná bau: Herczeg Ferenc Széchenyi Istvánról drámát ír.

nagyobb csapást. Alpár-Márton ekkor Zenóbia-Ángyikát a bessenyő berénybe viteti, ő pedig Vatóval egyesülve, Leventében bízik, akit magyar királynak szeretnének megtenni. Taksony alá érve azonban tanúi Levente temetésének, akivel meghalt a magyarok Öreg Istene. Ekkor kénytelen belátni Alpár-Márton, hogy „a fekete papok jó munkát végeztek. Ha nem is tudtak új hitet önteni minden szívbe, a régit ki tudták ölni”. Vata visszamegy földet túrni és csikót nevelni, Alpár-Márton pedig a bessenyő berénybe vonul. Itt értesül Zenóbia-Ángyika tűzhaláláról, akire elkeseredett vetélytársa, Seruzád, az orosz-lámosi kolostort rágyújtatta. A megrendítő hír Alpár-Mártont teljesen megtöri. Elfogadja Tyrák khánnak, a fekete bessenyők fejedelmének, a görög császár ellen való segélyhívását és lélekben teljesen meghasonulva, alhagyja az országot.

Herczeg a regény keretei közt valóságos tragédiát nyújt. Az alapgondolatra, amelyet úgy a történeti anyagba, mint a hős lelki életébe belevisz, már fenn utaltunk. Két hatalmas világnézetnek a küzdelme perog le előttünk a műben s ugyanezt látjuk megérezkítve a főhős lelki életében. A hős lelke mélyén más világnézet rabja, mint amit külsőleg képvisel, ez hozza összeütközésbe önmagával és a fennálló világrénddel s ez az oka erkölcsi megsemmisülésének is. Azt az ingadozást, a lelki életnek azt az ide-oda hullámzását látjuk megelevenedni a műben, amelyen a keresztény vallásra tért magyarok eleintén keresztülmehettek. A hős csak egy azok közül, akik ezen u lelki hullámzáson átestek és akik a küzdelem hevében megsemmisültek. Innen érthetők jellemének ellentmondó vonásai. Alpár-Mártonban ugyanis megvan nemcsak a IX. század tudós szerzetesének hitbuzgósága és pallérozott esze, de a pogány ember féktelen szenvedélye és szabadságvágya is. Ezt a két végletet áthidalja Herczeg, lélektanilag megindokolja, hogy miként lesz a tudós kanonokból pogányvezér. Tetteinek rugója s egyideig a köré fonódó cselekménynek a hajtóereje az új renddel való elégedetlenség. Míg ennek megérezkítése kapcsán színes és korhű képekben a történelem fonalán haladó események elevenednek meg előttünk, közben egy szubjektív motívum: a szerelem lép fel új hajtóerőként, amelynek kétségtelenül része van a hős katasztrófájában, de nem nélkülözhetetlen tényezője annak. Alpár-Mártonnak Zenóbia-Ángyika nélkül is buknia kellett volna, Herczeg felfogása, történetsem-

lélete folytán amúgy is az ő katasztrófája felé bonyolította volna a cselekményt. Benne, általa a pogány magyarság bukik! azok az utolsó ütköző kövek tűnnek eh amelyek, mint a múlt hagyományai, a keletre törő nyugateurópai kultúra útjában állottak.

A főhős alakja mellett különösen két női jellem köti le a figyelmet. Az egyik Seruzád, „aki haragjában oly fölségesen szép, mint a háborgó tenger, ha mosolyog, ellenállhatatlan és elragadó, mint a tengeren felkelő nap”. Ösztönös indulatainak rabja, legérzékenyebb pontja a szerelem. Ez az imponáló férfi *előtt* megalázkodóvá teszi, mint a nőtényt a hím *előtt*, de az állat ösztönével ragaszkodóvá is. Megalázkodásában és ragaszkodásában azonban nem határtalan, mert midőn a halványként szeretett férfi rangjában és női büszkeségében sérti meg, vércsesikoltással dobja a gyilkot feleje, amely bár mászt sebez halálra, de őt készíti az öngyilkosságra. Jelleme nemcsak eredeti, de mesteri. Szilaj szenvedélyességével, ügyességével és szépségével a regény Brunhildja. — A másik kiválóan sikerült női jellem Zenóbia-Ángyika. Szép, mint a tavasz pompájában hasadó hajnal. Erénye győzedelmesen vetekszik szépségével. Seruzád merő ellentétje. A bizánci kultúra magaslatán áll, lelke a korhoz képest túlfinom s művelt. Bizonyos hiúság és naivság nem tagadható meg tőle, ami részben műveltsége fitogtatásában, részben az érte kifolyt férfitör föltt érzett mámorában nyilvánul. Jóllehet nem vonzódik lelkileg hőshöz, sőt rémült sikoltással ajultán rogyik össze, midőn megtudja, hogy egy barbár ágyasává kell lennie, Alpár-Márton hatalma mégis hatással van reá s talán kegyetlen sorsa élő-érzetében, mint utolsó szalmaszálba, kapaszkodik bele. Sorsa ártatlan szenvedése miatt megható, jelleme a legszebb, legüdübb leánykarakter, aminőt Herczeg valaha alkotott. Fialatos bájjával, szépségével és szemérmességével az ifjú Kriemhild képmása.

A két „denevérhitű” szereplő: Kocsobur-Omodé és Lantos Ekése azon kor tipikus alakjai. Amaz a hitében ingtag, de urához odaadó hűséggel ragaszkodó szolga megtettesítője, emez pedig félig a kém, félig az áruló cselszövő szerepét vivő, az új hitet kényszerűségből elismerő, de ahol lehet nyiltan ellene forduló táltosutód.

Mégis legerősebb, legkiválóbb oldala a regénynek a kor-

rajz. Irodalmunknak nincs még egy másik költői alkotása, amely oly híven és jellemzően tükrözné vissza az ezeréves múltat, mint Herczegnek ez a regénye. Nemcsak az itt-ott ódonszerű stílus, a keresztény és pogány életből vett képek elevenítik meg a kort, hanem a szereplők tettei és gondolkozásmódja is. Látjuk egyfelől az első magyarországi keresztények hitbéli fanatizmusát, a papok apostoli munkáját, befolyását az állam életében, az iskolázást, de önkénytelenül lebilincseli a figyelmet másfelől a szabadságvágyában korlátot nem ismerő pogányság tábori élete, hadakozást módja, társas élete, lakomája, a regősök szerepe, az iskolázás és a hitvilág teljesen eredeti és megkapó rajza. Páratlan az a megelevenítő erő, amellyel Herczeg ezt a munkát végzi. A szerzetesek imáinak mormolása éppen úgy a szívünkbe nyilai, mint a teli hold feltűnte után a szentfa felől felhangzó Holdisten dala; Gellért mártír halála éppen úgy megkap, mint Levente temetési szertartása. Míg pl. a lakoma és harcmódor leírásában a hunmagyar hagyományokat látszik figyelembe venni, sőt követni az író, addig a pogány hitvilág rajzában teljesen eredeti mitológiát teremt.

A korrajznál nagy haszonnal forgathatta Herczeg az egykorú forrásokat, főként a Szent Gellért nagy legendáját, bár egyes nyomok arra látszanak mutatni, hogy a Ferenc-legenda is előtte lebegett. A mű forrásául tekinthetők — amint ezt a hivatalos kritika kiemeli²⁷ — Scheffel *Ekkehardja* s Octav Feuillet *Julia de Trécoeur* c. műve. Főként a hős sorsának rokonvonásai hozzák közeli kapcsolatba *Ekkehard-al* a *Pogányok-kal*. Ekkehard éppen olyan tudós, eszes szerzetes, mint Alpár-Márton; mindkettő előjáróinak a kedvence, mindkettőt a szerelem teszi tönkre s mindkettő a menekülésben talál lelki enyhülési. Octav Feuillet művében pedig a Seruzád öngyilkosságának analógiáját lehet feltalálni. De Herczeg előtt lebeghetett Sienkiewicz *Quo vadhix*, amely szintén a kereszténységnek a pogányság fölött aratott diadalával végződik s Eötvös *Magyarország 1514-ben* c. regénye, amely szintén egy hatalmas lázadást állít a mese központjába s Csanádé és Zenóbia-Ángyika menekülése a Telegdi Frusina és Bebek Katalin menekülésére emlékeztet.

Nyomon követte az új magyar irodalom legkiválóbb tör-

²⁷ Akad. Ért, 1904. évf. 551—554. l.

téneti regényét korunk leghatásosabb történeti drámája, az *Ocskay brigadéros* (1902) c. négyfelvonásos színmű, amely ugyanazon felfogásból, történeteszemléletből fakad, mint a *Pogányok*. Esméje az Országos Kaszinó ebédlőjében merült fel Herczeg lelkében, amidőn ott várta az orient-expressz hajnali vonatlak indulását. „Rajtam kívül alig volt vendég a teremben — úgymond Herczeg — és Berkes Béla, aki bandájával éppúgy unatkozott, mint magam, megkérdezte tőlem, hogy nem akarom-e meghallgatni a banda tárogatójának régi kuruc nótáit. Megszólalt a „török síp” és nekem hirtelen a lelkembe nyílt az ősi kuruc fájdalom, a magyar attak mámorító és dühítő képe, a nagyszerű roham, amelyet az utolsó pillanatban mindig elgáncsol a pártoskodás. Még ott a vendéglőben megcsináltam az egész tervet, nagyjában még a jeleneteket is. Eredetileg Bezerédy árulása lett volna a tárgya, de később Ocskayt állítottam a darab középpontjába”.²⁸ Holló Lajos szerint a mű sértvén Rákóczi emlékét, teljesen alaptalanul Herczegre zúdította a *Magyarország* c. lap hasábjain a hazafiatlanság vádját. A vád nem érdemli meg a beható foglalkozást. A mű ugyanis — mint Rákosi Jenő röviden, de igen találóan jellemezte — „nem egyéb, mint glorifikációja a kurucmozgalom és szabadságharc tüzeiben égett hazaszeretetnek”.²⁹

A mű a kurucmozgalom kellő közepébe vezet. Ocskayt, a hőst, halálra keresi a császári hadsereg. Míg azonban Königsberg császári vértés kapitány Pyber vikárius szkacsányi kastélyában tudakozódik Ocskay felől, addig „Rákóczi villáma”, a „Tűz fejedelme” hirtelen rajta üt, elfogja és fel akarja akasztatni. A foglyokat jegyese, Tisza Ilona, kérésére később mégis kegyelemben részesíti, majd három napig tartja lakodalmát Léva várában. Ocskayt még boldogsága közepett is aggasztja egyik legderekabb főhadnagyának, Taricsnak, a fogsága és a fogolytiszték ellenében ki akarja cseréltetni. Pyber azonban elárulja a tervet s bár a foglyok megszabadulnak, Tarics fogva marad. Ozoróczi és Jávorka azt sejtik, hogy áruló működik. Palócot, Ocskay emberét, rajta kapják, amidőn Pálffyhoz akarja vinni urának Tarics kiváltása végett írt levelét, rabul ejtik és azt hiszik, hogy Ocskay az áruló. „Rákóczi villáma” értesülvén emberének elfogatásáról, Ozoróczi után ered, de ez

²⁸ Rákosi J.: Ocskay és írója. Magyar Hírlap. 1901. évi. 45. sz.

²⁹ *Literatura*. 1926. évf. jan. szám, 9. 1.

a Garam hídját maga után felégetve, egyszerre a fejedelem udvarában termett. Ocskay is ide tart, de hiába vár ifjú nejével egy óráig a fejedelem előszobájában, Ozoróczi intrikája miatt nem tud Rákóczi elé jutni, mert az „fontos ügyek — állami akták” miatt „nem fogadhatja”, jóllehet belülről vidám zene hangzik. Rettenetes bosszúra gondolva tér haza s midőn azt a parancsot kapja, hogy csapatával siessen a Vághoz „fontos ügyek,— házi ügyek” miatt megtagadja urának az engedelmességét. Csak akkor akar kardot kötni, midőn a vész növekszik s „neve úgy kering a csatatér fölött, mint a karvaly”. De már késő. Rákóczi Ozoróczit tette a brigád élére, aki kardját követeli a lázadónak. Erre Ocskay seregestül a labancokhoz pártol, amiért megkapja a generálsi rangot és az aranyláncot. A labancok között azonban nincsen becsülete, emberei lassanként visszazárlingóznak a kurucokhoz, Jávorka pedig saját feleségével csalja törbe az áruló s lelkileg teljesen meghasonlott brigadérost. Önként megy Újvárra a hóhér pallosa alá. Egykori kurucái levett süveggel és meghajtott zászlóval szomorúan nézik volt kiváló vezérük utolsó útját.

A tárgyat a történelemből vette Herczeg, onnan a szereplők nagyrészét is, a hős jellemét azonban egészen átformálta. A történelem Ocskayja egyike a legvakmerőbb, legvitézebbeké a legkegyetlenebb és a legalávalóbb hadvezéreknek, akik valaha ismertek voltak. A Herczeg Ocskajában megvannak ugyan ezek a jellemvonások is, de ő mégis nagyon eszményített alak. Tragikumát a lelkében végbemenő két ellentétes világnézetnek: az idealizmusnak és a barbarizmusnak az összeütközése adja sa cselekvényt lelkének e két ellentétes véglét közt való ide-oda hullámlása képezi. Az Ocskay idealizmusa: lángoló hazaszeretete, fejedelme iránt való megingathatatlan látzó hűsége „barbár fajszeretetében gyökerezik”. Ez az a hatalmas, ösztönös erő lelkében, amely diadal után diadalra sarkalja, amellyel minden képességét szent áldozatként teszi le a hazáért oltárára. De ez az a leki indíték is, amelynek következtében „nem viselheti az udvari és a diplomáciai formák fékét”, amely „kiengeszteli életének” rettenetes tévedését és képessé teszi arra, hogy megtérő bűnössé válva, önmaga fölött egy utolsó uagy diadalt arasson: maga vigye „a magyar bírának az áruló Ocskay fejét”. — A történeti anyagnak ez az elmélyítése és az a tény, hogy a gondolat pályája jelen korszakától fogva

állandóan foglalkoztatja és megtermékenyíti Herczeg lelkét: a hazafiatlanság vádjával illetett író mély nemzeti érzésének legigazibb bizonyítéka.

Ocskay lelki élete úgy a fejedelemtől való elpártolásnál, mint a belső összeroppanásnál lélektanilag jól megalapozott fokozatokon megy keresztül. Az idealizmus lelki életének kezdő és végső akkordja. Lelkében ott lappang ez még a barbár indulatok fékevesztett dühöngése között is, de a legválságosabb pillanatban úrrá lesz felette a „sértett önérzet”, amellyel mint drámai hajtóerővel izgalomban igen gazdag lelki élet fejlődik ki. Egy egyén élete zúzódik össze ebben az izgalmas lelki küzdelemben, de az erkölcsi bukás a lélek nemes indítéka következtében még egy utolsó nagy győzelmet eredményez, mert a megtérő bűnös maga megy bírái elé. Ocskay sorsa éppen lelkének nemes indítéka következtében megható és ezért áll előtte megrendülve az, „aki sorsát végig követi”.³⁰ Mellette Tisza Ilona köti le a figyelmet. Ő a mű legrokonszenvesebb alakja, urának jó anyala, akinek szörnyű bűnét megbocsátja és sorsát jobban-rosszban egyaránt megosztja. Együttes fellépésük idilli jelenetet varázsol elénk. Rokonszenves két jellem Tisza Jutka és Ocskay Sándor is. Szívükben az első látásra a szerelem ver tanyát és minden vallomás nélkül is megható módon szeretik egymást. A többiek: a kuruc és a labanc vitézek, mind azon kor jól sikerült alakjai, a hős mellett a mozgalmassá idő ékes szószólói, élénk varázslói. Nem csupán az ajkukról el-elröppenő kuruckorbeli szavak, de főként érzésük és gondolkodásuk az, ami a kor lelkét és irányeszméit megszólaltatja. Kár, hogy Rákóczi és Bercsényi közvetlenül nem szerepelnek, mindkettőnek a nagysága csak másokra való hatásában domborodik ki.

Az anyagot Thaly Kálmán történeti munkájából merítette Herczeg.³¹ A mű kidolgozásánál azonban előtte lebeghetett Jókai *Szeretve mind a vérpadig* c. regénye, amelyben a kuniékor tüneményes, kalandorrá vált hősének szerelmét és árulását dolgozza fel a nagy mesemondó. Jókai hatása a műre kétségtelen. Eltekintve több szereplő nevének közös voltától. Ocskayt Jókainál a „sértett büszkeség”, Herczegnél a „sértett

³⁰ Rákosi J.: Ocskay és *ivóin*. Magyar Hírlap. 1901. évi., 45. sz.

³¹ Thaly K.: Ocskay László, II. Rákóczi Ferenc fejedelem dandárnoka és a felsőmagyarországi hadjáratok 1703-1710.

önérzet” készíti az elpártolásra. Ez a lelki rúgó azonban mindkét műben más előzmény után működik. Herczegnél a szolga elfogása és az audiencia elmaradása az ok, Jókainál pedig az, hogy „annyi hőstett után most keresve-keresik az ürügyet, amiért minden koszorúját letéphessék sisakjáról”. Ocskay mindkét műben az intrika áldozata. Herczegnél Pyber és Ozoróczi a főintrikusok, Jókainál a tüneményes Ozmonda grófnő, aki majd mint Czinka Panna, majd mint Deliancsa, majd mint soror Arminia szerepel s egyúttal Ocskay Briseise. Herczeg Ocskayjának is van Briseise: Dili, de ez nem oly tüneményes, nem oly csábító és szépséges, ez inkább csak ragaszkodó. Közös vonás bennük a jóstehetség és az, hogy mindkettő mindkét Ocskay életében minden nevezetes forduló előtt megjelenik. A Jókai Ocskayja diadalszomjasabb, vérengzőbb a Herczegénél, jobban ráillik a név: „Rákóczi villáma”, s a „Tűz fejedelme”. A Jókai Ocskayja „rettentő álomból” ébred fel bírái előtt, aki szeretné megölni a tegnapi Ocskay Lászlót, a Herczegé bűnbánó ugyan, de még egy nagy utolsó győzelemre vágó. — Tisza Ilona egyformán szép, kedves és szerelmes mindkét műben, pedig Istók bátyját Ocskay ölte meg, de „pár-bajban”. Herczegnél Tisza Ilona megbocsátja ezt Ocskaynak. Jókainál azonban még anyja halálba kergetésénél is megbocsát-hatatlanabb bűnnek tartja. Szerelme mindkét műben oly határtalan, hogy az árulást, sőt Jókainál a hitvesi hűség megszegését is megbocsátja. A régi nagy magyar asszonyok mintaképe. — Mindkét írónál csaknem azonos szerepben szerepel Jávorka Ádám. Jókai Marcija, Tisza. Gábor inasa, elevenedik meg Herceg Palócaban. — De még sok rokonvonás kiemelésével lehetne igazolni, hogy az anyag költői feldolgozásánál Herczegre hatással volt Jókai regénye. A hatás azonban nem szolgalékú utánzásban nyilvánul. Sok dologban egyezni kell a két műnek, mert mindkét író köti a közös történeti anyag. Az *Ocskay brigadéros* Herczegnek egyik leghazafiasabb, legsikerültebb és teljesen önálló felfogású drámai alkotása.

Shakspere-i hatás nyomaival találkozunk a *Balaton* *rege* (1902) c. regényes vígjátékban, amelyben egy Mátyás király személye köré fonódó, jól sikerült tréfát dolgoz fel Herczeg. A tárgy nem új, mert, mint Keszler József rámutatott,³² Szigligeti Ede *Kinizsi Pál* c. vígjátékában ugyanezt már feldol-

³² Magyar Nemzet. 1902. évf., 51. sz.

gozta. A mű cseleszövényes vígjáték. Mátyás király a komikus hős, aki a szép Benignához titkon szerelmi légyottra akar menni, azonban Sió, a Balaton lakója, megtudja szándékát és pecsétgyűrűjét ellopva, Benignát Kinizsivel esketteti össze a tihanyi apát által. Midőn Mátyás a sötétben megérkezik a találkára, a nászép megéljenzi. A király egy ideig dermedten áll meglepődésében, majd a helyzet magaslatára emelkedve, még a tiszteletére rendezett színi előadást is végignézi, amely tulajdonképpen az ő felsülését példázza. A rókafejú király ugyanis térdre hull egy lúdfejű úrihölgy előtt, aki csókot vetve egy kulcsot ad át neki, de távozásakor hosszú orrot mutat utána. Azután megjelenik egy ökörfejű vitéz, taglejtéssel szerelmet vall a lúdnak s a kettőt összeesketi a bagolyfejű pap. Míg ez történik, megjelenik a róka lámpással és kulccsal. Sió, az értelmi szerző, nem tudja kibogozni a csomót s Mátyást kéri meg erre. A király a helyzet magaslatára emelkedve azt mondja, hogy ő maga is így tervezte. Másnap már mosolyog a történeteken és Somogyba távozik.

A mű meséje leleményes, a komikum tökéletes. Mátyás akar tréfát üzni és belőle üznek tréfát; ő akarja a szép özvegyasszonyt meghódítani és ő hoppon maradván, kedvenc vitéze nyeri el azt; titokban akar a várba bejutni s beléptekor a fél vármegye fogadja és éljenzi; titokban akar a szép özvegygel kellemes órákat eltölteni és a saját szemei láttára játsszák el az allegorikus vígjátékot, amely a szimbólum köpenye alatt az ő kalandját és titkait fecsegi ki. A komikum a helyzetből táplálkozik, amely fölött egy cseleszövő személy uralkodik s azt tetszése szerint aknázza ki a hős felsülése érdekében. Ez a cseleszövő egy valóban nem létező személy, egy sellő, a Balaton lakója. Ilyeneknek szerepeltetése nem szokatlan jelenség, nem csupán Shakspeare-nél találunk rá példát, hanem Vörösmarty *Csongor és Tündéjében*, Petőfi *János vitézében* s ott is szerepük van a cselekmény bonyolításában.

E shakspeare-i játék után ismét a való élet ábrázolásához tér vissza Herczeg néhány művében. Az *Andor és Andrásban* (1903) újra az újságíró és pesti zsidóvilág tipikus alakjait és jeleneteit eleveníti meg oly élethűséggel, hogy ha ez a sanatos világ egyszer elpusztulna, műve alapján rekonstruálni lehetne, A mese mindössze sem sok. A mű a Gyurkovics-históriákra emlékeztető tároaserű rajzok sorozata, amelyet a két főbb sze-

repló személye fűz össze. Herczeg zsenialitása az egyes helyzetek kiválóan sikerült rajzában és az ügyesen kidomborított jellemekben nyilvánul. A mű sebző szatíra, amelynek zsidó- és sajtóellenes tendenciát lehet tulajdonítani. A két főbb szereplőt éles felfogáskülönbőség választja el s egyik a sovíniszta nemzeti érzés, a másik pedig a kozmopolita világnézet képviselője. Szembeállítja Herczeg a zsidó élelmességet a magyar élhatalomsággal, a zsidó tolakodást a magyar szerénységgel, a zsidó megalázkodást a magyar önérettel, a zsidó „stréberség”-et a magyar lassú, de becsületes előhaladással, a zsidó gazdagságot a magyar szegénységgel. S míg ezt a különbséget a folyton változó helyzetek rajzában kidomborítja, nemcsak mulattat, de közben alkotja meg a legsikerültebb jellemeket, amelyek nem egyéniek, hanem a típus fele hajlanak. Gombos Andor a pesti zsidó-, Kapuváry András az eleinte zsidó kollégájára hallgató, később magát tőle függetlenítő keresztény újságírónak, szilasi Szinger és egész családja a dúsgazdag lipótvárosi zsidó családnak, Koller báró, a zsidó pénzen politikai karriert elérni akaró bukott magyar mágnásnak, dr. Külföldy, a hatalmas reklámmal dolgozó pesti zsidó orvosnak a kiválóan sikerült típusa. A jellemeket aránylag kevés vonással és mégis markánsan rajzolja. Annyira élethűek ezek, hogy ismerőseinket fedezhetjük fel bennük.

Hasonlóan reális életszemlélet terméke a *Kéz kezet mos* (1904) c. vígjáték is. Herczeg lelkét itt a magyar közéletnek az a kinövése ihlette, amelyet ő Magyarország „rákfenejének” nevez, közönségesen pedig protekciónak hívnak. Az a benyomásunk a műről, hogy bár benne a komikus helyzetek felette kacagtatók, a nevetés könnyei azonban csak a felületes néző és olvasó szeméből patakzanak, a mű mögött a Herczeg elkeseredése tumbol,

A cselek vény bizonyos csillagászati biztosi állás és némely más előnyt nyújtó megbízatás protekció útján való elnyerése körül forog. A hős: Zentay udvari tanácsos, aki egész nap) „kijárás”-okkal van elfoglalva a „közügy érdekében”, de aki a csillagászati biztosi állásra az arra legalkalmasabb Szergiusz Jánost találja legkevésbé alkalmasnak, mert ezt csak világszerte elismert tudománya protegálja. Sokkal alkalmasabb erre a kitűnő bosztontanácsos és elsőrendű reprezentáns Faragó Zoltán, továbbá Eberle báró, aki „katona, a rendszeret a véré-

ben van és reprezentálni nagyon jól tud”, valamint Sólyom Sándor, aki mint „jogászember hamar beledolgozza magát minden szakmába s ez inkább reprezentatív állás”. Zentay vállalja a kijáráásokat, azonban mivel a tudományok és művészetek miniszteri széke jelenleg üres, csak a miniszter kinevezése után léphet akcióba. Közben az a hír terjed el, hogy a helyszínen: Balatonfüreden időző Tatár nevű képviselő a kiszemelt kultuszminiszter, aki üres lélek, felül a hiób hírnek s ünnepteti magát. Elfogadja Zentay előterjesztéseit s miután a homályos származású Sólyom Sándort Ignác Szalvátor főherceg protegálja (azt hiszik róla, hogy Sólyom az ő törvénytelen lia) s miután így két csillagászati biztos állás nem elég, „egy főbiztosi hivatal szervezését” látja szükségesnek a nagy tudós rideg mellőzéseivel. A holdkóros álmokat Berkenyey képviselőnek, az igazi kiszemelt miniszternek hirtelen elutazása oszlatja el, aki eljegyzti Zentay hűgát, Annát, de aki miniszteri kinevezéséről még jegyesének sem *szóí*, hogy ki ne tudódjék. Berkenyey már Pest felé utazik, amidőn a fürdő közönsége a friss pesti lapokból megtudja a valót. A protekciót hajszolok hoppon maradnak, mert tudják Berkenyeyről, hogy ő minden protekciónak ellensége. Legjobban felsül azonban a hős, Zentay, aki nemcsak a protekciós kijáráások hasznától esik el, de kénytelen nem csupán elvbén, hanem valóban is demokratává, lenni s leányát, Mariette-t, az egyszerű cipész fiának. Sólyom Sándornak adni, mert ő azt szereti.

A mű igen sikerült alkotás. Motívumai teljesen újak. Herczeg itt mint országgyűlési képviselő tart szemlét országos dolgok felett s eleven, hű képekben azokat a visszaéléseket tárja elénk, amelyeket éles szem az országos ügyek elintézésében észrevesz. Az alakok és a helyzetek kiszínezésében kétségtelenül túloz, a mű azonban nem paszkill, nem is karikatúra, hanem igen találó szatirikus korkép, amelynek megalkotásánál való színűén a használniakarás volt a cél. A protekciós rendszer kinövései igen sikerült képekben tárulnak elénk. Mindegyik kép középpontjában a társadalom különböző rétegének helyes érzékkel kiválasztott egy-egy tipikus képviselője áll, akik lelki ürességük ellenére való előretörtetések által maró szatíráként hatnak és mintegy hirdetik a protekció páratlan hatalmát. Különösen a szájhős, egyébként üresfejű képviselőt, a doktori diplomájával mindenre egyaránt képesített jogászt, a születése révén

minden állásra egyaránt alkalmas mágnást s a magas intelligenciája ellenére teljesen élethetetlen tudóst rajzolja a mű kitűnően. Tendenciája már kevert. Nemcsak a protekciót gúnyolja, hanem a modern demokratizmust, a jelszavas politikát is. A komikumot a helyzet szolgáltatja s ez, tekintettel a mulatságos helyzetek nagy számára, meglehetősen erővel buzog. A cselekvény egységes, minden szála a főhős körül összpontosul s a részek is szervesen kapcsolódnak egymásba. Talán a belső elrendezés kifogásolható: a mesteri expositio nem folytatódik. A mű részint alaptendenciájával, részint demokratikus vonatkozásával Eötvös *Éljen az egyenlőség* c. művével hozható kapcsolatba: egyik a szabadelvűségnek, a másik a protekciónak maró szatírája. Átvételről azonban szó sem lehet. A *Kéz kezet mos* Herczegnek egyik legönállóbb s a való életet leghívebben visszatükröző alkotása.

A társadalmi és a politikai élet reális ábrázolása után ismét a múlthoz tér vissza — de a jelen időkre vonatkozó tendenciával — a *Bizánc* (1904) c. színművében, amely nemcsak Herczegnek, de egész újabb drámairodalmunknak legklasszikusabb értékű alkotása. „Ezt a darabot — úgymond Herczeg — a parlamenti obstrukció hatása alatt, az általános politikai és társadalmi bomlástól retteget írtam. Eredetileg *Mohács előtt* volt a címe, a színhelye Magyarország volt. Írás közben azonban annyi keserűség szívárgott a tollamból, annyi politikai aktualitás keveredett bele a történelmi miliőbe, hogy megijedtem a saját munkámtól, eltéptem a kéziratot és Bizánca helyeztem át a drámámat.”³³ Eszme küzd a műben eszme ellen: a materializmus az idealizmus ellen s bár az ez utóbbit képviselő hős testi-halált hal, az általa képviselt eszme azonban győz és megrázó képekben hirdeti a mű alapeszméjét képező örök igazságot és a belőle levonható tanulságot: „Minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját... és amely nép nem okul Bizánc szörnyű példáján, az megérett a pusztulásra.”

Az ellentétes eszmék elkecsesedett harcát a múlt egyik legmegrázóbb világégésének, a bizánci császárság összeomlásának napjára: 1453 május 29-re helyezi Herczeg. A hős Konstantin. Bizánc utolsó császára, „aki — saját szavai szerint — addig élt, míg vak volt, amint egy napon megnyílt a szeme: megölte az undorodás”. A sokszoros török túlerő által körülzárt Bizán-

³³ Literatura. 1926. jan. szám, 10. 1.

cot csak ő maga és genuai zsoldosai védik, mert elkorcsosodott népe elpártolt tőle és titkon a hódító Mohamed célját segíti elő. Giovanni, a zsoldosok kapitánya, sivár meztelenséggel tárja fel előtte a kilátástalan jövőt s minden baj főforrásául a nép romlottságát jelöli meg. Konstantin azonban úgy hiszi, hogy Giovanni az ő népét félreismeri, neki az a meggyőződése, hogy ha jön a vég, meg fogja az mutatni, hogy Hellász méltó utódja. De midőn a török a vár feladása árán szabad elvonulást ajánl s ennek megtárgyalása végett Konstantin tanácsba hívja Bizánc népét, megdöbbenve látja beteljesedni az egyik török követnek, az agg Kalilnak a jóslatát: „Egy sajka ring a Márványtengeren, az elég nagy neked és minden hívednek, tisztelteméltó Konstantin.” Hermán és zsoldosain kívül nincs híve, nincs senki, aki az északon megalapítani szándékolt új hazába kövesse. Konstantinra kijózanítólag hat a nyílt árulás s miután belátja, hogy Mohamed az ő becsületére vágyik, mert „a gögje nem tud belenyugodni abba, hogy birodalmának jövődjő fővárosa egy császári vértanú dicsőségére emlékeztesse a világot”, méltó választ ad a török ajánlatra: a szultán öccsét lefejezteti, az agg Kalilt pedig kikorbácsoltatja a várból. Hasztalan próbálta meg a nép fölshabadítása által Bizánc megmentését: Dukászt, az első miniszterének megtett demagógot a nép lehurrogta, kiröhögte s hiába áll mellé Korax, a népies író, mert szerinte „a Dukászhoz hasonló tudó-atléták sohasem fogják lerontani a szultán népszerűségét Bizáncban, erre csak az írotoll hatalma képes” — a nép végleg elfordult tőle és Mohamedet éljenzi. Ekkor látja be, hogy bukása elkerülhetetlen. Miután még Iréné császárné is elhagyta hűtlenül, a halálig hú Hermát emeli maga mellé a trónra és karddal a kezében csinál magának utat a hősök csarnokába. Mohamed szörnyű ágyúzással vezeti be öccse legyilkolása miatt az utolsó ostromot. A papok Mohamed kegyét hajhászva kinyitják Bizánc egyik kapuját, amelyen át a janicsárok behatolnak a várba és rettenetes mészárlást visznek véghez. Az udvar népe, élén Irénével, méltó fogadtatásban akarja részesíteni Mohamedet, még senki sem tudja a szultán szörnyű parancsát, hogy t. i. legyilkolt öccse miatt élő lénynek nem szabad Bizáncban maradni. De közben Giovanni sebesülve a palotába jut s tőle megtudják a kegyetlen jövőt. Mindenki elveszti lelke egyensúlyát s még a csőcselék is a palotában keres menedéket. Konstantin a harc

hevében egy hullahegy tetején elesik, — Hernia; mint igazi görög nő, ura holtteteme fölött szívenszúrta magát. Konstantin ugyan meghal, de az eszme, amelyért küzdött, bosszuló nemezisként száll alá. Mohamed előtt Bizánc útain ezer szerecsen hóhér halad s ahová ő elérkezik, élő lény tényleg nem marad. Ez az eszme győzelme, ez a meghalt Konstantin bosszúja. Bizánc korcs népe, maga Irént császárné is, a hóhér pallosa alatt fejezi be életét.

A *Bizáncot* egyesek a legmegrázóbb modern tragédiának tartják s azt rójják fel hibájául, hogy a cselekmény tulajdonképpen már a második felvonással véget ér s a harmadik csak szándékos kitágítása, epilógusa a műnek. Kétségtelen, hogy Konstantinban a tragikus hős sok jellemvonása egyesül, szerintünk azonban a mű ennek ellenére az, aminek maga az író nevezi: színmű, amelynek a harmadik felvonás nem epilógusa, hanem nélkülözhetetlen kiegészítő része. Már fenn utaltunk arra, hogy a műben Herczeg a materializmus és az idealizmus elkeseredett harcát ecseteli. Ez utóbbinak képviselői Konstantin császár, Herma és a génuai zsoldosok, az előbbié a „patkány had”: Iréné, az udvar és Bizánc egész népe. Ez a tendenciózus két táborra oszlás már a mesteri expozícióban nyilvánvaló s a küzdelem a két ellentétes világnézet jegyében már itt megindul. Hajtóerőként a hős nemes idealizmusa, fanatikus hite szerepel, amely fanatikus hitből csak a második felvonás végén ocsúdik fel, amidőn bukása nyilvánvaló. De az idealizmus továbbra is megmarad a cselekvény hajtóerejének, ez az, ami a host „császári” halálra készíti s testi bukása után az eszme győztesévé avatja. A kifejlés tehát nem bukást, hanem az erkölesi világrendet kielégítő, kiengesztelő győzelmet eredményez; nem tragédia tehát a mű, hanem kiengesztelő megoldás-sal végződő színmű.

A drámai összeütközést és a jellemeket is a két ellentétes világnézet jegyében formálja és fejleszti Herczeg. Egyfelől látjuk az istenfélelmenek, a hazaszeretnek, a hűségnek és a katonai becsületnek megható példáit, másfelől pedig mindannak, ami keresztényi világfelfogásunk szerint szép, jó és nemes itt e földön, lábbal tiprását, a léhaságnak, a hiú, az üres csillogásnak, az erkölcstelenségnek feneketlen mélységű poklát. Az ellentét már az előkészítő részben nagyon elmélyül. A lélek szorongó félelemmel telik meg s mintegy előre érzi, hogy az

ellentétes áramlatok összecsapásából olyan vihar támad, amely egyaránt hant alá takar hazát, nemzetet, uralkodót s velük a világtörténelem egyik legnagyobb korszakát. S a megsemmisülésnek ez a szörnyű réme tervszerűen és igazi drámai gyorsasággal közeledik. Néhány kitűnően sikerült korképnek mondható jelenettel a régmúltba helyez vissza bennünket az író, megismerteti velünk annak mozgató erőit, eszméit s aztán amennyire kimélyíti minden jelenet az ellentétes áramlatok közt levő űrt, éppen annyira érleli a kifejlést. Az ellentétes áramlatok összecsapása rettenetes megrázkódást eredményez. Egy világ omlik össze, hogy romjain egy új keletkezzék. A hősnak és maroknyi táborának fanatikus eszményi törekvése és az ellentábor züllöttsége szerencsétlen külső körülmények hozzájárulásával idézi elő ezt az összecsapást. Shakespere-i erőt. visz bele Herczeg ennek megérezkítésébe. Maga Herczeg a hős nemes idealizmusában él és gondolkodik s a kort a jelen szemüvegén át ítéli és mérlegeli. A hős azonban túlságosan eszményi alak. Már az első felvonás arról győzi meg a figyelmes olvasót, hogy emberi sorsán: a bukáson át krisztusi diadalra: isteni megdicsőülésre van kiszemelve. Konstantin császár eszmények világában élt, eszményekért küzdve és bukva dicsőült meg. A nemes idealizmus, a fanatikus hit jellemének legfőbb vonása, amely a rengeteg csalódás és a tengernyi csapás közepette sem inog meg egy pillanatra sem lelkében. Eleinte gyengének látszik, de amint a csalódás fanatikus, vak hitéből kijózanítja, isteni erejének mutatkozik az eszméért vívott élet-halálküzdelemben. Jelleme erőteljes vonásokkal megfestett, következetes.

A többi jellem által inkább a kort festi Herczeg, mint egyéneket rajzol. Kirívó két alak is van köztük: Herma és Giovanni. Amaz a női hűségnek és üde bájnak, emez a katonás egyenességnek és becsületnek hű megtestesítője. Egyik sem egészen új. Herma. Zenóbia-Ángyikára (*Pogányok*) emlékeztető, finoman megrajzolt női karakter, Giovanninak pedig Herczeg számos katona-alakjában lehet feltalálni az őst. A többiek az elkorcsosodott kor tipikus képviselői. Társadalmi helyzetük különböző volta ellenére is teljesen egyívású, romlott erkölcsű, hivalkodó, önző, hazájukat és koronás urukat eláruló alakok, a „patkány”-szervezet méltó tagjai. Közülük is kiválik két, mindenre, még gyilkolásra is kész alak: Iréné császárné és Zenóbia.

Mindkettőben a női ragadozót festi Herczeg. Törölmetszett és téliesen a jelenben élő, tipikus két demagóg alak Dukász és Korax. Amaz a „tüdőatléták”, emez pedig a nép kegyét hájhászó sajtónak, „az író toll hatalmá”-nak, kiválóan sikerült megtestesítője.

Bár a műben a hely, idő és cselekvény egysége érvényesül, mert a cselekvény minden része a bizánci császári palota tróntermében 1453 május 29-én játszódik le, ez a megkötöttség a mű szerkezetében zavart nem okoz. Az expozícióban mindjárt működni kezd a cselekvény hajtóereje s ettől kezdve fokozatosan emeli és rohanva viszi a cselekvényt a kifejlés felé. Henye, hézagpótló epizód nem zavarja menetét, minden rész alkotóelemként szervesen szövődik bele az egészbe és pilléreként támasztja alá a kifejlést. Amilyen mintaszerű a mű felépítése, éppen olyan erőteljes, művészileg csiszolt a dráma nyelve. Az alkotó művészet minden kelléke fényesen érvényesül a *Bizáncban*, ezáltal válik ez a mű az újabb magyar irodalom egyik legértékesebb remekévé.

A *Bizánc* önálló és nagyarányú koncepcióra, de Shakspere beható tanulmányozására vall. Nem állítjuk, hogy a mű a nagy britt költő bármelyik drámájának a hatása alatt készült, de az a véleményünk, hogy a drámai élet elevensége, az ellentétek kiélezése s a bonyodalom mesteri megoldása a nagy britt költő műveinek beható tanulmányozására vezethető vissza. A mű egyes szereplőinek és részleteinek vannak klaszszikus emlékeztetői. Az övéitől gálád hitszegéssel elhagyott Kontsantin császár a szintén gálád módon elbuktatott Egmont grófot juttatja eszünkbe; közös vonás mindkettőben a fanatikus hit. A Konstantinhoz haláláig hű Herma Clärchen-re emlékeztet, aki Egmonttal szintén együtt akar meghalni; közös vonás mindkettőben a mélységes szerelmen kívül a tántoríthatatlan hűség. A francia forradalomra, emlékeztet a műnek az a jelenete, midőn a legnagyobb fejvesztettség idején az utca sópredéke a császári palotát megrohanja és a csöcselék a trónt megszenteltségteleníti. Az egész utolsó felvonás Björnson *Erőnkön felül* c. művének utolsó jelenetét idézi elénk. Olyan motívumok azonban ezek, amelyek a megjelölt helyeken egészen más vonatkozásban fordulnak elő.

A múlt jelenben is beszédes tanulságainak költői ábrázolása után régi kedvenc tárgyához: a magyar nemesi társa-

dalom életének rajzához tér vissza Herczeg *A honszerző* (1904) c. regényében. „Már kezdő korából idéztünk műveket, melyek az egyszerű ábrázolaton túlmenve, erkölcsi állásfoglalást is jelentenek ebben a kérdésben. De legvilágosabb feleletét ebben a regényében adta meg reá. E regény azt hirdeti, hogy a züllésnek indult társadalmi osztályt csak a munka mentheti meg.”³⁴

A mű hőse Szitnyay György, egy többszázéves nemesi család sarja, aki a házaselet gyönyöreitől csömört kapva, egy női démon, Vivó Edit nevű művésznő hatása alatt elkártyázza minden vagyonát. Míg felesége egy Jordán nevű jogtanár neje lesz, ő vagyona roncsaival Pestre költözködik és démona hatása alatt irodalmi babérokra vágyik. Álmai egéből azonban „irodalmi sebesültként” pottyan le és egy régi barátjának, Bakónak a tanácsára, aki Braziliában jól megszédte magát, Amerikába akar menni. Előbb azonban Abbáziában felkeresi az ott üdülő Vivó Editet s miután itt első kifosztója, egy Balázsovies nevű hamiskártyás, lelketlenül még megmaradt vagyonától is megfosztja, már-már öngyilkos akar lenni, de megemberelven magát, kazánfűtőnek szerződik Fiumében egy hajóra. A nehéz munka miatt tüdőbeteg lesz s ezért később a vitorlamester tisztét bízzák reá. Mint ilyen ismerkedik meg egy Kupelián nevű szmirnai gubacskereskedővel, aki osztrák vetélytársának, Mingusznak, letörése végett levelezőként maga hoz szerződte. Szitnyay vagyoni helyzete Szmirnában különösen egy keletafrikai bazárvásár következtében nagyon kedvezően alakul. Kupelián ugyan meglopja, de a kis Zábel segítségével, akihez ő még ennek halála után is oly megható módon ragaszkodik, visszaszerzi pénzét és az osztrák Mingusz szolgálatába lép át. Tizenhat évvel hazájából történt elköltözése után levelet kap Budapestről immár nagyocska leányától, akivel folytatott levelezésből értesül felesége második házasságának tragikus kimeneteléről és nyomasztó helyzetükről. Jordán jogtanár ugyanis, bár államtitkár lett, félév múlva megőrült, egykori gazdag apósa pedig, gyermekeit kitagadva, egy rosszhírű művésznőt vett el. Midőn megtudja, hogy leánya egy Kemény Béla nevű, bizonytalan foglalkozású egyénbe szerelmes, hazajön, régi birtokát az öreg Weisz bácsi eladósodott fiától, sőt még az általa alapított börgyárat is

³⁴ Horváth János: Herczeg Ferenc. Irodalomtörténeti Füzetek, 1. sz., 9.1.

megvásárolja s Kemény Bélát egy pesti gyárban szakembernek kiképezve, a gyár élére állítja. A meghalt kis Zábel hamvait Szitnyára szállíttatja és az ősi családi sírbolt mellett temetteti el. Így lett Szitnyayból talpig ember.

A meseanyag nem új. Hasonlóval már talákoztunk Herczeg előbbi műveiben, pl. *A lép virágában* is. Itt hasonló motívumokat használ Herczeg, de a jelen mű hőstét nem a börtön, hanem „saját jobb ösztönei vezetik rá”³⁵ arra, hogy „csak a munka mentheti meg”.³⁶ Ezt az alapgondolatot a mese által szépen kifejti és a hős átváltozását lélektanilag is megalapozza az író. Szitnyay egész tönkremenetelig csenevész, életképtelen, akarat nélkül való organizmus. Az még hagyján, hogy a kártyaadóság rendezése miatt eladja az ősi birtokot, erre úgy a kékvér, mint a becsület egyaránt kötelezi, de elhiszi démona szavára, hogy ő zseniális író s midőn ez a hite is kámforként oszlik el, mámorossá teszi a gondolat, hogy majd Amerika exotikus klímája alatt megtalálja önmagát és megérti az életet. Akarat csak akkor plántálódik át lelkébe, amidőn mindenéi elveszti és lemállik róla ruhája, neve, múltja, modora, fölvelt méltósága. A szénhordás nemcsak tenyerét kergesíti, de akaraterejét is edzi, tudatossá teszi munkáját, édes gyümölcsökké annak keserves verejtékét. Most már van akarata nemcsak démona, de az élet ezer megpróbáltatásával szemben. Sorsa majdnem a tragikus hősé, de lelki erejének végső megfeszítésével megtérő regényhőssé válik.

A mű szerkezetileg erős. A cselekmény szálai mind a főhős körül csoportosulnak. A részek nemcsak szervesen kapcsolódnak egymásba, de érlelik és alátámasztják a kifejlést. Van következetlenség is a műben. Szitnyaynak tizenhat évig „rokonával és hajdani barátaival nem volt semmiféle összeköttetése” s leánya mégis anyjától tudja meg az apja címét, attól, aki Szitnyayval szemben még visszatérése után is a legridegebb s vele semmiféle összeköttetést nem tart fenn. A mű finom romantikáját a kis Zábel esete a szentimentalizmusba viszi át. Ennek a rokonszenves teremtésnek a hulláját Szitnyay Magyarországra hozza és ősei sírboltja mellett temetteti el. A szeretetteljes ragaszkodásnak e megható példáját inkább a szentimentalizmus, mint a romantika léggömb kedveli.

³⁵⁻³⁶ Horváth János: Herczeg Ferenc. Irodalomtörténeti Füzetek. 1. sz., 9. 1.

Az *Elbeszélések* (1904) tárcanovellái hangban és tartalom-ban éppen olyan változatos alkotások, mint Herczeg előző novellás kötetei. Újdonság csak annyiban tárul elénk ezekből a novellákból, hogy bennük nemcsak az előkelő civil és katonai körök alakjai elevenednek meg, hanem az író által jól ismert délvidéki sváb és szláv népélet is. Mindegyik novellában van valami érdekes, lebilincselő. Elbeszéléseinek ezt a varázsát az által éri el Herczeg, hogy az életet bennük is olyannak festi, mint amilyen a valóságban. A kritikus magaslatáról, fölényével szemléli az életet, figyeli az embereket. Alanyisága csak ott lép előtérbe, ahol a gyengék sorsát festi a hatalmassal szemben. Pártállást azonban ekkor sem foglal el, csak hangjából érzik ki a rezignáltság, a mélabús szájalom, amit az élet küzdelmében bukó embertárs sorsa lelkéből kivált s az általános emberszeretet elvénél fogva megérdemel. Humora és szatírája is tárgyilagos világszemléletből fakad és érthető. Légvárakat építő, hiú ürességek szolgálatában álló embereket pórul járat, sorsuk felett hangosan felkacag, de nem öli, nem fojtogatja a maró gúny fegyverével őket, csak kijózanítja.

Élökké, mozgókká jellemző művészete által teszi Herczeg szereplőit. A tárcanovella szűk keretei között nem írhatja le az elbeszélő terjengősségével a szereplők külsejét és belsejét, nem is végeztethet velük részletes leírást kívánó tetteket, hanem úgy a belső, mint a külső visszatükrözésénél csak a legkirívóbb jellemvonásokkal ismertet meg, csak a legfeltűnőbb helyzetekbe világít be, de aztán a nap vakító fényével derít világosságot a megelevenedő emberre. S amilyen művész a jellemzésben, éppen olyan leleményes a meseszövéseben és kifogástalan a szerkesztésben. Olykor in médiás res ragad s az előzményeket később, alkalmas helyen szövi be, máskor egészen vékony szálai ragad meg s ezt forgatva, bonyolítja a mesét. Szerkesztő művészete a műkertész dédelgetve ápolt melegházi virágának fejlődéséhez hasonlítható, amely szemünk láttára ereszti bimbóit, fákasztja szirmait, árasztja el a levegőt kellemes illattal és feltűnést kelt bájos külsejével. Herczeg novelláinak szíromlevelei is egy központból indulnak ki, arányosan fejlődnek. Mindegyikben szigorú egység uralkodik s bár valamennyiben sok történik, a cselekmény mégis a robogó vonat gyorsaságával halad a kifejlés felé.

S mielőtt lezárnánk Herczeg írói pályájának ebbe a kor-

szakba eső részét, még egy remek útleírással és egy kötet novellával kell megismerkednünk. Az előbbi címe *Szelek szárnyán* (1905), amely Herczeget nemcsak kitűnő megfigyelőnek és behatásokra felette fogékony léleknek, de a természet meghitt, bizalmas barátjának is mutatja. Lelke itt mintha Petőfiével találkozna és ölelkezne. Ami Petőfinek az Alföld óriási rónasága, ugyanaz Herczegnek a tenger végtelen síksága! Amint Petőfi élete szép napjának nevezi a természet kebelén eltöltött időt, úgy Herczeg is vágyik „ki a tengerre, ahol nincs nyomda, nincs telefon, nincs posta és színház”. Petőfi azért szerette az Alföldet, mert az előtte a szabadság szimbóluma volt. viszont Herczeg is mindig mámoros volt tengeri bolyongása közben a „szabadság gondolatától”.

Látása is rokon a Petőfiével. A tenger óriási nyitott könyvéből nagyon sok szépet olvas ki. „Aki gőzhajón járja a tengert, az nem talál ott egyebet, mint vizet és megint csak vizet, valamint a gyorsvonat utasa is csak egyforma szántókat lát az Alföldön. Aki azonban kocsin kalandozza be az országot és vitorlason a tengert, az nyüzsgő életet, mozgást, ezer képet és szépséget lát mindenütt.” A parttól húsz mérföldnyire lebegő pillangó az elveszett élet tragikumával hat reá. Az árboca körül kecses ívben tovasuhanó halászmadar a művészi tökéletesség fogalmával ajándékozza meg. A fekete éjben a parti házak ablakának derengő fénye ifjúkori emlékek erejével markol a szívébe. A vitorlás fölött mosolygó olimpuszi közömböség megnyugtatja, felemeli és megtisztítja lelkét. Az örökké zúgó nagy szimfónia hatása alatt megváltoznak fogalmai az élet értékeiről: fontosnak és fájdalmasnak látszó dolgokon mosolyogni tud, kis dolgok pedig megnőnek előtte.

Ilyen látással, behatásokra ilyen fogékony lélekkel járja be Herczeg a „szirénabúgástól hangos kikötőket”, látogatja meg „az Adria ósdi városait és düledező kastélyait”, köt ki „elátkozott sziklaöblökben és áldott pálmás szigeteken”. Érdekli és feljegyezi mindazt, amit a tenger tarka, nyüzsgő élete nyújt. Hangja nem csupán a békóitól megszabadult rab szabadság-mámorának, hanem olykor a pajzán humornak, gyakran a tárgyilagos megfigyelőnek, nem ritkán a hazafias elérzé kény ülésnek, a merengő honfíúi bánatnak a hangja. S ez nem is csoda! A Fiumétől Cattaróig tartó vitorlás út a ködbe veszett vagy talán egészen elfelejtett magyar dicsőségről regél neki, arról

a régen letűnt szép időről, amidőn még magyar- zászló lengett Zára, Sebenico, Spalato s Ragusa ormain: a soha vissza nem térő dicső Árpádkorról! Magyar lelke, szűrőszitája nem engedi átömleni a vitorlás út ilyen emlékeit az emberi feledés isteni végtelenségébe, buzogányütésekkel szögezi azokat le útinaplójába, hogy általa hasson, emlékeztessen, s majdnem politikálásba átsapva, tette, cselekedetre buzdítson! Érzékeny lelke mindenre rezonál s a lelkébe felszított élmény visszaadásánál nem pusztá leírást nyújt, hanem beleviszi az élménykeltette hangulatot is: hol a majdnem ódaszerű lelkesedést, hol az elégikus borongást, hol a tárgyilagos szemlélő higgadt, józan nyugalalmát. A mélyen és melegen érző Herczeg állandóan előtérben van a műben. A *Szelek szárnyán* igen sok helye nem egyéb, mini hol leplezetten, hol leplezetlenül kifejezett érzelmi líra. A mű nem egyszerre készülhetett s naplószerű feljegyzések képezheték alapját. Innen érthető a benyomások könnyed, nagyon is az alkalomhoz tapadó, üde előadása.

S a novellás kötet címe, amelyre előbb utaltunk, *Böske, Bözsi, Erzsébet* (1905.) Az itt közölt elbeszélések tárgyát leg nagyobb részben szintén a főúri és katonai életből meríti Herczeg, de éppen tárgy tekintetében van bennük újdonság is. Riedl szerint Herczeg az élet kérlelhetetlen megfigyelője s műveiben azoknak az eszméknek a szószólója, amelyek a kort leginkább foglalkoztatják. Az újabb kor legféltettebb kincse a gyermek s innen érthető, ha a közfigyelem mindinkább feléje s azon dolgok felé fordul, amelyektől léte és fejlődése függ. így kerül a gyermek és világa Herczeg novelláiba. Sajnos, ez a világ nem is olyan szép. mint aminőnek az ember képzelné, hanem olyan furcsa, sok tekintetben aggodalmat keltő, mint a mai gyermek az ő koraérettségével, fékezhetetlen természetével, vad indultaival, korlátot és felsőbbiséget ismerni nem akaró szenvedélyes-segevel. Herczeg ezekben a novellákban is megmarad a való élet festőjének, pedig egyikben-másikban elférne egy kis eszményítés. *A Jankó jó útra tér* c. novellának pl. erkölcsileg éppen nem épületes tendenciája van, mert Jankó hősi tette hazugságon alapszik. *A bátor ember* sem nagyon épületes gyermeki „huncutságok”-ról szól — kevés valószínűséggel. *A Lóri nénit férjhez adjuk* kis hősenek verekedése és „koplalása” igen vonzó példa a hasonló korúak és hajlamúak számára. Sokkal kedvesebb és naivabb képet nyújt a gyermek világából a *Mai gyerekek*

meséje, amely ártatlansága mellett nemesebb érzések és gondolatok felkeltésére is alkalmas, valamint a *Karácsonyi levelek* jóízű humora, amely nemcsak kacajra fakasztja a gyermeket, de meg is nyugtatja, mert „karácsony után már úgy sem hisznek a Jézuskában.”

A gyermekekkel kapcsolatban vonul be Herczeg novelláiba az iskola és a tanár. Úgy az intézmény, mint vezetői magasatos eszmék világában élnek s éppen eszményiségük folytán igen nagy eltérést mutatnak más intézmény és társadalmi réteg általánosan reálisnak nevezett világfelfogásától, így leginkább látszanak különcnek, mulatságosnak s gúnyolhatónak. S a tanár és az iskola ilyen mezben és tényezőként vonul be Herczeg novelláiba. Itt azonban már „szébbít s nagyít” a való rovására, mert a *Bandi megbukott* Bénicska tanár ura s *A kék folt* meséje igazán csak elképzelhető, de a valóságban fel nem található.

Van azonban ezekben a novellákban valami megkapó, igazán művészi: a naiv, gyermekes hang és észjárás mesteri utánzása. Az elbeszélést egy-egy gyermek szájába adja Herczeg s míg ez a maga érdekes modorában mondja el mondanivalóit, gondoskodik arról is, hogy itt is, ott is majd egy „kis öreg”-re valló jóváhagyással, majd valami talpraesett naiv megjegyzéssel, vagy ötlettel adja meg elbeszélésének azt a naiv mázt és bájta, amely a mai gyermek előadásának tulajdona, s amely hol bámulatot, hol kacajt vált ki belőlünk. Herczeg a gyermek álarca alatt is megmarad mesteri elbeszélőnek. Főszajtsága itt is a rövidség és a kifejező erő.

A kötet zömét megszokott tárgyú novellák képezik. Hol a mágnásvilág, hol a katonaság, hol a művészet tükröződik az elbeszélésekből vissza. Az *Ulászló király pajzsa* a mágnás könyvelő jó szívét példázza; *A svadron apja* a közös hadsereg életére és szellemére nagyon jellemző; *A sárga boa* vagy *az isteni Lia* az egykori szobaleány művészi pályáját festi; a *Husztli báró úr úti kalandjának* történeti magva van; a *Kleopátra királynő lovagja* komikusan igazolja, hogy mily bolond az élet; a *Gyurinak igaza volt* a feleséggel való „célirányos” bánásmód élvezetes leírása. A *Bekvártélyozás* tulajdonképpen nem is elbeszélés, hanem mono lóg, amelyben szembetűnő az előadás elevensége és a mesének drámai fordulatokban való bőrsége. A *Böske*, *Erzsi*, *Erzsébet*, a *Miss Daisy*, az *Akinek szerencséje van* s a *Jónás kalandja* c. novellákban a női lelket festi Herczeg teljesen egyéni felfogá-

son alapuló megvilágításban. Hol finomabb, hol élesebb körvonalakban a női ragadozó tűnik fel bennük, s valamennyit Éva hercegnő előfutárjának tekinthetjük. Míg a *Böske*, *Erzsi*, *Erzsébet* egyéni élményből táplálkozik, addig a *Miss Daisy* és az *Akinnek szerencséje van* c. novellákban a virtuozitásig megy Herczeg jellemző művészete, amennyiben mindkettőnek a hőse tulajdonképpen nem is szerepel, jellemük azonban a személyük köré fonódó mese alapján, kellő megvilágításban áll előttünk. Általában Herczeg jellemző- és szerkesztő művészete bámulatra méltó. Amint csak a leglényegesebb vonásokra szorítókozó a jellemzésben, úgy nincsenek túltengések, aránytalanságok a szerkesztésben. Amint a jellemzésnél főként arra ügyel, hogy a legfontosabb vonások alkossák az egyént, úgy a szerkesztésnél is arra törekszik, hogy arányos részek képezzenek szervesen összefüggő, kerekded egészt.

Herczeg írói pályájának 1896-tól 1905-ig terjedő korszaka nemcsak termékenység és siker, de művészi fejlődés szempontjából is igen fontos, sőt ebben az utóbbi tekintetben éppen döntő fordulatot jelent. A legszembetűnőbb jelenség, amely mindjárt ebbe a korszakba eső első művein is észlelhető, életszemléletének elmélyülése. Míg előbb inkább a könnyelmű fiatalember szemével nézte a világot, vizsgálta az embereket és művei pajzán jókedvet leheltek, ezután az érett férfi komolyságával szemléli az életet, hatol be a szív és lélek legrejtettebb zugaiba s művei sokszor zord fenséggel hirdetik az élet megrázó tragikumát. A múlt, röpké benyomások művészi rögzítésének korát felváltja tehát az elmélyedésen alapuló komoly művészi alkotások sorozata. Az életet és jelenségeit ezután nem kívülről nézi, kopizálja. Hanem éles, boncoló elméjével behelyezkedve, belső összetételében, mivoltában tárja elénk. Tárgyával szemben elfoglalt diszkrét, tartózkodó álláspontjának merevségéből enged, s ha lirailag nem merül is el anyagába, éles dialektikája és nemesen érző szíve-lelke mégis felismerhető egy-egy szereplőjének álarca alatt. Ezzel a nemesen érző szívvel és lélekkel, ezzel a mély. elemző elmével veszi boncolás alá a reális élet jelenségeit, vizsgálja azokat a kérdéseket, amelyek az egyest és a közt egyaránt foglalkoztatják, amelyekre oly sok ember felelet keres. Többször az élet igen reális, felette kényes kérdései merülnek fel előtte, de lelkének nemes idealizmusa mindig megóvja a naturalista

irány szennyességszélőitől s minden ilyen nemű alkotása a jó erkölcs diadalát példázza. Általában Herczeg nemes idealizmusa valósággal kirívó az élet reális jelenségeivel szemben s egyik legnagyobb érdeme marad, hogy a szélsőséges naturalista irány tobzódása közepett, meg tudta tartani a magyar olvasóközönséget egy, élethűségében pártját ritkító, nemesebb értelemben vett naturalizmus talaján.

Ugyanezzel a nemes idealizmussal fogja fel és tárja elének Herczeg a dzsentrivilág válságát, amely társadalmi rétegnek az élete pályája elejétől fogva foglalkoztatja. Előbb mulat, hangosan felkacag ennek az osztálynak a bohóságain, később maró gúnnyal mutat rá hanyatlására, itt pedig éles szemével azt veszi észre, hogy ennek az osztálynak a válsága nemzeti válság s a lelket nemesítő munkában jelöli meg a válságból kivezető, egyetlen képzelhető és helyes utat. Bizonyos fájó, szánalommal vegyes keserűség csendül meg kobzán, amidőn ennek a nagy múltú osztálynak a sorsát szemléli, mert

„Fájhat, ha dőlnek a bérc ősi fái,
Ha pusztulnak s enyésznek a nagyok.
Lehetne tán sokat szemökre hányni,
Ha fényes tettök is nem volna sok!
Kevéssel volt bűnöknel több erényök,
Mely az apákról a fiaakra szállt;
De annyiszor, ez a kevés — ha vész jött —
Nem engedő elveszni a hazát!”

(*Tompa,.: Sírboltban.*)

Élmény forrása is bővül. Míg előbb műzsája csak a jelen szemléletéből táplálkozott, most feltárul előtte a mull gazdag romantikájával, a jelenben is beszédes és érvényes tanulságaival. Történeti tárgyú művei komoly tanulmányon alapuló és nagy elmélyedésre valló alkotások. Rendszerint a nemzeti múlt eleve nedik meg bennük, ihletet mindig a jelen objektív szemlélete szolgáltat hozzájuk, „de általános érdeket nyernek az író szemléletétől, mely korok, népek, civilizációk, világnézetek összeütközéseit, válságát, sorsát ragadja ki a múlt nagy anyagából!”³⁷ Hősei a legszentebb nemzeti erényeknek: a faji hűségnek, szabadságszeretnek, hősiségnek, becsületességnek, s a legvadabb indulatoknak: a felsőséget túrni és elismerni nem akaró fekete - lenségnek. szabadságvágyanak a képviselői. Éppen ezeknek az eszményi és barbár vonásoknak az összeférhetlensége adja lélektani magyarázatát az általuk képviselt korok, népek, civi-

³⁷ Horváth János: Herczeg Ferenc. Irodalomtörténeti Füzetek, I. sz. VI. I.

zációk, világnézetek összeütközéseinek, válságos sorsfordulásai-
nak. A történeti anyagba és hősökbe átplántált ezen mély s
fajunk pszihéjét érintő gondolat teszi Herczeg történeti tárgyú
műveit ízig-vérig magyarrá, igazán értékessé. Az irodalomtörté-
net hosszú idő múlva sem fog napirendre térni fölöttük s a tör-
téneti regény fejlődésében Jósika, Kemény, Eötvös és Jókai, a
történeti dráma, terén pedig Katona és Szigligeti méltó utód-
jának fogja tartani írónkat.

Az újabb kor süllyedő erkölce és gazdasági viszonyainak
sajátságos alakulása a reális életnek egy egészen új jelenségét
is tárja Herczeg élesen figyelő szeme elé: a nőt, ennek a férfihoz
való viszonyát, de egész világát. Volt alkalmunk látni, hogy
milyen éles elemző elmével veszi boncolás alá a női lelket, hogy
nemes idealizmusával és erkölcsi felfogásával mint szolgált
igazságot az ártatlanul vagy tapasztalatlanság következtében
szerencsétlen helyzetbe kerülő nőknek. Azt is láttuk, hogy mint
termel képzelete az élet ezer megpróbáltatásával sikeresen küzdő,
szinte férfiasan elszánt női jellemeket, de nem hallgathatjuk el.
hogy ugyanekkor élesen figyelő szeme előtt feltűnik a nő torz-
alakja, mely nem javára, hanem kárára törekszik a férfinak: a
női ragadozó, amely mind démonibbá válik előtte s végső fokon
Éva hercegnővé és Tillává érik. A nőnek ez a torzalakja először
ebben a korszakban tűnik fel Herczeg műveiben, s átmenetet
képez a következőkhöz, amelyben majdnem uralkodó női típus
lesz.

Az anyag művészi feldolgozásában is nagyon szembeszökő
fejlődés mutatkozik. Előző műveinek anyagát nem annyira
átélte, mint inkább az életből elleste. Most akár a jelenből merít,
akár a múltba száll vissza, az anyag minden részét az énjébe
szívja föl s végtelen érzékeny lelke szűrőszíj táján megtisztítva
és megnesesítve adja vissza. Ennek tulajdonítható az, hogy
miután most már mindent átél, lelkében mindent a magáévá
tesz, a lelki élet ecsetelésével, a lélektani indokolással sem marad
adós. Most már mindegy neki a szerelmes szív örvénye vagy a
szenvedélyek, az indulatok tomboló viharában küzdő lélek fene-
ketlen mélysége, egyforma könnyedséggel férkőzik oda. Lelki
mdítékokat találóan kapcsol, lelki rugókat mesteri kezekkel hoz
működésbe és páratlan megelevenítő, színező és jellemző erővel
vetít ki mindent vásznára, ami által nemcsak hat, de sokszor
valósággal kápráztat. Az ihlet pillanatában felbukkanó anyag

nem kaotikus tömeg előtte, már belsőleg uralja és biztos kezekkel rendező részeit s mint tudatosan alkotó művész nagyon tisztában van azzal, hogy az egyes elemeknek hova kell kerülniök. Ennek a feltétlen tudatos műalkotásnak tulajdonítható, hogy az anyag már a technikai kivitel előtt nagyon szilárd vázat nyer Herczeg mesteri kezei között s hogy a külső szerkezet a részek aránya és szerves összefüggése következtében megingathatatlan szilárd. Általában azzal zárhatjuk összefoglalásunkat, hogy Herczeg 1896—1905 között ért igazi nagy alkotó művésszé. Amilyen sokat tanult, éppen olyan sokat fejtett. Művei a világirodalom jeles alkotásaival mutatnak eszmei kapcsolatot s míg ő így világirodalmi magaslatra emelkedett, idegen nyelvekre lefordított művei a világirodalom tényezőivé váltak.

A nő-problémáktól a világháborúig.

(1906—1914.)

Herczeg Ferenc külső élete 1906—1914 között folytatólagos írói sikerek közt telt el. Ezen idő alatt ismét több művével nyert akadémiai jutalmat s a legelső magyar tudományos társaság érdemei elismerésül 1911-ben rendes tagjává, 1914-ben pedig tiszteleti tagjává választotta. Herczeg 1899 óta, amidőn mint levelezőtág kerül az akadémikusok sorába, igen élénk tevékenységet fejtett ki az Akadémia belső életében. Alig van az I. osztály B) alosztályában pályázat, amelyen ő bírálóként ne szerepelne, alig van vidéki kultúrünnep, amelyen az Akadémia képviselőjében meg ne jelenne. Elbeszélései közül több jelenik meg az Akadémiai Értesítő lapjain s a kifejtett lelkes és intenzív munka eklatánsán mutatja az Akadémia és Herczeg közt létrejött áldásos összeforrást.

Nagy változást mutat azonban ugyanezen idő alatt Herczeg belső élete. Lelkét most különösen egy fogalom tartja fogva: a nő, s ez visszatükröződik költészetéről is. A nővel kapcsolatos témák ugyan már előbb is foglalkoztatták, mert, mint láttuk, hol a bukott nő sorsát (*Simon Zsuzsa*), hol az érdekházasságot (*Szabolcs házassága*), hol a szülei vétke miatt bűnhődő leány (*ffonthy háza*), hol a teljesen magára hagyott úri leány (*Egy leány története. Idegenéi között*) sorsát ecsetelte előző műveiben. Úgy tetszik azonban, hogy ezeknek a műveknek az eszméi mind kívülről jöttek, külvilági impressziókként vertek

gyökeret az ihlet pillanatában és váltak élménnyé lelkében. Ebben az új korszakban keletkezett s a nővel kapcsolatos témákat feldolgozó műveik eszméi pedig mind a Herczeg legsajátosabb énjéből fakadnak, amelynek magyarázatát az életében bekövetkező változásban találjuk. Az élet útain eddig egyedül járó író ugyanis élettársat keres és talál magának s 1908 májúsában vezeti oltár elé szíve választottját. Ez a fontos lépés nemcsak egyéni életében, de költészetében is fordulópontot jelent. Eddig tárgyalt művei alapján Herczeget tárgyilagos írónak ismertük meg, akinek alanyisága csak itt-ott tör elő, ezután írt művei pedig azt mutatják, hogy nem a külvilágnak, hanem önmagának és családi életének „kérlelhetetlen” megfigyelője s külső impressziói helyett saját, sokszor legbensőbb dolgait veri ki lantja húrjain. Herczeg költészetén művészi pályájának ebben a korszakában sajátos lírai sáv húzódik át s bár természetesen más genre-hez tartozó művekkel is lesz ezen idő alatt dolgunk, az alanyi elem a szimbolikus keret ellenére is szembeszökő és nem marad titok a figyelmes olvasó előtt.

Már mindjárt ebben a korszakban megjelent, első művének, a *Lélekrablás* (1906) c. regényének az alapeszméje elárulja a házaselet kérdésével való «foglalkozást. A regényben ugyanis a házastársi viszonyt fejtegeti s a tragikus kimenetelű meséből végső konklúzióként az az egyébként egyszerű igazság vonható be, hogy a házastársak életét csakis a lelki közösség és az egyenjogúság teheti igazán boldoggá. A mű egyik legkiválóbb lélektanilag regényünk, amelyet az Akadémia a Péczely-díjjal koszorúzott.

Hőse Sárkány József, dúsgazdag földbirtokos, országgyűlési képviselő, nagy tevékenységű mérnök, aki a női nemet bár tiszteli, mégis bizonyos mértékig lenézi, a férfi egyenrangú társának nem tartja s a szerelemről, a házaseletről igen sajátos fogalmat alkot magának. Mint negyvenéves férfi felesége! vesz; egyik elhunyt barátjának árváját: Gyöngyössy Hajnalkát, akit tízéves kora óta saját elvei szerint neveltet s aki szívtelei környezetéből való megszabadulása óta istenként imádja megmentőjét. A házasság egy ideig nagyon boldoggá teszi Hajnalkát, miután azonban férje mellett sokat kell egyedül lennie, önállóan kezd gondolkodni s urával szemben elfoglalt alárendelt helyzete ködfátyolt borít boldogsága verőfényes egére. Később belátja és felette bántja, hogy ő szellemileg mennyire mögötte marad

urának s arra törekszik, hogy férje lelkét meghódítsa, de egyik ballépést a másik után követi el s férje lelkét meg sem közelítheti. Férje nemcsak azt látja be, hogy ő szellemileg egészen jelentéktelen, de a Fáber bár ónéval való szakítás következtében azt is sajnos tapasztalja, hogy ő érzelmeiben is egészen közönséges. Elégedetlen lesz urával és a Farkasics társaságában keres szórakozást. Hosszabb ideig eljár udvarlója legénylakására, megengedi, hogy őt csókolgassa, de midőn döbbenve látja, hogy a híres nőcsábász végül reá is ki akarja vetni hálóját, rémülve menekül urához, akinek kevéssel előbb elnyert miniszteri tanácsosi állása megrendült. Sárkány a bukás fájdalmas érzetében lelkileg össze akar forni feleségével, aki nem tud hova lenni örömben, hogy urának íme szüksége van rá. Feledni Olaszországba akar utazni, de Hajnalka előbb megvallja urának a Farkasiccsal kötött barátságát, ami miatt az, jóllehet tudja, hogy neje a hűséget nem szegte meg, válópert indít ellene. Hiába próbálja Fáber báróné a neje ártatlanságáról meggyőzni, hasztalan bizonygatja, hogy az elhanyagolt asszony Farkasicsnál is az urát kereste; nincs reá hatással a Hajnalka levelezése sem, amelyből az tűnik ki, hogy egész élete az ura után való szomorú várakozásban telt el, Sárkány hajthatatlan marad, Hajnalka pedig az első hivatalos irat megérkezése után a Dunába ölte magát.

A regény keretei közt tragédiát ad Herczeg. A házastársi viszonyt nagyon sajátos szempontból fogja fel s ennek megfelelően alkotja meg a jellemeket is, amennyiben a hősben csak a saját akaratát ismerő zsarnokot, partnerében pedig lánervert rabot rajzol. Két ilyen ellentétes jellem egymás mellé állítása jóllehet a maga módja és elvei szerint mindegyik szereti a másikat, de lelki közösség és egyenjogúság nincs közöttük — előre sejteti a katasztrófát. A kifejlést az igen következetesen keresztülvitt jellemrajz alapján kellően előkészítve, lélektanilag megalapozva látjuk. Sárkány jelleme álló, nyugvó kép, amely lényegében nem változik. Fővonása az önzés és a nőről, szerelemről s a házastársi viszonyról alkotott exotikus felfogás. Szerinte a nő „drágább kelléke a férfinak a pipájánál, de nem olyan fontos, mint a kardja; úgy bánik vele, mint a gyermekkel és miután jószívű, alkalomadtán elhalmozza játékszerekkel és édességekkel, de minden törekeny holmit elkoboz tőle, egyebek közt a lelkét is és felrakja az almáriom tetejére,

ahol nem érheti el a gyermek”. De sokkal inkább férfi, minthogy „meg tudna lenni az asszonyi gyöngédség melege nélkül”, viszont kevesebb a szíve, minthogy „boldoggá tudna tenni egy nőt”, tehát olyan feleség kell neki, akinek „a lelkét Wertheim - szekrényben őrizheti”, akit saját elvei szerint neveltek. Midőn Hajnalkában ilyen hitvestársat talál, megpróbálja ugyan magához asszimilálni a békóival küzdő fiatal asszonyt, de leghőbb óhaját, hogy igazi hitvestársi közösségben éljenek, nem teljesíti. Nemcsak a felesége tragédiáját idézi így elő, de a saját boldogságát is feldúlja.

A Hajnalka lelki élete a legkínosabb vergődés, a legelszántabb küzdelem képét mutatja. Jellemének legfőbb vonása a fanatikus szerelem, de naiv is és végtelen becsületes. Már ártatlan gyermekkorában is megérett lélek után vágyik s midőn Sárkány rideg környezetéből kiragadja, nem istenhez, hanem megmentőjéhez imádkozik, akinek egész lénye már akkor csodálattal töltötte el. Midőn huszonegyéves korában egy derék fiatalember meg akarja kérni, Sárkány felhívására leplezetlenül tárja fel belsőjét, amelyből a megmentője iránt érzett szerelem szinte elemi erővel tör elő. Mint Sárkány neje, készséggel aláveti magát fanatikus szerelmében a házasság feltételeinek, lemond egyéniségéről és szilárd hangon jelenti ki ura előtt: „Királyné leszek minden férfi számára, cseléded csak neked.” Amidőn tudatára ébred, hogy milyen tömlöcbe került, rab lelke szabadság után vágyik s eztán minden törekvése oda irányul, hogy urával szemben egyénileg érvényesüljön, hogy lelkét meghódítsa. Ezért vesz össze Fáber bárónéval, ezért akar irtó háborút indítani férje könyvei és jegyzetei ellen s miután ez sem használ, daczból barátságot köt Farkasiccsal, aki egyéni érvényesülési vágyát kielégíti s annyira megérti és méltatja, mint senki más. A híres nőcsábász hálójából rémülve szökik ki. felébredése kínos lelki tusát von maga után, de megmarad becsületesnek. Midőn ura bukása után közeledik hozzá, nem tartja addig csók jaira és bizalmára érdemesnek magát, míg titkát meg nem vallja. A szakítás után egész magatartása annak kifejezése, hogy ő mindenütt a férje lelkét kereste s miután azt sehol sem tudta feltalálni, a halálban keres menekvést.

Hajnalka lelki élete igen finom vonásokból álló lélekrajz. Küzdelme, amelyben még az utolsó idegszálát is munkába állítja, egy olyan várostrom képét mutatja, amelyben a vár

ereje tudatában szilárdan ellenáll s az ostromló a sikertelen támadások miatt megöli magát. Ennek a küzdelemnek kettős indítéka s így a mű cselekményének kettős hajtóereje van. Az egyik egy rablélek szabadságvágya, a másik a halványként imádozott férfi lelkének meghódítása. A kettő mintegy átjárja, kiegészíti egymást és együttesen érleli meg a lélektanilag jól meg-alapozott katasztrófát. Sárkány mögött Herczeg hideg értelme lappang, ő igazi Kraft-Mensch, aminőket írónk elejétől fogva szívesen rajzol, Hajnalka pedig Simon Zsuzsára emlékeztető leánykarakter. A férfival szemben való érvényesülési vágy nem új motívum a műben, ugyanezt, mint általános elvet, láttuk az *Arianne* c. elbeszélésben. Fáber báróné új jellem: a modern, tudós nő érdekes típusa.

A mű belső szerkezetét tekintve, igen érdekes és sajátos képet mutat, A bonyodalom javát kitevő küzdelem nem a főhős, hanem a Hajnalka küzdelme. Küzd, harcol Sárkány is, de nem Hajnalkával, hanem a külvilággal. Az ő küzdelme nem egyenesen befelé, hanem előbb kifelé hatva, kívülről irányítja és támasztja alá a cselekményt. Úgy a Hajnalka, mint a Sárkány küzdelme között az ok és okozat viszonya lépésről-lépésre kimutatható, de nem közvetlen, hanem közvetett hatásról lehet szó s irányító, mozgató erőként mindig Sárkány szerepel. Ilyen értelemben hős Sárkány, így van a műben egységes cselekmény.

Ezen kiváló, teljesen alanyi felfogásból eredő lélektani regény után ismét a múlthoz tér vissza Herczeg a *Déryné ifjasszony* (1907) c. színjátékában. Keletkezéséhez a kolozsvári Nemzeti Színház új épületének 1906 szeptember 7—8-án történt felavatására szerzett *Színházavatás* c. egyfelvonásos drámája adja a kulcsot. Ez utóbbit illetékes körök felkérésére írhatta s a legrégebb magyar színház múltját a Déryné Naplójából ismerhette meg. A kor tanulmányozása közben foganhatott meg lelkében az eszme, hogy a magyar színművészet lángelkű apostolának örök emléket állít és a jelen háláját lerója a még életében elfelejtett és eltemetett alapozók legkiválóbbika iránt, akinek csak sovinszta magyarsága volt nagyobb tehetségénél és mégis világhírre emelkedett. A háromfelvonásos színjáték azt: ecseteli, hogy Déryné, illetve a magyar színeszet, mint hódítja meg ezer küzdelem és nélkülözés között a magyar közönséget mint szorítja ki az anyagilag erősebb lábon álló s az akkor inkább méltányolt német színeszetet. Nem művészekre, hanem

igazi apostolokra volt ennél a munkánál szükség. Ilyen volt a valóságban Déryné, ilyenek festi Herczeg is színjátékában. Nemcsak feltalálja magát minden helyzetben, de áldoz, fárad, ha kell, koplal és másban is nélkülöz, de a harcot soha abbs nem hagyja, csak az eszme testet öltön. Ő tényleg „tarkatollú kis énekesmadár”, akinek „a lába nyomán virágot hajt a szikla is” s aki ha egyszer a színpadon megjelent, „verőfény csapott” a nézők szívébe, a lelkének pedig „mintha szárnya nőtt volna*”. Valóban „láthatatlan kincset” hordozott folyton magával s ez még életében „elérkezett oda, ahol szükség volt rá”, de őt már mint tisztos matrónát, ekkor elfeledték. Mégis az ő nevéhez kapcsolódik a magyar színészet megteremtésének és térhódításának dicsősége. A magyar közönség megnyerését Thuretzky táblabíró szerepeltetésével érzékelteti az író, aki a mű elején még engedélyt sem ad a színészeknek a játszásra, a végén pedig védelmezi őket, mert „ők a mull idők hírhordói, a jelen sötétség lámpagyújtogatók, a jövő szántóvetői”, sőt támogatja is őket, mert ő viszi vissza a gyámfiát, az otthonról többször elszökött Egressy Gábort, a Kolozsvárra menő társulathoz, hogy színész lehessen.

A mű meséje aránylag csekély, egy kiragadott rész Déryné életéből, amint a meg nem értés miatt Alsóturáról Kassa fele mennek s innen egy szerelmi idill miatt Kolozsvár felé tartanak. A színjáték határozottan a Déryné Naplója alapján készült. A lelkesedésnek ugyanaz a heve jellemzi magát a művet, mint a naplót. A szereplők nagyrésztben történeti alakok s a mű egyébekben is ragaszkodik a valóhoz. Déryné a valóságban is szerette Szentpéteri Zsigmond, húgának, Zsuzsikának és Egressy Gábornak a szerelme sem költött. Dérynének a Kolozsvárra szöktetése is nagyon közel áll a valóhoz s gróf Szepessy Teodor alakja nagyon hasonlít a Napló által említett grófhhoz, akivel Déryné Kassán a pletyka összehozta. Még a füttynek is vau a Napló szerint történeti alapja. Ebben tendencia nélkül egy tordai kékdolmányos részeltette Kolozsváron Déryné, de éppen olyan csúful járt, mint az a felbérelt szepesi német diák, akinek meg a színjátékban Szepessy gróf vette el a kedvét hasonlók elkövetésétől.

A kort is híven tükrözi a mű. Látjuk az első magyar színészek apostoli munkáját, de a közönyt is, sőt itt-ott a majdnem ellenséges indulatba átcsapó magatartást. így a maga korába

visszahelyezve elevenedik meg. Déryné isteni küldetésével s a magyar közönség meghódítása által az ő alakját övezi Herczeg glóriával. A műnek nincs szigorú drámai koncepciója, amint hogy Déryné élete sem drámai. Egyedül szerencsétlen házasesetéből lehetett volna drámát alkotni, de írónknak nem ez volt a célja. Ő a kor keretei közt Déryné akarta megeleveníteni s az elfelejtett hősnek a homlokát glóriával övezni. Ez remek költői, hangulatos képei által, sikerült is.

Herczegnek ebben a korban aránylag lassan csörgedező költői ere egy újabb novelláskötettel gyarapítja elbeszélő irodalmunkat. A *Kaland és egyéb elbeszélések* (1908) c. gyűjteményre célzunk. A novella terén Herczeg már elérte azt a magaslatot, amelyet tetőpontnak nevezhetünk. Ez az újabb novelláskötete nem jelent emelkedést, de nem kelthet meglepetést sem. Az itt közölt novellák mind kiváló alkotások. Tárgyörük megszokott, hangjuk is hol humoros, hol szatirikus, hol az elbeszélő nyugodt, higgadt hangja. De van ezekben a novellákban valami új is. Köztük is találunk olyanokat, amelyekbe alanyi elemeket visz be írónk. Különösen a *Kaland*, *A vörös ember*, *A lantos házassága* s a *Mese egy asszonyról, aki nem akarta, hogy gyermeke legyen* c. művek jöhetnek ebből a szempontból tekintetbe. Valamennyi mély költői allegória. A *Kaland* középkori mezbe öltöztetett regényes történet, amely a nőt démoni oldaláról mutatja be sivár meztelenséggel s az *Éva boszorkány* miniatűr kiadásának tekinthető. *A vörös ember* fantasztikus őskori történet, amelynek azonban minden időkre szóló reális magja van. A mese ugyanis azt példázza, hogy a szerelem mint vonzza egymáshoz a fajilag legellenségesebb egyéneket is. *A lantos házassága* szimbolikus mese, amely a női hiúság és nagyravágyás kielégíthetetlen voltára mutat rá. Szintéi) szimbolikus a *Mese egy asszonyról* c. is, amelyben a modern, csak önmagát szerető nőt ábrázolja Herczeg, aki „istensége” kíván lenni a férfinak s nem akar anya lenni, mert annak „élete merő gond és fájdalom”, ő pedig „fiatal, szép és vidám” akar maradni. Ehhez az eszmekörhöz tartozik bizonyos tekintetben még a *Virág, bók* c. novella is, amely sokszorosan és humorosan azt igazolja, hogy a. szép nem megnyerésére hetenként egyszer egy csokor ibolya és egy bók mennyire elég.

De Herczeg tekintete a gyermek felé is fordul s néhány novellát ennek ebben a kötetben is szentel. A társ nélkül fel-

növő, elhagyott gyermek sorsával foglalkozik a *Péterke* című novellában. Péterke nyomorék kisfiú, aki társtalanul ödöng és állandóan sajátos gondolatokkal van elfoglalva. Eszméi, vágyai azonban, mivel nagyon is egyéniek, páráként oszlanak el s egyéni világának megsemmisülése még meghatóbbá teszi a sors által amúgy is sújtott nyomorék gyermek sorsát. Rendkívül eleven és színes leírást ad Herczeg ebben a remek kis alkotásában. Szintén a gyermek világából való az *Ismerkedés* c. novella anyaga. Ebben igen leleményes módon a megismerkedő gyermekek egy-egy elejtett szavából világlik ki a szülők házasságra lépése. A naiv, gyermekes hang és észjárás visszaadása kitűnően sikerült.

Van néhány humoros novella is a gyűjteményben: *A nagyságos úr ingei* és a *Füredi emlék*. Az Jelöbbi egy elmebeteg rögeszméjének, az utóbbi régi idők tipikus alakjainak és nem éppen nobel hűségpróbájának érdekes leírása. A *Lizi* szatirikus irányzatával rokon elemeket mutat a *Julcsa szobaleány (Elbeszélések)* c. novellával. A mese rugója itt ugyan más-,s ie az egyszerű cselédleány mindkét műben igen frappánsan főzi le úrnőjét. *A bestia* erotikus külső alatt azt igazolja, hogy a látszat s a köz tudat mennyire csal. Rendkívül eleven két jellem tárul elénk a *Május* c. novellában: egy bájos, hamis gróf leány, akin azonban már felfedezhetők a későbbi asszony jellemvonásai és egy akaratertől duzzadó ifjú, aki elérhetetlen magasságba tör.

Művészi kombináció eredménye *A kivándorló* (1909) c. színmű: *A lép virága (Napnyugati mesék)* e. elbeszélésnek dramatizálása. A szereplők nevei nagyrésztben mások, de a mű alap gondolata és a mese még részleteiben is csaknem azonos. Mindkét műben egy-egy olyan férfi és, nő szereplőről van szó, akiket végzetük a társadalomban nem megfelelő helyre állított, az egyiket feljebb, a másikat lejjebb. A véletlen összehozza és a szerelem rózsaláncaival egybekapcsolja őket. A sors továbbra is kedvez a szépen fejlődő, frigyre vezető viszonynak, mert a feljebb állót képzelt magasságából a mélységbe döntve, kegyetlen próbára teszi, partnerét pedig felemelve, tisztességes keresethez juttatja. A társadalmi renden ejtett csorba így kiköszö rülődik s valódi egyéni értékük tudatára jutva, munkájuk által mindketten hasznos polgáraivá válnak a társadalomnak.

Inkább kigondolt, mint a reális életből vett mese. amelynek erkölcsi tanulsága azonban mélyen a lelkünkbe vésődik.

Herceg művészete az anyag feldolgozásában áll, amely egyúttal fejlődésének is, fokmérője. Az azonos anyag művészi feldolgozása ugyanis ebben a műben kétségtelenül sikerültebb, mint *A lép virágában*. Ez utóbbiban főként azt kifogásoltuk, hogy a Jurisics és Jesszi házasságra vezető szerelme nincs kelően motiválva, lélektanilag megalapozva. *A kivándorló-bem* Pálfalvy és Jesszi szerelme természetes fokozatokon át érik meg a házasságra. Jesszi itt mindjárt a személyes megismerkedés alkalmával ibolyacsokrot ad vonzalma jeléül Pálfalvynak s midőn ezt apósáék a faképnél hagyják, vigasztalni próbálja. Viszont Pálfalvynak az első látásra megtetszik Jesszi „csodálkozó, nagy szeme”, s midőn a leány azt mondja, hogy „valamikor nagyon sokat adtam volna érte, ha önnel beszélhettem volna”, lakására hívja, hogy a mulasztást helyrehozzák. A lakásán álmában fej- és szívfájásról panaszkodó Pálfalvyt Jesszi „édes urának” szólítja, homlokon csókolja s midőn felébred s a leány a szerelmi vallomást Pálfalvy menyasszonyára vonatkoztatja, őszintén megmondja, hogy nem arról, hanem „magáról álmodtam”. Aztán, midőn Jesszi elmeséli neki, hogy régebben mennyire szerette, hogy tőle virágüzlet berendezésére pénzt is akart kölcsön kérni, Pálfalvy sokat jelentő vallomást tesz neki, mondván: „Mindennel elkéstem, Jesszi. Most málnem lehet semmit jóvá tenni. De elmondom önnek, amit tegnap óta tudok. Ön az első nő, az egyetlen, akit életemben szeretni tudtam volna. Azzal a nagy, tiszta és örökös szenvedéllyel, amelyben tegnapig nem mertem hinni.” Az eljegyzés felbomlása után Jesszi nem hagyja magára a hajótörött Pálfalvyt. Midőn a herceg meglepi őket a legény tanyán s nyílt színvallásra, választásra hívja fel Jesszit, ez Pálfalvy pártjára áll, s midőn Pálfalvyt a titkosrendőrök elviszik és a herceg diadalmasan így szól Jesszihez: „No, édes barátnőm, mi lesz most már! Megengedi, hogy elkísérjem!” — Jesszi nyersen így válaszol: „Ezt a ruhát magam varrtam, ez az enyém. Ezt (pénztárcáját) öntől kaptam, a többit ott találja a lakásomon.” A börtönbe csomagot és ibolyacsokrot küld Pálfalvynak, aminek következtében az sírógörcsöt kap. Midőn Jesszi értesül Pálfalvy kiszabadulásáról, örömeiben nem tud hova lenni s midőn Pálfalvy első útján Jesszi felkeresésére indul, nem akar többé tőle elszakadni s végül tényleg egyesíti őket kölcsönös szerelmük alapján a házasság kapcsa.

De nemcsak a szerelem lélektani fejlesztésével teszi Herczeg *A kivándorlót* sikerültebb alkotássá, hanem magukon a jellemeken és a mesén végrehajtott változtatások által is. *A lép virágában* Jesszi éj idején egyedül jár mulatóról-mulatóra, hol itt, hol ott fog magának udvarlót s amelyik nem tetszik, a faképnél hagyja, végül a herceg kedvese lesz. *A kivándorló-ban* nincs szó a Jesszi éjjeli kalandjairól, itt a nyomorgás miatt lesz a herceg kedvese. *A lép virágának* a Jesszije minden éjjeli kóborlása és annak ellenére is megmarad ártatlannak, hogy a herceg kedvese, *A kivándorló* Jesszijét nem öltözteti Herczeg az ártatlanság mezébe, sőt a herceggel szőtt viszonya ennek elvesztésére enged következtetni. Így *A kivándorló* Jesszijének a jel lemé reálisabb, természetesebb, a kényszerűségből a bűn útjára terelődött, jobb sorsra érdemes leány típusa, míg *A lép virága* Jesszijének jelleme az utca romlott kokott ja és a még ártatlan, de a bűn felé hajló leány jellemének határai közt ingadozik. A jegygyűrű visszaadása is sokkal indokoltabb *A kivándorló-ban*. Az após és, menyasszony itt ugyanis rajtacsípi a vőlegényt, hogy lakásán „bestia” tartózkodik és érthető, ha az eljegyzést emiatt felbontják. *A lép virágában* az apa érdemei képezik az eljegyzés alapját és halála után fel is bomlik az. *A lép virágának* Jurisics Jánosa „balek” alak: nem ő veszít a kártyán és mégis ő hamisít váltót az apja nevére, akit szeret, *A kivándorló-ban* Pálfalvy maga veszít és a saját céljaira hamisít váltót az apósa nevére, akit gyűlöl. Jurisicsot a pap téríti el a börtönben öngyilkossági szándékának végrehajtásától. Pálfalvyt pedig az egyszerű észjárású Kelemen kovács. Egyes jelenetek, mint pl. Jurisics egésznapos kirándulása Jesszivel, a börtönben a felügyelővel való összetűzés, az egykori menyasszonnyal a temetőben való találkozás, *A kivándorlóban* teljesen elmaradnak. Szerencsétlen fogás azonban, hogy Pálfalvy nyilvános étteremben hívja fel menyasszonyát őszinte színvallásra, hogy t. i. számithat e minden körülmények között reá, holott arra sem az idő, sem az alkalom nem megfelelő. Az anyagon végrehajtott változtatások azonban legnagyobb részben szerencsések. Herczegnek sikerült a lelki életet minden ízében indokolttá, a jellemeket határozottabbakká, a mesét kerekébbé, a cselekvényt drámai menetűvé, a szerkezetet egységesebbé tenni. Kétségtelen, hogy ezeknek a változtatásoknak némelyikét a dráma szigorú szabályai vonták maguk után, de Herczeg művészi érzéke jelezte az

irányt s míg: a legtöbb elbeszélő mű dramatizálása sikertelen vállalkozás, *A kivándorló* sikerült alkotás.

Jókai színeken gazdag, pompás romantikája elevenedik meg *A királyné futárja* (1909) c. „regényes történet”-ben. A francia forradalom eseménydús napjait háttérként felhasználva, egy magyar nemesi ifjú szerelmi kalandját beszéli el benne Herczeg. Hőse Szentgály András, Mária Antoinette királyné futárja, aki Clermont hercegné kedvese lett, de midőn a dolog kitudódik. Lajos király parancsára el kell hagynia Franciaországot, viszont a hercegnének „egészsége helyreállítása végett” clermonti birtokára kell utaznia. Midőn András megtudja a hercegné tartózkodási helyét s azt is, hogy pásztor életet él, maga is pásztorrá lesz és, egy szép holdvilágos éjjelen egymásra találnak. Szívük roskadozik a boldogság terhe alatt, de véget vet a szerelmi idillnek a francia forradalom tomboló vihara. Menekülni kénytelenek, amely közben András megvédelmezi a hercegnét a parasztok támadásai ellen. A belga határ közelében azonban Bouillé tábornok a francia nemesség és a nők noblesse oblige-ére hívja fel a figyelmet, hogy t. i. a zivataros időben a nemességnek a király, a nőknek meg az urak mellett van a helye, levélben közli tehát a hercegné Andrással, hogy a kötelesség ura mellé szólítja. András ekkor Bouillé seregébe áll, hogy a Bourbon-zászlóval együtt elvigye Parisba a hercegnőnek a szabadságot és boldogságot, de midőn sok viszontagság után odajut, már Bonaparte Napoleon lett úrrá Európa felett s a hercegnőt a forradalmi zűrzavarban meggyilkolták. Ekkor András hazájába tér s macába vonul, nőgyűlölő öregúr lett belőle. A múlt század négyvenes éveiben még élt és végrendeletileg meghagyta, hogy liliomos, táskáját, amelyben egykor a hercegné mintababáját vitte, koporsójába, a feje alá tegyék.

Valószínű, hogy, valamelyik idegenbe szakadt magyar testőr szerelmi kalandját (mint amilyen pl. Kisfaludy Sándornak volt) beszéli el Herczeg a műben. A kalandot ügyesen illeszti be a francia forradalom forgatagába s a finom vonásokkal megrajzolt pastorelle a korrajzzal együtt a legértékesebb elemét képezi a műnek. A francia forradalom előzményeiről és lefolyásáról bár rövid, de igen találó képek által értesülünk s a pasztorai nemcsak művészi szempontból szép, sikerült kép, de a korra is jellemző adalék. A finnyás, túlfinomult ízlés időszakában sokan voltak Rousseau-hívei, akik a természethez és termé-

szetességhez való visszatérést igyekeztek megvalósítani egyéni életükben s a legelőkelőbb francia körök eszménye ekkor az igénytelen tiszta szegénység volt. Clermont hercegné lelke is ez után epedt, ezért szeret bele a hozzáképest alacsony származású, szép magyar testőrbé s ezért él vele uradalma Árkádiájában olyan egyszerű, boldog, igazi idilli életet, mint akár Theokritos pásztorai. Csak egyet nem találunk a hercegné életében kellően indokolva, t. i. azt, hogy ő, aki a szép magyar testőrt oly forrón látszik szeretni, midőn a kötelesség „hideg vashékóinak szorítását” érzi lelkén, elhagyja azt és visszatér urához, akihez az ő szívének „semmi köze”. A hercegné különben bájos, a rokokó környezethez illő, finom alak, s ha a hazafiságát fölébe helyezzük szerelmének — megalapozva ugyan ezt a műben nem találjuk — megértjük a fajmagyar katonához való hűtlenségét, akit ezáltal szívének örökre és halálra sebez, aki „a ragyogó, de üres formák, a finom és hazug játékok között is megőrzi barbár ízei érzéseinek szent komolyságát”³⁸ s aki a magyar puszte szülőttjének mélységes érzésével sírjába is magávf viszi szerelmi hűségét.

A romantika ezen bájos terméke után ismét egészen alanyi elem csörgedez Herczeg költői eréből. A *Szerelmesek* (1909) c. alatt kiadott két hosszabb elbeszélés közül az elsőben: a *Férfiszír* címűben, egy férfi szerelmi életének teljesen egyéni felfogáson alapuló evolúcióját adja. Azt fejtegeti benne Arady Sándor képében, hogy a férfi a nőben nem annak egyéniségét, hanem a szerelme formálóerejével megteremtett női ideált: férfi, mivel tának asszonyi kiegészítőjét szereti s ezt a szerelmet a harc, az akadályokat legyőző küzdelem hevíti és tartja ébren, a nő fel tétlen bírása pedig lelohasztja. Arady Sándor már Szepessy Klotildban is saját énjének női kiegészítőjét szerette, mivel azonban az ő bírása nem ütközött akadályokba, nem kellett neki, s csak akkor ébredt szerelme mélységének tudatára, ami dőn az már más karjai között találta fel a boldogságot. A Kovács Ilona egyéniségében újra modellálta Arady Sándor az ő ideálját s mivel ennek bírása már folytonos és őt gyakran felette bosszantó akadályokba ütközött, iránta táplált szerelme nem vált megszokottá, sőt ellenkezőleg szenvedéllyé, mert szereime nem volt más, mint akadályok leküzdésének az eredménye. Mindezt igen finom lélekrajz alapján fejt ki Herczeg, elvei

³⁸ Bötby Zsolt: Az élel kapuja, Új Idők. 1928. évf. 3. sz

azonban nagyon egyéniek és a társadalmi szempontokat kevésbé veszi. A műnek nincs szilárd szerkezete. Az anyag lírai folyik Herczeg lelkéből.

A másik elbeszélés: *Huszt* Herczeg meséje detektívtörténetre emlékeztet, amely azonban Herczeg mesteri kezei közt szatirikus korrajzzá finomul. Az egészen előmlő pajkos jókedv, a hősnak gyakori felsülése, a legfurcsább helyzetekből talpraesett módon való kikerülése nemcsak mindvégig leköti a figyelmet, de némileg feledteti azt is, hogy a műből nem a legerkölcösebb dolgokról értesülünk. A mese meglepő fordulatokban igen gazdag, a romlott társadalom néhány tipikus alakja jelenik meg benne. Ugyanezt az anyagot később *Az ezredes* c. művében drámai formában dolgozza fel Herczeg.

A kisvárosi élet és jellemző alakjainak eleven rajza által tűnik ki *A fehér páva* (1910) c. „kisvárosi történet”. Hőse Ábel Mariska, szép, bátor, eszes, könnyelmű leány, Atalay Mariska (*Egy leány története*) képmása. Sorsukban is van közös vonás: anyjukat korán elvesztvén, megértő lélekre nem találnak s egész életük csupa belső vívódás, dráma, de egyik sem bukik, mert szinte férfihoz illő energiájuk által mindketten szerencsésen kerülnek ki bonyodalmas helyzetükből. A hős jellemét igen ínyen vonásokból és teljes lélektani indokolással alkotja meg Herczeg s ez, valamint a kisvárosi élet néhány tipikus alakja, különösen a pletykakedvelő Etelka és Viola néninek, a polgármesteri ének, legkülönösebben azonban Sturz Bandinak a jelleme képezi a mű legértékesebb részét. Maga a mese nem érdekes, szövésében bizonyos lankadság észlelhető, az eleven ség helyett ritka színező és jellemző erőt találunk a műben.

Ugyanez a ritka színező erő van meg a *Napváros* (1912) c. kötet novelláiban. Az itt közölt, novellák tárgyát egészen más körből meríti Herczeg, mint eddig. Az előkelő civil és katonai körökhöz itt minél kevesebb szál fűzi, a nemzeti múlt sem izgatja képzeletét, gyakran egészen exotikus tárgy egészen sajátos miliőben és igen pazar színezésben jelenik meg itt nála. Eddig csak a *Pogányok hau* jelent meg Herczeg képzelete olyan káprázatos, színpompában, mint a *Napváros* egyik-másik novellájában. Talán Itália és Görögország örökké derűs égálja alatt tett utazásainak benyomásait tükrözi vissza ezekben a novellákban. Humora egyik-másik elbeszélésében groteszk, szatírája itt-ott keserűvé válik, néhol elmés és könnyed, viszont máshol

mély, majdnem megfejthetetlen gondolat lappang a szimbolizmus burka alatt.

A *Napváros* meséje szimbolikus kontrasztok által mutat rá a szerelem minden ellentétet kiegyenlítő hatalmára. A daliás Leif szerelme és halála, a Madonna-arcú Filippa epekedése, Leií után való vágyódása az egészen exotikus miliő ellenére is azt a reális igazságot hirdeti, hogy a szerelem minden korban és minden körülmények között a szélsőséges ellentétek legreálisabb áthidalója. A láthatatlanná tevő csodás köpeny ősrégi meséje elevenedik meg *A láthatatlan Pokorny* c. elbeszélésben. A csodás elemet a modern technikai vívmányok felhasználásával teszi valószínűvé Herczeg. A műből Jókaira emlékeztető humor és fantasztikum tárul elénk, mélyebb szimbolikus értelme azonban nincs. *Bucntoro úr* nem érdekfeszítő kalózhistóriával kapcsolatban egy család őseinek történetét adja, amely családnak „mocskos, szurtos” leszármazottjai Lesina szigetén a Herczeg ablaka alatt zajongtak, míg elbeszélését írta. A *Békák a kútban* a kisvárosi környezet akaraterőt, ambíciót megsemmisítő, nagy tehetséget közönséges nyárspolgárrá átalakító hatását mutatja erős realitással és finom lélekrajzzal. A *becsületes ifjú* ötletes, szellemes párbeszéd, amelyből tanulságként az vonható le, hogy a férfiaknak a nők megismeréséhez nincs tehetségük. A mű „fekete dominó”-ja a női ragadozót képviseli, aki a férfiak előtt kész levetni kámzsáját, álarcát azonban soha. A *rabszolga* színes, erőteljes kép a honfoglalás korából, amelybe, mint keretbe, illeszti be Herczeg Dola hercegkisasszonynak és a daliás Vuknak szerelmi regéjét. Mesteri kezekkel festi az acélizmus rabszolgának a helyzet magaslatára való emelkedését és a gögjéből kivetkőző hercegkisasszonynak néma megalázkodása! A *Lozenko* egy politikai merénylet története. Az elbeszélés a modern romanticizmus mázai viseli magán. Hőse Palov Mária, egy orosz diákkisasszony, aki Genfben agyonlővi t: moszkvai főkormányzó!, mert az Lozenkot, az ő álmának ismeretlen lovagját halálra korbácsoltatta. A mese az orosz psziché alapján érthető. Palov Máriaiban az exaltait nihilista női lelket sikerülten »festi az író. A *Holdas éjjel* a pezsgőverű fiatalság mámorát festi színes, eleven képekben. A mese a férfi ostobaságát példázza: „festettarcú kurtizán előtt térdepel”, midőn „fehérruhás fiatal hercegnő remeg az ajtaja előtt”. A *Szilveszter-éji lovasok* meséjében a babonába vetett hit hívja tetemre az

újév küszöbén két igen tehetséges, de elzüllött ember mardosó lelkiismeretét. A színekkel és hangulatokkal való költői hatás utolérhetetlen művészete teszi ezt a rövid kis elbeszélést igazi remek alkotássá. Ugyanez által válik ki *A mester* c. novella is, amelyben megkapó színekkel ecseteli Herczeg, hogy a kávéházi asztaltársaság élén a mester mint veszti el a reggel közeledtével az egész társaság fölötti uralmát, mint lesz semmivé minden fölénye, szellemének minden delejes hatalma, amellyel a legtávolabb eső dolgokat is össze tudja kapcsolni és az élet legszövevényesebb jelenségeit is szét tudja bontani.

Egészen szubjektív felfogáson, életszemléleten alapul az *Álomország* (1912) e. szimbolikus regény. A férfinak és a nőnek az elsőbbségért folytatott elkeseredett küzdelmét festi benne Herczeg és oly mélyre száll a „modern” nő szövevényes lelki-világába, amilyen mélyre még egyetlen írónknak sem sikerült.

Hőse Ladányi Edit, aki azért hagyta el az urát, mert „felháborítónak és kétségbeejtőnek találta az ötletet, hogy neki most már holtanapjáig teljesülni fog minden gondolata” s a „kereső asszonyok közé” áll, „de senki sem tudja, hogy mit keres — mindig azt, ami nincs a kezeügyében: a hegyet, völgyet, a tisztaságot s mindezt nem egy férfi, hanem a *férfi* szimbolizálja, mert egy férfival hamar végez a fantáziája”. Híre rossz, de ez csak szerencse számára, érvényesülésének a titka. „Ő a forgalom kellő közepén, a szerelem fórumán áll. Minden épkézláb ember reflektál rá, mindenki jogot formál hozzá... mert a társaság, a művészet, szóval az élet célja és végpontja, nem az erény, hanem a bűn.” Úgy hiszi, hogy ő „más, mint minden egyéb asszony, köze van a férfihoz” és szerinte „az asszonyi élet sava: egy férfi társaságában, akinek acélidegei és vasizmai vannak, bekalandozni a veszedelmes és ingerlő nyeretlenséget”.

Ezt a vasizmú és acélidegzetű férfit Belizárban, egy amerikai milliárdosban véli feltalálni. Azt hiszi, hogy ez „meg tudja, váltani a nőt örökös magányából, akinek a lelke égés? világot fog magába: eget horzsoló ormokat, ahonnan az asszony, ha letekint, meglátja és megérti az életet - rettenetes mélységeket, ahonnan nincs többé visszatérés”. Amazon kegyetlenség-gel veti rá magát a vasemberre s Árkay báró estélyen addig kacérkodik vele, míg az pompás yachtján tengeri útra viszi. Edit ekkor „érezte, hogy nagyon szépnék kell lennie”, mert

„a vakmerő játékban tétje az ő teste”. Belizár a prédára éhes fenevad mohóságával tapasztja szomjas ajkát már az első este Edit meztelen vállához, aki a merénylet miatt nem érez erkölcsi felháborodást, hiszen azért ment a hajóra, „mert kétségbeejtőnek, leverőnek találta a gondolatot, hogy (Belizár) keresztül-siklik az életén, mint egy látomás és hogy sohasem fogja megtudni, hogy ki ő” — az undor gesztusával felel a támadásra s a görög Patraszban partra száll.

Míg Belizár azt hiszi, hogy prédáját elvesztette, addig a rá, mint zsákmányra éhes Edit őt Athénben továbbra is a körmei közt tartja. Az athéni földrengésnél Belizár igen erősnek bizonyul s Edit már-már azt hiszi, hogy benne tényleg feltalálta azí a férfit, „akinek lelke egész világot fog magába”, megbékélve visszatér a hajóra, amelyen a győztes Belizár diadalmasan vitte gazdag prédáját. Edit abban a reményben hajózik az ázsiai vizek felé, hogy most oda »fog bejutni, „ahol Belizár egyedül van, ahol önmagában az embert rejtegeti s azt a férfias elhatározást, hogy nem lesz játékszer semmiféle nő kezében”, de kijelenti, hogy „ha a gránitember megcsalta a világot (azaz ha a nő szerelme őt is békóba veri), demolálni fogja: kő kővön nem marad”. Edit, testét a vasember mohó érzéki vágyainak átengedve, úgy érzi magát útközben, hogy „megint felért élete egyik csúcsára, ahonnan minden lépés a mélységbe visz s ottl van a halál”, de óva inti Belizárt, hogy ne akarjanak itt „megállani” (azaz ne legyen belőlük házaspár), mert neki „a házassághoz nincs semmi tehetsége”, hiszen az ő „élete örökös utazás a férfi, felé, de minél közelebb ér hozzá, annál kevésbé tud rátalálni”. Midőn azonban a trójai síkság alatt egy rádió-telegramm Nápoly felé tereli a hajót s Editnek emiatt omló könnyei a vasember „szívére szabadították az ősi nagy rész vétet, melyet a férfi készen tart a nő számára”... „Edit könnyezve vallja meg Belizárnak, hogy így nem tud élni, ő első akar lenni, az egyetlen, mindene” s midőn erre Belizár Konstantinápoly felé terelteti vissza a hajót — megváltozik helyzetük: Edit győzőnek érzi magát: a szerelem szörnyű hatalmával békóba verte a vasembert. Mint macska a megfogott egeret. egy ideig még körmei közt tartja és kínozza. A hisztérikus nő szekszuális beszámíthatatlanságával, bestialitásával „veri fel Belizár lelkének utolsó sűrűségeit”, csalja ki legféltettebb titkait, a Konstantinápolyból Velence felé haladó Ariane azonban az

örömtanyából „úszó koporsóvá” változott, amely Edit testét szállította, lelke ugyanis már régen visszaérkezett a Belizár lelkében tett körútjáról s arra a meggyőződésre jutott, hogy „Belizár nem az a férfi, akiért élni és halni, akit legyőzni és szolgálni egyaránt üdvösség volna”. „Belizár kiolvasott könyv volt Edit kezében, a polcra azonban még nem rakhatta vissza, nem is harcolt ellene többé, csöpp részvétet is érzett a nagy gyermek iránt... az amazon megint asszonnyá puhult.”

Velencében Editnek nem tetszett a Belizár s a szintén ott időző Árkayék társasága. „A vérét megint felkavarta a szabadság után való nagy és keserű vágyakozása” s a véletlen egy Tihanyi nevű íróval hozta össze, akit még Budapestről ismeri. Editben ekkor az amazon „hirtelen, merész erőlködéssel” ismét talpra ugrik s most már Tihanyi hatása alá kerül. Féléjszakákat tölt el gondolóján, tüntet előző társaságától való elmaradása által, majd alakoskodó szenvedélye arra ösztönzi, hogy a „laguna-boszorkány: Nera repülő köntösét” öltse magára, inkognito eltáncolja Belizár és Árkayék előtt a forlánát s aztán egy órára felajánlja magát a vasembernek, de rideg elutasításra talál.

Később visszatér előbbi társaságához, elfogadja Belizár ajánlatát s hazafelé Fiúmégig az Ariane-n akar utazni, kettőjük között az igazságot látva csak vendégül. Elutazása előtt azonban meglátogatja Velencében lakó magyar barátnőjét: Titusz Klárát és rémülve tapasztalja, hogy a férj mint tartja rabságban még halála után is az özvegyet. Éppen olyan gyalázatos dolognak tartja ezt, mint a férjeknek azt a kívánságát, hogy a nő első ábrándja is az uráé legyen, holott ők „mocskos testtel és lélekkel” közelednek a nőhöz mind. Midőn azonban Titusz Klárától megtudja, hogy az ő ura „éppen olyan tisztán” ment a házasságba, mint ő maga, „áhitatos szédülést érzett- és most már tisztában volt azzal is, hogy a saját életét darabokra törte”, ő most már csak „hazajáró lélek... semmi keresni-valója az emberek között”.

Hazautazóban megvallja Belizárnak, hogy „szerette volna szeretni, de nem sikerült”. Döntő csatáját elvesztette, mert azt hitte, hogy a férfiak mind hitványak s „az igazi, az erős még vár rá valahol... de mindez önámítás”. Belátja, hogy a férfiak nem hitványak, hanem ő teszi azzá őket, ő, akinek a kezében „az arany is iszappá lesz”. Titusz Klárától azt tanulta, „hogy

az ember azt találja a szerelemben, amit maga visz bele” s „akiben van hit, az mindent találhat, de akiben nincs hit, annak rossz vice az élete és szerelme”. Önerzetének „tépett rongyival” haza akar térni s „a lázadó rabszolga nagy keserűségével utasítja vissza Belizár ajánlatai, hogy ne hagyja el. De közben elfogja a félelem, „hogy az ő amazon-ereje hamar ki fog mfrülni, hogy egy nap, egy hét vagy egy esztendő múlva megint az lesz, aki volt. Megint ott fog térdepelni a férfi lába előtt és vérének együgyű rajongásával oda fogja tartani fejét a cselédkorona alá. Mert hátha mégis ez az igazi?” A tengeren tomboló viharban saját élete katasztrófáját látja és száraz szemmel szemléli saját pusztulását. A derengő világosságban „tündöklő sellőtáncot jártak a hullámok” s a megkapó képben *Álomország*-ot látja, azt szeretné, ha „odavinné a hajó”. *Álomország*-ából a felajzott idegzetű Belizárnak az a kijelentése ébreszti fel, hogy őt mégsem vehetik el tőle, amire Edit a harmaduknak meghívott igazságra emlékeztetve megvallja, hogy Tihanyi még akkor éjjel elrabolta tőle, amidőn Nerát játszotta. A hörgő, dühöngő vasember meg akarja ölni Tihanyit, de Edit azzal csillapítja, hogy önként ajándékozta oda magát neki s őt sem ölte meg az elődje. „Ha ölni akar úgymond —, öljön meg engem. Én már eljártam minden Salome-táncomat, nincs több mutogatnivalóm, Heródes király inthet a hóhérnak.” Lelkében teljesen meghasonolva a habokba veti magát s Belizár „két homályosuló szemem keresztül, bámult ki a maga reménytelen sötétségéből ;i tajtékos fehér tengerre”.

A mű meséje aránylag kevés. Az *Álomország* inkább igen finom vonásokból álló és rideg megfigyelésen alapuló lélekrajz, mint a szó igazi értelmében vett regény. Külső esemény és bonyodalom nem sok van benne, voltaképpen egy yacbtkirándulás leírása, de annál több van a műben a „modern” nő lelkének szenvedélyes harcából, kínos vergődéséből. Az elsőségért folyó elkeseredett küzdelmet egészen vad erotikus milióbe helyezi Iierczeg, mert nem a házasság, hanem a legérzékiesebb szerelem által egyesített férfi és nő harcában mutatja be. A vad erotikum jeleneteit azonban nem is érinti, legfeljebb eejteti. A Herczeg célja az lehetett, hogy a „modern” nőt és egész világot sivar meztelenséggel, a legridegebb valót a legigazabb színezetben adja vissza. Ezért könnyeden megszövi a maga sovány meséjét, de a lelki élet ábrázolásában a valótól egy pilla-

natra és egy hajszálnyira sem térve el, festi meg *azt az* egészen exotikus lelki világot, amelyben a „modern” nő él és amelynek, igen találóan, *álomország* elnevezést ad. Mit akar tulajdonképen Ladányi Edit? A férfiak között olyanra akar találni, „akinek lelke egész világot fog magába: eget horzsoló ormokat, ahonnan az asszony, ha letekint, meglátja és megéri az életet — rettenetes mélységeket, ahonnan nincs többé visszatérés”. Ez az utópisztikus vágy magában rejtje Edit tragédiájának a csiráját. Valóban, Herczeg a regény keretei között igazi tragédiát nyújt. A mese anyagát olymódon bonyolítja, a jellemeket akként formálja, hogy belőlük önként következik a tragikus kifejlés. A cselekmény hajtóereje a nőnek álnok ragadozóként a férfi fölé való emelkedésvágya, alattomos, de egyben igen elkeseredett küzdelme az elsőség elnyeréséért. Edit valóban a prédára éhes fenevad álnokságával áll lesbe, szemeli ki, szaglássza körül és ejti meg áldozatát s midőn a körmei közt tartja, a bestia kegyetlenségével kínozza, marcangolja, „demolálja” zsákmányát, hogy „kő kövön” nem marad lelkében, Edit ebben a tekintetben utólérhetetlen és ez az ő jellemének, mint tragikus hősnének kiváló, tökéletes oldala, mert a gránitember lelke összemorzsolódik körmei között. De tökéletlen is, mert hisz exotikus világában, abban a sehol fel nem található férfiban, akinek lelke egész világot fog magába. Elvei, vágyai igazi álomországra vallanak, amelyben csak fajtája hisz és él s amelynek kártyavárszerű alapjai rendre összeomlanak, mihelyt hozzájuk a rideg való lehelete ér. Így jön összeütkezésbe az egyetemesel, így dől meg egész álom világa, így érik meg ő magra a pusztulásra.

Herczeg Editben a „modern” nőt. „az asszony-embert, az amazont” rajzolja, „aki megveti a nőben és gyűlöli a férfiban a nemet”. A hisztérikus, a szekszuális szempontból beszámíthatatlan nő jellemének a megformálása a legnehezebb feladatok közé tartozik, amelyre író vállalkozhatik. Herczeg ezt a nehéz feladatot sikerülten oldja meg. Jóllehet Edit jellemét sokoldalúnak rajzolja s inkább típusnak, mint egyéni jellemnek festi, mégis a valót utánozza benne. Ő valóban korunk „modern” nője, „asszony-embere, amazonja”. Ennek a sajátos kasztnak minden jellemvonása feltalálható lelkében, egyéni jellemmé talán csak katasztrófája teszi, mert a hozzá hasonlóknak meglehetősen nagy számmal úsznak az élet tengerén többnyire

büntetlenül. Igazi ragadozó, akit a műben szimbolikusan maga Belizár jellemez igen találóan akkor, amidőn a macskához hasonlítja, mondván: „Teste karcsú, de erős és szívós, nesz nélkül jár, a sötétségben is iát és nagyon tiszta. Könnyen megszélidül, de vérengző hajlamáról nem mond le és mindig megbízhatatlan és beszámíthatatlan marad.” Edit a macskatermeszetnek megfelelően egy személyben romlott és mégis vonzó, kicsinyes, de lényegbevágó dolgokon könnyen keresztülsikló, vakmerő, de mégis meghunyászkodó, lidércek után nyargaló, de mégis reálisan számító, finom ízlésű, magas műveltségű, érzékeny nő. Az erkölcsileg romlott Edit jelleme rokonszenvenessé azáltal válik, hogy erkölcsi fogyatkozásait esztétikai értékekkel pótolja Herczeg. Erre is a reális való vezethette, mert „modern” nőink belső romlottságukat a valóságban is a külsőleges szép hajhászásával takarják.

Míg Belizár hamisítatlan Herczeg-féle Kraft-Mensch, aki jelenleg nem a hadvezér (Ocskay), nem is a vakmerő Afrika-utazó (Kun Attila *Fenn és lenn*), nem is a nagy tevékenységű politikus-mérnök (Sárkány József *Lélekrablás*), hanem a kéj-utazó amerikai milliárdos maszkját ölti magára, addig Edit komplikált jelleme sem egészen új, hanem igen hosszas és rideg megfigyelés eredménye. Herczeg a nőt már régóta különös és tüzetes tanulmány tárgyává teszi és mi úgy találjuk, hogy Edit komplikált lelki életének alkatelemeit a *Szabolcs házassága* Letícia grófnőjének, *Az első vihar* Olgájának és Klára bárónőjének, az, *Arianna* Zajcsárynéjének, *A házibarát (Arianna)* Csonka Gjulánéjének, a *Bizánc* Iréné császárnéjének, *A hon-szerző* Vivó Editjének, a *Kaland* Katalinjának, *A lantos házassága (Kaland)* királyleányának, a *Mese egy asszonyról (Kaland)* Gpöngyömjének, a *Férfiszív (Szerelmesek)* Éder bárónéjének és Kovács Ilonájának s *A becsületes ifjú (Napváros)* fekete domonójának a jellemében lehet feltalálni. Edit a maga komplikált \-ságában Herczeg rideg megfigyelése alapján, évek hosszúi során át kialakított, megérlelt, összesűrített általános női jellem, típus és nem egyéni karakter, amelyben Herczeg nem egy nőt. hanem általában a „modern” not rajzolja. Olyanféle súlyos feladat megoldására vállalkozik tehát, mint Madách Évában. *Egyetemesít* ő is és az *Álomország-ban* tulajdonképen azt akarja bemutatni, hogy milyen is hát a „modern” nő. Egy vég-

telen sokoldalú és színes jellemkép alapján meg is eleveníti és valóságos *démonnak* festi azt.

Van a műnek bizonyos örök emberi magva is. Ha Editről. u „modern” jelleget lehántjuk és Belizárhoz való viszonyának „modern” voltától is eltekintünk, előttünk áll özanyánk Éva. az örök nő s ekkor arra a meggyőződésre jutunk, hogy az *Álomország-ban* Herczeg lényegében majdnem ugyanazt a problémát fejtegeti, amelyet később más cselekmény kapósán az *Éva boszorkány-ban tár* elének. A két műből levonható tanulság is majdnem azonos. Az *Álomország* is arra tanít bennünket, amire nagynevű bírálója szerint az *Éva boszorkány*: „a nő kezében a férfi pusztá játékszer, akit a boldogság tetőfokára emel, ha szükségét érzi és eldob magától”,³⁹ mihelyt önzése, kedvtelése rajta betelt.

A mű szerkezet szempontjából erős. Az anyag: a „modern” nő lelki világa líraian buzog, az író lelke mélyéről, egyéni meggyőződéséből, minden legkisebb részében előreviszi a cselekményt és érleli a kifejlést. Az egységes, kerek, szervesen összefüggő mesébe gyönyörű leírásokat sző Herczeg, amelyekben úti benyomásai elevenednek meg. Különösen kiemelendő Athén, Konstantinápoly és Velence szépségeinek és műemlékeinek, valamint a tengeri útnak színes, eleven leírása. Az érdeklődést az izgató mese állandóan ébrentartja, sőt fokozza.

Életszemlélet, szellem és tendencia tekintetében az *Álomország-gal* rokon az *Éva boszorkány* (1912) c. háromfelvonásos színjáték, amelyet az Akadémia a Vojnits-jutalommal tüntetett ki. Ez is szimbolikus mű, ebben is a férfinak és a nőnek az elsőségért folyó harcát festi Herczeg s tanulságként is majdnem ugyanazt lehet levonni belőle, mint az előbb tárgyalt műből. A cselekvényt azonban itt nem kalandhoz, hanem házassághoz kapcsolja és a babonás középkorba helyezi.

A mű hőse Éva hercegnő, a bölönyvári boszorkány leánya, akit Goricia rettenetes grófja muravári birtokáról elüldöz. A hercegnő egy szál ingben egy nádasba menekül. Itt talál rá Eperjesi András, aki istenfélő deák volt Bolognában s kölesönösen szerelemre gyulladnak egymás iránt. A deákot a gróf lovasai foglyul ejtik, Évát pedig a pápai legátus arra akarja rávenni, hogy a gróf felesége legyen, ekkor ugyanis a vitás

³⁹ Császár E.: Jelentés a Vojnits-jutalomról. Akad. Rpt. 1913, évf. márciusi füzet.

birtokok, amelyek miatt a gróf már évek óta rabolja a hercegnőt, közös tulajdont képeznének. Éva Orsolya néne rábeszélése következtében hajlik a házasságra, jóllehet gyűlöli a gróft s még aznap estére ki is tűzik az esküvőt Bőlynyvárbán. A gróf követétől, Anzelmustól, Éva csak azt kéri, hogy a fogoly lantos deákat vigye el hozzá, ennek ellenében Muravár birói tisztét neki juttatja, a gróf karikagyűrűjét pedig a nyakán viselt vasláncsal viszonozza. Anzelmus elviszi urához az örvendetes hírt, átadja a vasláncot is, amelyet a gróf, mint boszorkányságot, a földre dob, mivel azonban böjti nap van s különféle égi jelekből is rosszat jósolnak, visszaüzen Évának, hogy csak napfelkeltekor érkezik s ha van kedve, tartson lakzit Éva maga. Anzelmus ezen az útján magával viszi András deákat is, aki elnyerte a gróftól Éva bűvös vasláncát.

Bőlynyvárbán ezalatt nagyon készülődnek az esküvőre. Orsolya néne erdei virágot hintet az Éva küszöbére, boróka-gallyat rakat a vőlegény útjára. A vénasszonyok rózsavizet öntenek Éva fürdővizébe, selyemkendővel szárítják fel fehér tagjait és aranyfésűvel fésülik vörös haját. Nagyon meglepi azonban a várbelieket, hogy naplementkor a gróf és kísérete helyett Anzelmus és András deák érkeznek a várba. A gróf nyers izenete miatt nem gerjed haragra Éva, hanem macskaléptekkel megkerülve a deákat, elhiteti az egész várnéppel, hogy a deák, aki külsőleg hasonlít is a grófhhoz, maga Goricia álruhába öltözött grófja. Míg Anzelmust megteszik a gróf udvari bolondjának, Pazzónak, aki komoly pofával badar doigokai beszél és tiltakozása ellenére a borospincébe zárják, addig a deákra hercegi süveget és ruhákat adnak s a várkápolnában megtartják az esketési szertartást. Aztán lakoma következik s ezalatt jelenti a toronyőr, hogy egy fáklyás sereg közeledik a várhoz és éjjél után meg is érkezik. Évát és a deákat nein zavarja meg dőzsölésükben a gróf közeledése, mindketten a „ma” emberei és hogy fenéikig ürítsék az élvezet poharát, a menyasszonyi kamarába térnek. Előbb azonban Éva kiadja a szigorú parancsot, hogy napfelkelteig senkit se bocsássanak a várba, még akkor sem, lia valaki az ő ura parancsával henceg.

Érthető meglepetést szül a várbeliek előtt az igazi gróf megérkezése s viszont ez előtt az a hír, hogy egy gróf még az este megérkezett és meg is esküdött Évával. Az igazi gróft

szörnyű haragra lobbantja, hogy zuhogó esőben nem engedik a várba s már létrákkal akarja megmászatni a falat, midőn végre a hajnali szürkületben Éva parancsára beengedik. A gróf hóhér kíséretében megy az ünnepi terembe és végítéletet akav tartani. Éva nem veszi el fejét, a deákot a trón mögött levő erkélyre rejtve, bátran a gróf elé lép, a deák iránt érzett szerelmét megtagadva, a gróf iránt szerelmet hazudva, Anzelmust, a koronatanút, a muravári bírói tiszt által hazugságra bírva, végül is meggyőzi a grófot és egész kíséretét ártatlanságáról. Míg a deák, aki a trón mögött levő ajtón keresztül mindent hall. szerelmi bánatában az erkély alatt tátongó mélységbe vet; magát, elpattant húrú lantját hagyva Évának emlékül, addig Éva sápadt arccal, könnyes szemmel s hisztérikus kacagás közt ölti karját a benne még mindig kételkedő, de már szerelmes gróféba s fájdalmát leküzdve, erőltetett, szilaj jókedvvel készül az esküvőre.

Az *Éva boszorkány* tulajdonképpen művészi kombináció eredménye. Meséje nem új, előbb ugyanezt az anyagot a *Kaland* e. elbeszélésében dolgozta fel Herczeg. A mese ott is a középkorban játszódik, de más kifejléssel zárul. Ott ugyanis a deák n vár előtt megjelenő és fenyegetőleg bebocsátást kérő gróf elé megy, kardélre kapják és halálra sebzik egymást, míg emitt a deák szerelmi bánatában öngyilkos lesz és látszólag a grófi, voltaképpen azonban az Éva győzelmével végződik a mű. Az *Éva boszorkány* azonban nagyon sokban különbözik is a *Kaland* tói. Míg ez utóbbi egy középkori történet hatását kelti, addig amaz a régi mese keretei között teljesen a Herczeg énjéből eredő és érthető elemeket foglal magába s benne minden egészen mást jelent, mint aminek első tekintetre látszik.

Már utaltunk a mű szimbolikus voltára és arra, hogy Herczeg az *Éva boszorkány-ban* is a férfinak és a nőnek a hatalomért folyó harcát eseteli. A drámai cselekvény hajtóereje a műben tényleg ez a küzdelem s az egész mű tulajdonképei! ennek a harcnak 8 házassággal kapcsolatban való bemutatása. A küzdelem akkor indul meg, amidőn a gróf felsőbb parancsra feleségül kéri Évát. Már akkor elhinti az író a felül kerekedési vágy magvát úgy az Éva, mint a gróf lelkébe. Orsolya néne ekkor a következő tanácsot adja Évának: „A házasság különös dolog, egészen különös dolog. A régi harcok elmúlnak és új harcok jönnek. A férfi ... az olyan, mint a vártorony. Ha vívód, akkor

baj, hogy erős, de ha benne lakol, akkor jó, hogy erős. Tekints a szívedbe Éva, a szíved legmélyére!... Nem lappang szerelem a te nagy gyűlöleted alatt?” S midőn Éva azt mondja, hogy „pestis halottiként szereti a grófot s „hozzáfekszik a gödörbe, megöleli”, Orsolya néne további tanácsként ezt adja neki: „Annyira gyűlölöd? Nos, akkor meg éppen azt mondom: eredj hozzá, Éva! Ha akarod, megfordul a sor. Kezdj újabb harcot, de a magad, elemében, a magad fegyverével és meglátod, csúffá teszed a vadállatot! A kutya és az arany hattyú csatája ez, Éva! Eddig a parton ütköztetek és elveszett sok szép aranyföliád. De az ostoba ellenség most utánad úszik a tó vizébe. Rajta, aranyhattyú, ne hagyd magad! Most a tiéd, végezz vele! A szemét, mind a két szemét várd ki! Merítsd alá! Fojtsd el! Fulaszd meg!” — De a gróf lelkében is megvan már kezdetben a felülkerekedési vágy, mert midőn a követek nyers üzenettel elindulnak Bölönyvárba, így szól: „Váratlanul fogom megzörgetni a várkaput, mikor már senki sem gondol rám. Aki ura! kodni akar, az legyen kiszámíthatatlan és titokzatos. Egyik perc ne tudja, mit hoz a másik. Mint örökös veszedelem kóválygok cselédeim feje fölött. Ha összeroskadnak a rettegés súlya alatt, akkor érzik, hogy uruk vagyok. És az asszony is cseléd!” A küzdelemhez az alap tehát mindkét fél lelke mélyen megvan mai-akkor, még mielőtt arra tulajdonképpen ok lenne. Az okot a nyílt harcra nem Éva adja ugyan meg, de magatartása nyílt kihívás, midőn a nyakán viselt s a szolgaságot jelképező vasláncot küldi a grófnak a gyűrűért cserébe, s midőn később azon kérdésére, hogy miként „repül a boszorkány” Orsolya nénétől ilyen feleletet nyer s azt követi is: „Föléje kerülni mindennek, ami szent és nagy... az a boszorkányrepülés. Föléje mindennek, amit mások megsüvegelnek!” S midőn azt kérdi Éva, hogy „ki ad neki szárnyat?” Orsolya néne ilyen tanácsot adva felel: „A férfi. A?« asszony mindent a férfitől kap! A szentek dicsfényét és a boszorkány denevérszárnyát is! Ha szeret az asszony, akkor mosolyogva vérzik és megcsókolja a lábat, amely rátípor. De ha gyűlöl, akkor szárnya nő. akkor fölszáll a férfi ostoba feje fölé!” Mélyen lekébe vési Éva Orsolya néne azon tanácsát is. hogy az édesanyja is „tudott volna repülni, de nem mert! Gyereke volt és attól gyáva lesz az asszony. A szeretet lehúzza a földre ezermázsás súllyal. A boszorkánynak nem szabad szeretnie csak önmagái. Meginni a férfiak véré, megenni a gyerekeket, de nem

szeretni. Az édesanyád szeretett, azért is került láncra!” Ezután hangzik el a durva, sértő üzenet s a küzdelem mindkét fél részéről nyíltan dúl. Mindegyik a maga módja szerint és fegyverével küzd. A gróf -fegyverei hatalmában bízva, meglepetésre készül. Éva pedig bosszútól lihegve, ekkor válik boszorkánnyá. A drámai küzdelem a gróf megjelenése után éri el tetőfokát és Éva győzelmével végződik.

A cselekvény legfőbb mozgató eleme tehát az elsőséggért folyó harc. Ennek az ecsetelésével olyan elem kerül a műbe, amely az első emberpár óta minden család életében új életre tér. Herczeg alanyisága a műben éppen a férfi és a nő viszonyának kiélezésében, továbbá Éva jellemének megmintázásában jelentkezik. Amint nem feltétlenül szükséges kelléke a műnek a középkori keret mert benne örök emberi dologról van szó, éppen úgy helytelen dolog Évában is csak középkori boszorkányt látni, mert ő sokkal általánosabb jellem, típus és nem individuális női karakter. Bölönyvári Éva hercegnő boszorkánysarjnak mondja magát. Ha anyja virágot tűzött a keblére, elhervadt, ha férfira vetette szemét, az elsovadt. Ezért örizte az apja vasláncon s Évának a nyakán kell viselnie anyja vasláncát, hogy „önkéntes megalázkodásával védekezzék a gonosz törvétesei ellen... Mert ketten vannak mellette: jobbról a fehér, szelíd — balról a fekete, a szilaj. És mert az apja szent ember volt, az édesanyja pedig boszorkány, nem tudni még, hogy ő hova tartozik: jobbra-e, balra-e?” A boszorkánysarj Éva jelleméi aztán a legváltozatosabb és a legellentéteesebb vonásokból állítja össze Herczeg. Éva egy személyben és egyszerre forrón szeret és tájékozva gyűlöl, lépre megy és mást zár a kelepcebe, megalázza magát és mást kényszerít térdre, mélyen sértett és kínosan sértő, alázatos és kevély, alattomos és nyílt, ártatlanul beszélő és furfangosan számító, másokat könnyen megigéző és maga gyorsan szerelemre lobbanó, önmaga ellen valló és önmagát felmentő, hazug és igazmondó, nevetésre és sirásra egyaránt hajló nő, aki emellett még önző, szívtelen, uralomra vágyó és vérszopó. Ilyen változatos és ellentétes vonásokat egyetlen nő jelleme sem bír el s már ez maga is amellett szól, hogy Éva jellemének a megmintázásánál Herczeg előtt különös cél lebeghetett, annyival inkább, mert az a változatos és ellentétes vonások ellenére sem következtelen és nem tökéletlen.

Amint az *Éva boszorkány* középkori meséjébe a házasságra

vonatkozó felfogását rejti Herczeg, úgy rejti Éva ördögi jellemének leple alá a női nemre vonatkozó nézetét. Nemcsak a mese szimbólum, hanem Éva boszorkány jelleme is. Ez utóbbi is régi ismerősünk: Ladányi Edit (*Alomország*) ikertestvére. Köztük csak annyi a különbség, hogy Edit a „modern” nő köntösében, Éva pedig a középkori boszorkány mezében jelenik meg előttünk. Lényegében azonban a kettő egy: ősanyánk Éva, az örök nő — Herczeg szemüvegén keresztül. Éva éppen olyan rideg megfigyelés alapján és hosszú idő alatt kialakított, megértelt, általános női jellem, mint Ladányi Edit, csak talán a „boszorkányos” jellemvonások vannak meg benne nagyobb mértékben. De a változatos és ellentétes vonások egységbe tömörülnek az ő jellemében is, ha egy magasabb átfogó gondolattal őt minden idők minden Évájának tekintjük, az örök nő típusának tartjuk. Herczeg tehát itt is egyeteméit, mint Madách s ha a bölönyvári Éva jelleméből a boszorkányos vonásokat elhagyjuk, megkapjuk a nő Herczeg felfogása szerint kialakított képét. Éppen ebben domborodik ki Herczeg alanyiséga, valamint a meséből levonható tanulságban. A szimbolikus mese és Éva szimbolikus jelleme ugyanis azt példázza, hogy Herczeg szerint a nő a jónak és, a gonosznak, a szelíd és a vad érzelmeknek a vegyülete s mivel nem tudni, hogy melyik kerekedik benne felül: rabláncra való. Ez a rablánc a férfi fölénye, amely alól ha felszabadul, akkor „kezében a férfi pusztá játékszer, a hege dűs csak úgy, mint a félelmes nagyúr, akit a boldogság tetőfokára emel, ha szükségét érzi és eldobva magától a kárhozatba küld, ha ezzel meg tudja váltani a maga nyugalját.”⁴⁰

A szimbólum burkát így felfejtve, nemcsak tisztán áll előttünk az eg-ész mű, de igazolva találjuk az *Éva boszorkány* első kiváló bírálójának azt a megállapítását is, hogy a „látszólag kiengesztelődéssel végződő romantikus mesejátékból szimbolikus, tragédia” lesz.⁴¹ Éva győzelme a férj tragédiája, Goricia grófnak „diadala” a férj rövidlátásának, butaságának tragikomédiája. Az ugyanegy kifejléssel jelzett diadal és bukás a szimbolikus mese teljesen egybeforrasztott, de mégis két irányban haladó cselekvényéből ered. Az egyik kiengesztelődéssel zárul és mindenki által könnyen érthető, a másik szimbólum által lakart, de azért nyilvánvaló. Herczeg mesteri kezeire vall, hogy a két irányban haladó cselekvényt úgy fejleszti, hogy az a mű

⁴⁰ Császár E.: Jelentés a Vojnits-jutalomról. Akad. Ért, 1913. évf. 157, 1.

egységét nem zavarja s mindkét kifejlést egyaránt megindokolja. A két irányban haladó cselekvény fejlesztéséhez az alapot fiva Janus-arca, kétkulacos jelleme adja meg.

Az *Éva boszorkány* nem tartozik írónk legkiválóbb alkotásai közé. A szimbolikus mese és Éva szimbolikus jelleme megnehezíti igazi megértését. Az anyag: a nő lelki világa líraian folyik Herczeg lelke mélyéről és sajátos pesszimiztikus fel fogásra vezethető vissza. A kort azonban sikerülten adja vissza s a cselekvényt is mesterien fejleszti. A műnek sok szép része van s mivel benne nehéz probléma megoldására vállalkozik Herczeg, kiválik az újabb drámairodalom jeles alkotásai közül.

Szintén művészi kombináció eredménye *Az ezredes* (1914) c. háromfelvonásos vígjáték, amennyiben a mesét a *Huszt* *Huszt* (*Szerelmesek*) c. elbeszélésből már ismerjük. A művet Herczeg „fantasztikus vígjátéknak”⁴² nevezi, a meséjét „a jóra való gazembereknek és a züllött tisztességeseknek összeütközése adja.”⁴³ Jóraló gazemberek fészkelődtek be Huston amerikai milliomos nyári lakába s midőn Huston rajtuk üt, nem juttatja őket rendőrkézre, hanem magyarországi rokonaitól általuk akarja ellopni a tőle jogtalanul elsajátított családi kincset: Kleopátra gyöngyeit. Az ezredes, ő volt a lakbitorlók feje, vállalja a megbízást. Fiúméba utazik s mint az elhalt amerikai Huston fia, az Angol Bank hamis részvényeivel maga iránt bizalmat keltve, befészkelődik a „rokonok” közé. A „züllött tisztességesek”-et képviselő fiúmei Husztiak ellopják a hamis részvényeket s ellenérték képen mintegy engedik ellopni Kleopátra hamis gyöngyeit, mert az amerikai vicekonzultól megtudják, hogy az ezredesben és Johnban közönséges betörőekkel van dolguk. Kate-től, a Huston leányától, sürgöny által értesül erről a konzul, aki rögtön közli a hírt Husztiékkal, valamint azt is, hogy a Babiloniával bővebb tudósítás érkezik. Ezzel a hajóval érkezik Fiúméba Kate, akit az ezredes iránt érzett szerelme visz oda s tanúja a betörés, után az ezredes és Huszti asszony-leánya csókolódzásának. Kate, mint az amerikai lélek mentőtársaság elnöknője, a bűnöst nem büntetni, hanem a jó útra akarja téríteni s míg a lopás ügyét úgy intézi el hogy mindenki tartsa meg azt, ami birtokában van: Huszti a hamis részvényeket, az ezredes meg a hamis gyöngyöket, ő maga azáltal akarja megmenteni ez utóbbit, hogy férjül kéri.

⁴²⁻⁴³ Színházi Élet, 111. évf, 3, sz, 9.1.

Egyesek talán moziból ismert apacshistóriát látnak a műben, pedig sok finomság van benne. A lényegében közönséges tárgyat a beállítás és a drámai összeütközés által nemesíti meg Herczeg. A jóra való gazembereket egészen rokonszenveseknek, a züllött tisztességeseket pedig igazán romlottaknak festi s midőn a bonyodalom fejlődése folyamán a két ellentétes tábor összecsap, az összeütközésből származó komikus helyzetek s a visszás jellemekből fakadó komikus tettek a mérleg serpenyőit egyensúlyba hozzák: kölcsönösen leálcázva egymást, a gazemberek éppen olyan értékeknek bizonyulnak, mint a tisztességesek. Ennek komikus igazolása képezi a mű célját. Az természetesen más kérdés, hogy a meséhez a való életnek mennyiben van köze. A mű a szerző szerint „fantasztikus”, éppen ezért a valószínűtlenek és lehetetlenek látszó dolgokat ebből a szempontból kell mérlegelni. A fantasztikus mese ellenére valószínű, hogy az író éles, megfigyelő szeme itt is valóból indul ki. A két ellentétes tábor leálcázása által az életről mond ítéletet s kacságásába rengeteg szarkazmus vegyül. A jellemeiket következetesen motiválja, következetes a kifejlés is. Csak Kate-tel nem vagyunk tisztában. Az író szerint ő a mű „drámai hajtóereje”, ennek ellenére aránylag kevés szerep jut neki s lelki élete az imádásra méltó fiatal leány és az amerikai lady jelleme között ingadozik. A cselekvény egységes, a mese kerek, a szerkezet erős.

* * *

Herczeg írói pályájának 1906-tól 1914-ig terjedő korszaka; ban már mint teljesen kiforrott művész jelenik meg előttünk. Az előző, világirodalmi magaslaton álló alkotásokban gazdag korszakot most aránylag terméketlenül mondható kor váltja fel. Herczeg most kikerült az élet „dolgos hullámai” közül s, bárigen kiváló alkotásokkal pályájának ebben a korszakában is találkozunk, mégis mintha bizonyos elkedvetlenedés, fanyar közöny venne erőt lelkén. Az ihlet nem oly gyakran szállja meg. Művei között művészi kombinációkkal is találkozunk, amelyekben régi anyagot más műformában dolgoz fel. Művei alapján azt lehet sejteni, hogy a változás oka életének belső viszonyai-ban rejlik. Ebbe a korszakba esik házasságkötése. Sajátságos és feltűnő, hogy a házaseslet boldogsága nem visszhangzik lantja húrjairól, helyette éppen a házasságkötés évében a *Kaland*, *A lantos házassága* s a *Mese egy asszonyról, aki nem akarta*.

hogy gyermeke legyen c. műveiben a női hiúságról és családságról regél. A következő években is a családi boldogság” esztelése helyett hol a romantika bájos virágaival gyönyörködtet, hol a házaseset, majd a női psziché lényegéről elmélkedik s midőn valóban a lelke mélyéről jövő hang zendül meg kobzán*, a női ravaszságról, a nő ragadozó, macskatermészetéről mesél. Talán a családás, sejtelme szállja meg lelkét; gondolkozóvá, pesszimistává lesz. Az *Álom-ország* és az *Éva boszorkány* fanyar, keserű pesszimizmusa, Herczegnek ezekben a művekben a nőről és a szerelemlről alkotott „kérlelhetetlen”, rideg felfogása egyáltalán nem egyeztethető össze a fiatal férj családi boldogságával és Böcklin híres önarcképét juttatja eszünkbe, amelyen a mester közeli katasztrófától fél. Az *Álomország* és az *Éva-boszorkány* pesszimiztikus akkordjai a jövőbelátásnak, a jövő előérzetének panaszos, sirámjai, amelyek előjátékként olvadnak bele *Az arany hegedű* fájdalmas, elégikus muzsikájába. Egy egész világ bomlását jelzik ezek a pesszimiztikus akkordok, amely a Herczeg énjében *élt* s amelynek összeomlása családi szentélyét temeti el.

Herczeg életének belső viszonyaiban sejtethető tehát az aránylagos terméketlenségnek, a műveit jellemző alanyi színezetnek, a pesszimizmusnak az oka. A hidegnek és ridegnek látszó, de igen mélyen és nemesen érző „sváb” már ekkor a lelki megpróbáltatások útján jár s most már neon külvilági impressziókat, hanem keserű egyéni élményeket ver ki kobzán. Ezért buzog az anyag líraian és pesszimiztikusan lelke mélyéről s mivel énje csordultig tele van érzéssel, ezzel szemben háttérbe szorul maga az esemény. Innen érthető, *hog*y éppen alanyi forrásból táplálkozó műveiben minél kevesebb a bonyodalom s *hog*y nem any uyira a tetteknek vagy az eseményeknek, mint inkább a léleknek, az érzésvilágnak a festésére, kiszínezésére törekszik. ”Herczeg írói pályájának ebben a korszakában éppen a színekkel és a hangulatokkal való hatásban mutatkozik a fejlődés, mivel jellemző- és szerkesztőművészete már eddig olyan magas fokot ért el, amely minden kritikát büszkén kiáll. Színei a festőművész legtalálhatóbb és legfinomabb ecsetvonásaival kelnek versenyre s nemcsak a vidék mesteri leírásában érvényesülnek, de a lelki élet redőinek feltárásában is. A szó hatalmával előidézett hangulatai a zene által keltettekkel vetekednek, hol meg-
ráznak, hol felemelnek, de mindig elbűvölnek. A művészi keret

egyébként a régi marad. Új motívumokat, jellemeket Herczeg ezen korszakban írt műveiben nem találunk. Csirájában vagy annál magasabb fejlődési fokon már minden tényező megvolt előbb tárgyalt műveiben is, itt legfeljebb elmélyítésről, tökéletesítésről lehet szó. Naturalista művekkel ebben a korban keveset találunk, Herczeg ridegen megfigyelő szeme a külvilág helyett most saját belső világa felé fordul s míg játszi képzelete olykor elég szabadon csapong a romanticizmus csodás világában, a lelkére nehezedő, kínos tehertől: keserű egyéni élményeitől szimbolikus alkotásaiban szabadul meg.

A nemzeti megpróbáltatások korában.

(1915—1926.)

Herczeg Ferenc külső élete 1915-től napjainkig a méltán megérdemelt elismerésnek és újabb írói diadaloknak hosszú láncolatát mutatja. Szerencsétlen véget ért utolsó koronás királyunk, a legilletékesebb művészi és tudományos körök, valamint a művelt magyar társadalom karöltve és egymással versenyre kelve buzgólkodtak ezen idő alatt azon, hogy az elismerésnek és a szeretetnek beszédes jeleivel halmozzák el. Az 1916-i királykoronázás alkalmából a Művészetért és Tudományért c. díszjelvényt nyerte. Az Akadémia 1919-ben másodelnökévé. 1922-ben igazgatósági tagjává választja, 1924-ben pedig oly szokatlan módon nyújtja feléje az elismerés pálmáját, hogy hasonlót még fennállása óta magyar író tőle nem kapott: először élve ajánlási jogával, Herczegnek *Az élet kapuja* c. történeti regényét terjesztette kitüntetés végett a Nobel-bizottság elé.

Ebben a korszakban mindenekelőtt *Az aranyhegedű* (1916) c. szimbolikus regénye ragadja meg figyelmünket.

Arató István hírneves pesti orvosprofesszor, a Nobel-díj nyertese, olyan asszonyt akart magának feleségül, „aki neki köszönheti mindenét és aki rajta kívül nem imád semmiféle faragott istent”. Ilyen nőt vélt feltalálni Grácia Katalinban, aki születése után anyját rögtön elvesztvén, nagyapjának oltvai házában nevelkedett. Serdülő leánykorában megszerette az akkor még a berlini laboratóriumban dolgozó, de máris nagy hírnévnek örvendő Arató Istvánt, házasságra lépett vele s öt évig a legboldogabb életet élte oldalán. Boldogságukat azonban megzavarta a világháború s Katalin mellől nemcsak két kis sógora,

hanem férje is a harctérre került. Katalinra rettenetes hatással volt férje távozása, már-már öngyilkosságra gondolt, mert őket „nemcsak a pap eskette ... a természet szánta egymásnak és az Úristen áldotta meg”. De mindezt „csak úgy mondta”, mert nemsokára beleélte magát a gondolatba, hogy ezután sokat lesz egyedül s mivel férjének egy régi ismerőse: Uzon Csabáné, Ember Mária, a férje elvesztése miatt érzett fájdalmában Arató járványkórházába ápolónőnek ajánlkozott, ő is ápolónő lett. A Kádár professzor vezetése alatt álló Illésházy alapítványi kórház lelke Katalin volt. Az idegsokkal odakerülő Milka százados lelki egyensúlyát is neki sikerült a kórházba becsempészett gordonka segítségével helyreállítani, mert sógoraitól tudta, hogy századosuk rajong a zenéért. Az ápolásnak az lett a vége, hogy Katalin és Milka megszerették egymást. Nemsokára a két Arató-fő is a Katalin kórházába került, de midőn nyomára jöttek sógornőjük és századosuk szerelmének, megdöbbenésükbeil rögtön harctéri szszolgálatra jelentkeztek s búcsú nélkül távoztak.

Midőn az első háborús tavasz beköszöntött, már nyíltan beszéltek a kórházban, hogy „mamuska szerelmes”. Arató is egészen idilli helyzetben találta hazatérése alkalmával Katalint a századossal s midőn éjjeliszekrényének fiókjában a Milka fényképére akadt, „förtelmes gyanú vicsorította rá a pofáját”, amit megerősített neje viselkedése is. Ekkor kap észbe Arató s beszélgetés közben a „szimuláns” századosra terelve a szót, rájjeszt a feleségére. Az asszony elfehéredett, egy pillanatil farkasszemet néztek egymással, aztán Arató a másik szobába ment, „nem tudta tovább néziii”. Arató már ágyában pihent, midőn egyszerre mellé állt Katalin, majd kezét keresve ráborult és keseevesen zokogott. Arató ekkor szelíden magához vonta és kérdezte, hogy miért nem viseli a tőle kapott Szent Katalin-aranyat és miért hord helyette zománcozott kis keresztet. Katalinban erre megdermedt a lélek. Arató pedig érezte, hogy mint hül ki a teste, aztán feküdni tért. Midőn Arató reggel búcsúzni akart tőle, alvást színlelt s így búcsú nélkül váltak el egymástól.

Miután Arató is. Katalin is tisztába jött az új helyzettel. Az utóbbit főként a jövő kérdése aggasztotta. Nem szerette a botrányt, a feltűnéstől is irtózott, ezért azt kívánta, hogy Arató haljon meg. Másnap a kórházban Kádár értesíti az ura haláláról. A lesújtó hírre nem esett össze és elég hamar beleélte magát

a gondolatba, hogy ő most már özvegy és, urára szeretettel emlékezett vissza. Fogadta a kondoleálókat, de fogadta a Milka látogatásait is. Arató azonban nem halt meg valóban, halálhírét ő maga terjesztette ezredorvosával, Ember Sándorral; csak igen súlyos lefolyású tífuszon ment keresztül s Uzon Csabáné ápolta. Felgyógyulása után a fővárosba ment Ember Sándorral s őt küldte fel előre lakásába, hogy Katalint a találkozásra előkészítse. De csak a hű Kántor kutyát találták otthon s ezzel indult most Arató a Belváros felé. Egy kihalt utcán bandukolva, ismerős gyöngyvirágillatot érzett és egy gyászruhás nő ment előtte, melegen összekapaszkodva egy délceg katonatisztiei. Arató elébük került s aztán nyugodtan haladt tovább. Katalin és Milka ráismernek a kutyára s gyanút fognak, hogy a mellettük elhaladt férfi Arató István. Katalin ekkor futott az ő meghalt ura után. Arató Oltvára utazott, Katalin és Milka pedig megnyugodtak abban, hogy tévedés volt, mert Arató halott. Másnap Katalin is Oltvára utazott Milka kíséretében. A járványkórházba akartak hajtatni, de Katalin közben a Harkály vár (Arató oltvai lakása) előtt leszáll, egy könyvet akart lehozni onnan. Milka lenn várta újságot olvasva s így értesül arról, hogy Arató él. Katalin pedig fenn látta szoborrá dermedten, élő urát Ember Mária, Arató Péter és a hű Kántor kutya társaságában. Hirtelen távozott, idegennek érezte magát ott, mert az oltvai kastély erkélyén levőknek „közös gondolatok és közös fájdalmak családi bélyeget nyomtak az arcára”.

A regény a közelmúltban lezajlott nagy viláégésből meríti tárgyát és kiválóan jellemző erővel mutatja be, hogy a hatalmas orkán milyen pusztítást végzett egy család életében. A mű kiválóan sikerült háborús korképnek is mondható, mert számos olyan vonás van benne, amely általános jelenségnek tekinthető. A meseanyag egészen egyszerű, a háborúban nagyon megszokottá vált történet. Az egész arról szól, hogy a hadba távozott férjhez mint lesz hűtlenné a felesége. A hűtlennéválás, a lelki eltávolodás rajza a legértékesebb eleme a műnek.

A regény — ismételjük — szimbolikus. Már a címe is az. Helyes, világos értelmezésére az író szavait idézhetjük: „Mind-en nő, aki szeret, mindegyik, aki igazi asszony, az aranyhegedű édes és puha hangjával beszél az ő drótszakállú királyához. A valóság hidegen sziszegő, harapós kis kígyóit nem ereszti ki a szagán. Az aranyhegedű tehát az a mézes-mázos hang, amely-

lyet a nő a férfit megnyeri és áltatja. Ezen a hangon beszél a regény hőse, Katalin is és jellemét az aranyhegedű folyton változó akkordjai képezik. Míg Arató Istvánt nem szerette, százféle alakban tűnt fel s „midőn felesége lett, egy új szereplő jelent meg az élet színpadán: Katalin, a híres ember hitvese. Ebben a szerepében tökéletes volt, mert boldog volt és boldoggá tette az urát”. Katalin is Aratótól kapta az ő aranyhegedűjét s bár első találkozásuk alkalmával pusztá kézzel állott előtte, „de rögtön és ösztönszerűen megérezte, hogy milyen az asszony, aki ennek a férfinak való és azóta akarva, nem akarva, mindig az István asszonyának a dalát játszotta”. Míg szerelme tartott. „a nagy Arató tanár kicsi felesége” volt. A kórházban mint hollandus főkötsző ápolónő új alakban jelenik meg s ez a Katalin jobban tetszik neki, mint minden más előbbi. Midőn Milka közelférkőzik szívéhez, „önmagának” muzsikál az aranyhegedűjén s midőn a „háborús hóbort” következtében megszűnt az ura iránt érzett szerelme, „a maga útján jár. A bájos Senkiből Valaki lett. Egyéniség”. „Most már nagy távolságról nézte őket (urát és sógorait), mint valami idegen fajt.” Midőn ura hosszas távollét után hazajön s döbbenve tapasztalja a nagy változást, ő már akkor rég „abbahagyta a játékot. Nem akart tetszeni”. Még egy percre felébredt benne a forró honvágy az elmúlt nyár után”: békülő szándékkal ül le az ura ágyára „a hűtlenség szimbóluma”: az urától még leánykorában kapott, szerencsét h^ízó Katalin-aranyak a Milkától származó kis zománcos kereszttel való felcserélése azonban Aratót arra az elhatározásra bírja, hogy Katalin „menjen oda, ahova mennie kell”. Ettől kezdve az egész lénye „csupa titkolózás és visszautasítás” s hogy botrány nélkül a Milkáé lehessen, ura halálát kívánja. Midőn bűnös kívánsága hamis hír elterjedése folytán teljesedni látszik, ismét új alakot ölt és pompás gyászruhájában a „híres ember” özvegye lesz. De midőn a hű Kántor kutya kíséretében urát véli a mellette elhaladóban, fut „meghalt ura után” s midőn élő urára talál, dermedt szoborrá válik és nem akarván, „hogy meglássák gyászruhájában”, gyorsan távozik s míg a reá várakozó Milka századosig ért, azon gondolkozott, hogy gazdag lelki ruhatárának melyik darabját vegye magára erre az alkalomra.

Íme, ezek a Katalin lelkiéletének főbb mozzanatai. Jelleme sem nem tragikus, sem nem komikus: a „hadí menyecske” meg-

szokottá vált alakja, akit „ugyanaz a fölséges erő, mely tavaszi estiken vadgalambszárnyakon vonul el a nyárfák fölött”, kényszeri tett arra, „hogy elhagyja a régi fészket”, aki „azért gyűlöli az urát, mert ösztöne hajtja, hogy v családot alapítson azzal, akit jobban szeret”. Lelkében a háború „felkavart mindent, ami nagyszerű és gyalázatos” volt, „de amit felszínre vetett, az azelőtt is benne lappangott már lelkében”. Jellemének megmintázásánál olyan motívumokat használ Herczeg, amelyek már előző műveiben is feltalálhatók. Már az *Arianna* című elbeszélésében kifejti, hogy „a nő hangszer a férfi kezében” s Hogy a nő tetszését olyan férfi nyeri meg, aki alkalmat ad neki az érvényesüléshez. A *Férfiszív* című elbeszéléssel pedig azt igazolja, hogy a férfi a nőben nem annak egyéniségét, hanem a szerelme alkotóerejével megteremtett női ideált: férfi mivoltának asszonyi kiegészítőjét szereti. „Katóka bájos alakját is csak ő (Arató) álmodta meg és az ő játszi fantáziája vetítette rá egy idegen asszonyi testre. Gráczian Katalinnak azonban soha semmiféle köze nem volt Arató István Katókájához, azt ő csak átvette az urától, mint valami idegen, művészeti motívumot, amelyre aztán őt esztendőn át virtuóz változatokat játszott arany hegedűjén. Ezekkel hódította meg a jó Milka kapitányt is. Ez volt az ő bájos és együgyű tücsökdala.” Katalin lelki élefo teljesen e szerint alakul. Akármilyen helyzet elé állítja a sors, gazdag lelki ruhatárában mindig talál egy-egy olyan darabot amelytet, mint alkalmi jelmezt, magára ölthet. Ő tehát az Éva hercegnő és Ladányi Edit rokona. A női jellem boszorkányos vonásai feltalálhatók az ő lelki életében is, de sokkal enyhébb, fine m abb színezetben s inkább a kellemes, szeretetreméltó vonásai domborodnak ki. A látszat szerint ő nem mindennapi nő, a »férjétől való elpártolást azonban tisztán az erotikumból magyarázza Herczeg.

Az arany hegedű egyik legjelesebb háborús regényünk. Nemcsak az első háborús lelkesedésnek, de az itthonmaradtak szorongó, aggódó félelmének s a háború által átalakított magyar társadalmi életnek is igen hü és eleven képét kapjuk benne. Elsőrangú művészi remekké mégis a fenn részletesen ismertett, igen finom lélekrajz teszi, amelyet Herczeg utolérhetetlen művészi finomsággal még a hűséges Kántor kutyaiba is átvisz és valósággal jellemmé avatja. Bizonyos fokig nehezé teszi a mű igazi megértését a rajta átvonuló miszticizmus. A felhők

szerepe nem elég világos; úgy hisszük, hogy Arató lelki világával függenek össze, ez az összefüggés azonban nem mindenütt észlelhető. Arató tífuszos lázálmának a leírása valóban mesteri, de ennek a mesével való kapcsolata sem mindenütt világos. A mese simán gördülő. A műben nincs felesleges elem, úgy H főesemény, mint az epizódok szerves összhangban vannak egymással, támogatják, kiegészítik egymást. Az érdeklődést Herczeg mindvégig nemcsak ébrentartja, de fokozza is, a mű lágy szentimentalizmusa átragad az olvasóra is.

Egyéni fájdalomának elpanaszolása után írja meg Herczeg *A hét sváb* (1916) című történeti regényét, amelyben — mint már utaltunk rá — a múltból megelevenített színes képekkel akarja megnyugtatni a magyarságot, hogy a derék délvidéki svábok a nagy világégés közepette sem lesznek hűtlenek a magyar nemzethez. A mű inkább színes, eleven történeti korrajz, mint a szó szoros értelmében vett regény. Az anyagot Milleker Bódog *Ver sec szab. Mr. város története* című művéből merítette, ennek előadását nyomon követi, de családi hagyományt is vegyít bele. Özvegy Grafnéban és családjában, továbbá Hoff er Bábikában a Herczeg őseire, illetőleg az utóbbiban és (Irai Janiban szüleire vélünk ismerni. Őseiről is meg vagyon írva, hogy a selyemgyártás terén különösen kitűntek. A Graf és Hoffer nevek költöztek, a többi szereplő neve mind történeti, Milleker művében mind feltalálható. A mű hőse nem Graf Jani, aki nem áll mindenütt az események középpontjában, hanem mint Schiller *Tell Vilmos* című művében a svájci nép, itt a derék délvidéki svábság. Lényegében ezeknek magyarrá válását festi Herczeg igen finom lélektani indokolással: Bár a történeti eseményekhez híven ragaszkodik, unalmassá sehol sem válik, inert a való eseményeket képeletszötte elemekkel élénkíti és idilli jelenetekkel tarkítja. Herczeg csataképei nem állíthatók ugyan arra a nivóra, amelyen a Jókai színes csataképei állanak, de mind frissek, szemléletesek és jellemzők a korra, emberekre egyaránt. Igen finoman és a fokozatos haladást megtartva ecseteli a délvidéki sváb nép lelki átalakulását és maró ellentétként állítja ezzel szembe a rácok izzó, fanatikus magyargyűlöletét. Ez a nagy ellentét, amely az ősök lelkéből az ivadékokéba öröklődött át, a svábok magyarhűségének legigazabb bizonyítéka és a magyarság vigasza a világháború ezer megpróbáltatása közt.

E buzdító, megnyugtató hang mellett a költői játék hangja is megcsendül Herczeg lantján a *Magdaléna két élete* (1916) című regényében. A mű leleményes alkotás, mert benne a nagyjában azonos eseményt ugyanazon szereplőkkel megfordított helyzetben is látjuk lejátszódni. Herczeg voltaképpen két mesét sűrít össze egyé, amelyek közül egyik a másiknak megfordítottja. A mű alap gondolatát röviden abban lehet összefoglalni, hogy az ember sorsa gyakran parányi csekélységen múlik.

Ilyen parányi csekélységen múlik a dúsgazdag Grálné ivadékainak a sorsa is. Az éltés nő egy pamutgombolyag felvétele által dönti el, hogy óriási vagyona a Csákó- vagy a Videczky-nemzetségé legyen-e. Előbb a Videczkyéknek kedvez a szerencse s a család képviselője, a dúsgazdag Videczky Flóris, Temesváron büntetőjogi tanulmányokkal foglalkozik. Házi alkalmazottként hozzászegődik a rokona, Csákó Magdaléna, aki szép szemeivel rögtön megbabonázza s később az öreg Grálné egyik nagyon értékes ékszerét ellopja tőle. Magdaléna börtönbe kerül, majd bűnei miatt a siralomházban várja a bakót. Flóris nem siet segítségére, hanem azt hiszi, hogy midőn a bakó lecsapja a Magdaléna fejét, ugyanakkor ő is utolsót sóhajt. De a „múlt és jövő” ura egy „második” életet enged nekik s az ítélet végrehajtásának hajnalán mindkettőnek az álmába az öreg Grálné „világít” be, amint a gombolyag felvevésével újra felosztja a vagyont s most a sors a Csákó-nemzetségnek kedvez. A nagy vagyon birtokosa most Csákó Magdaléna, aki egy ideig igen boldogan élt férje, Nagy Miklós, oldalán. Midőn Bécsből temesvári birtokaikra költöznek, magukkal viszik új komornájukat: Videczky Florist is, aki úrnőjét megszereti s mint vérengző hajlamú ember meg akarja gyilkolni. Flóris azonban börtönbe kerül és halálra ítélik. Míg ő az utolsó éjszaka is csak azt sajnálta, hogy miért nem ölte meg úrnőjét, addig ez úgy gondolta, hogy a kivégzés pillanatában meg fog állani a szíve. Mindkét történet önmagában befejezett egészet alkot s külön-külön mindkettő érdekesebb, mint egybeolvasztva. Az összeolvasztás mesterkélt. A lelki életet különösen az első részben igen nagy biztossággal fejlesztí írónk s a párhuzamos esemény mellett párhuzamos jellemeket alkot. Mindkét főbb szereplő lelkében olyan ösztönök és hajlamok élnek, amelyek a mű két részének ellenkező irányban fejlődő cselekményében azonos eredetre vezethetők vissza. Videczky Flóris az első részben nem-

csak büntetőjogi tanulmányokat folytat, de „egy ideális mintagyilkosság előkészítésével” is foglalkozik. Lelkében tehát már az első részben megvan az alap a gyilkosságra, amelyet a második részben végre is akar (hajtani). Magdaléna mindkét részben egyaránt szép, kedves, szeretetreméltó, de együgyű is, környezetének játékszere. Még mint dúsgazdag földesasszony is csak akkor kap észbe, amidőn nagyon kézzelfogható bizonyítékok szólnak kijátszása mellett. A műben valószínűtlenséggel is találkozunk (Magdaléna álma), Herczeg azonban inkább az érdekeségre, a szórakoztatásra helyezte a súlyt s ezt el is érte.

Herczegnek eddig megjelent utolsó novellás gyűjteménye, a *Tűz a pusztában* (1917) című, a legkülönbözőbb irányú elbeszéléseket foglalja magában. A kötet nevét a legerjedelmesebb elbeszéléstől vette, amelyben a régi boszorkányvilágot eleveníti meg nagy virtuozitással és azt indokolja meg, hogy az ember szellemi életének ez a balga hajtása miből keletkezik és táplálkozik. Az elbeszélés alapját régi népmesei motívumokból és régi boszorkányperemből merítette, aminőket Komáromi András gyűjtött össze. De nem a fantasztikus, izgató boszorkányper tárgyalása köti le a figyelmet, hanem a művészi képzelő- és megelevenítő erő bájos játéka, amellyel Herczeg a boszorkányvilág csodás titokzatosságát élénk varázsolja. Itt is a tettek lélektani indokolásában látjuk az ő mesteri kezének a nyomait. Autoszugesztíóból, rejtélyes álmok hatásából, az emberi természetnek a titokzatosság iránt való hajlamából és képzelődéséből állítja össze azt a lelki folyamatot, amely a boszorkányhítre vezet. Maga a mese nem nagyon érdekeltő. Hogy Dorogi Gáspár uram feleségét, Annust, hányszor látogatta meg Marosiné, miként került ennek hálójába, hogyan pattant föl a titok zárja — bár izgató, de nem fontos; nagyon értékes és lebilincselő azonban a lelki átváltozás festése, amelyben írónk remekel.

A címet adó novellán kívül vannak Herczeg egyéni fájdalmát szimbolikus mezben visszatükröző elbeszélések is a gyűjteményben. A boszorkányvilág ecsetelése következtében már a *Tűz a pusztában* címűben is sejteni lehet bizonyos alanyi vonatkozást, mégis ebben a tekintetben különösen *A fekete küszöb*, *öt órakor* és *Az utolsó villamoskocsi* című elbeszélések tükrözik vissza írónk pesszimiztikus lelki világát. *A fekete küszöb*-ben a halál gondolata lepi meg lelkét. Azt festi ebben a novellában, hogy a halál rémes árnya hányszor és hányféle alakban

lobban át az ember életén, hányszor hiszi az ember, hogy már ott áll a fekete küszöbön, de az életöszton és a kötelesség visszahívja az innenső partra, jóllehet az ember úgy gondolkozik, hogy „talán jobb lett volna, ha szépen és csendben átlépünk - rajta.” Az *Öt órákor* című novellában is a halál előérzete, sejtelmé szállja meg és egy végzettragédiába illő mesével azt igazolja, hogy sorsát senki sem kerülheti ki. Az *utolsó villamoskocsi-bán* ismét a női démont mutatja be egy mindennapos eseménnyel kapcsolatban. Az éles megfigyelő Magábanjáró úr írónk maga, aki valósággal menekül Éva hercegnő vámpírszájútótódja elől,

A háború okozta pesszimiztikus hangulat szól hozzánk *Az idej rózsa* című elbeszélésből. írónk egy öreg kertész álarca alá rejtőzve. 1915 tavaszán rezignáltan kérdi, hogy az idén nemesítem-e rózsa: folytassa-e a lantpengetést. A természet életéből vett példák után végül a magyarság nagy szerencsére a lantpengetés folytatására határozza el magát. *A fiú* című elbeszélésben ismét a keresztfiával foglalkozik s azt beszél el, hogy mint örült az a háború kitörésének, milyen lelkesedve vonult a harctérre s mint érezte magát a nagy világégés első hónapjaiban. A lelkesedés hangját azonban felváltja *Az idén nem lesz karácsony* című elbeszélésben a fájdalommal vegyes szeretetteljes visszaemlékezés hangja. „A fiú”, az író keresztfia, Volhyniában elesett s ezért nem lesz az idén karácsonyuk. Az elbeszéléssel örök emléket állít Herczeg egy szép reményekre jogosító magyar ifjúnak: keresztfiának, irodalmunkban.

Az „ifjú szellemóriások”, a tehetség hiányában könyökkel és tele torokkal (a sajtó segítségével) «felfelé törtetők részéről ért támadást parodizálja Herczeg *Az őserdőben* és a *Hősi rege* című szimbolikus elbeszéléseiben. Nagyapót (Herczeget) fel akarják falni a kis dinga leánynak, Karának (a Nyugat valamelyik írójának) a lakodalmán (íróvá avatásán), nagyapó azonban niég a törzsfőnök és a főpap kérésének sem enged, nem akarja, hogy őt megegyék. A lakodalom előtt megszökik otthonról és átúszva a Flamingó folyón, eltűnik a bozóttban. Ilyen a *Hősi rege* is, amely azt példázza, hogy úgy kellene a sajtó teljes hatalmával ordítózó fiatal írók torkát is betömnö, mint a bika-isten barlangjának a száját, mert mindkettőnek a bömbölését csekélység idézi elő.

A háborús élet üterén tartja a kezét a ridegen megfigyelő Herczeg *A hadiárva* és *A tábornok leánya* című elbeszéléseiben. Amaz azt mondja, hogy a háború mint parkol bele az egyéni és a családi életbe, mint idegenít el szülőt és gyermeket egymástól és mint borít fel mindent, ami egykor szent volt. Emez pedig az osztrák-magyar hadsereg tábornokainak pszihjét és rövidlátását mutatja be igen találó képbén. Bizonyos vonatkozásban van a háborúval *A gyöngeszívű király* című mese is, amelyben a pénz beszélni tud s az állampénztárba begyűlt pénzek rémes jajgatásából az tűnik ki, hogy azok nem a becsületes, hanem a bűnös emberek erszényéből kerültek oda.

Ugyanabból a fanyar lelki állapotból, amelyből *Az arany hegedű* fakadt, keletkezett a *Kék róka* (1917) című háromfelvonásos színjáték is. Hőse Cecil, az öreg Paulusznak, egy szaktudományába elmélyedő nagy tudósnak fiatal, hiú felesége, aki, bár férje mindenben kedvét keresi, mégis elégedetlen, mert lelki közösség nincs közöttük. Cecil nem is szereti urát, inkább őszinte barátjukhoz, Sándorhoz, vonzódik, aki valóságos szentélynek tartja házukat, ahol „sárcipőivel” együtt minden tisztátalan gondolatát lerakja. Így érthető, ha Sándor megütközik azon, hogy Cecil állítólag kék rókaprém vásárlása végett a Török utcában jár, ahol a híres nőcsábász Trill báró lakik. S midőn Sándor az éppen hazaérkező Cecil lábán ugyanolyan fehérbetétes lakkcipőt pillant meg, mint aminőt az a nő is viselt, akit a báróval autón tovarobogni látott, meg van győződve Cecil hűtlenségéről, felmondja neki a barátságot és Svájcba akar utazni. Pauluszék búcsúlakomára hívják meg, amelyre azonban csak azon feltétel alatt megy el, ha a bárót is magával hozhatja, mindenáron szembesíteni akarván Cecilt vele. A báró fölényes fellépésével egy ideig palástolja zavarát, de midőn Sándor a hajfürtgyűjteményre céloz és Xénia hercegnővel rútol felülteti, Cecil távozásra készteni, mert belátja, hogy a bárónak nem kell a nő szépsége, csak hírneve. Cecil megutálja az életet, megvallja urának, hogy a báróval megcsalta. Távozik a házból és bejelenti a válást. Paulusz lelkén mély nyomot hagy a szakítás, de nemsokára megvigasztalódik és feleségül veszi Lencsit. Sándorra mélyebben hat az eset és külföldön akar vigasztalódni. Midőn azonban a Paulusz megbízásából az apanázs ügyét Cecilrel elintézi, ez az egyik kesztyűjét a zongorán felejtí és visszajövet látja, hogy Sándor mily mohón szívja magába annak par-

fűmjét. Miután Cecil így meggyőződik Sándor szerelméről, felesége lesz.

A mese váza nem új, előbb már *A házibarát* (Arianna) című elbeszélésben dolgozta fel az anyagot Herczeg, így a *Kék róka* művészi kombináció eredménye. Az öreg Paulusz helyét amott Csonka Gyula, Cecilét Margit, a Sándorét Tóth tölti be. Cecil és Margit jelleme azonban már nagy különbséget mutat. Cecil a Ladányi Edit és Éva hercegnő finomodott alakja. Ravasz a szó igazi értelmében, „mint a selyembundás, titokzatos kis állat, a kék róka, amely olyan nagyon ingerli a fantáziáját. A parányi kis lábával fáradhatatlanul trappol a hőmezőkön, az éjféle nap alatt, egyik jéghegytől a másikhoz oszon, mindig ravaszkodik, mindig keres valamit”. A melegséget, a családi élet éltető harmóniáját keresi s mivel ezt saját férjénél nem találja fel, megcsalja az urát. Az ő házasságuk úgyis csak „félreértés volt, amit az anyakönyvvezető hitelesített”. A nő jellemet tehát ugyanarról az oldaláról látjuk itt megvilágítva, mint az *Álomország-ban* vagy az *Éva boszorkány-ban*, csak enyhébb, finomabb színezetben. A *Kék róka* is azt példázza, hogy a nő érzékei bizsergését követve, nemcsak férje, de saját becsületét is kockáztatja, a nő tehát az érzéki szerelem fanatikusa, nincsen lelke, csak önzése.

De *Az arany hegedű-vel* is mutat a *Kék róka* bizonyos kapcsolatot. Nemcsak a lelki hangulat, nemcsak a „félreértésen” alapuló házasság, nemcsak Cecilnek Grácia Katalinra is emlékeztető jellemvonásai, hanem az öreg Paulusz és Sándor jelleme is *Az arany hegedű-t* juttatják eszünkbe. Úgy tetszik, hogy az öreg Paulusz és Sándor jellemét Arató István jellemének kettéválasztása által alkotta meg írónk. Pauluszban megvan az Arató István nagy tudása, hírneve, asszonyi dolgokban való tájékozatlansága, Sándorban pedig feltaláljuk Arató fölényes előkelőségét, gentleman voltát.

A lelki élet festése által válik elsőrangú művészi alkotássá az *Árva László király* (1917) című történeti tragédiája Herczegnek. A műben — saját szavai szerint — a Hunyadi László tragédiáját akarta „emberileg érthetővé” tenni, mert „amit a történelemből tudunk, amit a történelemből tanulunk: hogy az urak cselszövése volt az oka Hunyadi László halálának, nem magyarázza meg a dolgot. Megpróbáltam emberi magyarázatot adni annak, hogy egy tisztességes ember lenyakaztat egy má-

sik tisztességes embert”. A mű elsősorban lélektani alkotás, amelyben a történelemből ismert anyag alárendelt szerepet játszik s csak keretnek tekintendő.

Herczeg Hunyadi László tragédiáját emberileg valóban érthetővé teszi és lélektanilag megindokolja azt, hogy egy tisztességes ember miért nyakaztat le egy másik tisztességes embert. A dolog megértéséhez tudnunk kell, hogy a király 17 éves, vézna, dekadens, testileg-lelkileg egyaránt beteges ember, aki hol a gyermek szemeivel nézi a világot, hol az érett ember eszével ítéli meg a helyzetet: nem kiforrott, nem határozott egyéniség: a pillanatnyi behatásoknak a rabja. A trón, amelyhez oly görcsösen ragaszkodik, a legérzékenyebb pontja, ezt félti, emiatt nincs soha nyugta s emiatt lát legerősebb támaszaiban: a Hunyadiakban is ellenséget. Midőn azonban Hunyadi Lászlót a futtakai országgyűlésen megismeri, szívébe zárja s csak nagybátyjának, Ciliói grófnak, a megölése rendíti meg iránta érzett szeretetét. Árva László király lelki életébe különösen két jelenet világít be. Az egyik a temesvári Hunyadi-várban játszódik le, midőn Magyarország nagyasszonyának a keblén elsírja fájalmát, anyjává fogadván a nagy törökverő özvegyét, testvéreivé Lászlót és Mátyást, a másik pedig a korona-jelenet a budai várban. Ezt a két jelenetet nem nagy időköz választja el egymástól, de a kettő lélektani szempontból két ellentétes végletet jelöl. Az egyik a kibékülés, a másik az elhidegülés jegyében folyik le s mindkettő nagy lelki elváltozásoknak az előidézője. A kibékülés megható testvériségben forrasztja össze a királyt és a Hunyadiakat. A király, mint a gyermek, bámulja és utánozza a daliás íjászlót, a korona-jelenet pedig áthidalhatatlan űrt ás közéjük. Hunyadi Lászlónak a koronára, árva László királynak meg a Hunyadi László arcára tapadó merev tekintete egy, csak következményeiben kivilágló, hatalmas lelki folyamat külső jele: árva László király lelkében ekkor rakódik le az alap a testvéreivé fogadott Hunyadi László halálos ítéletének aláírásához. Az, hogy a Hunyadi-katonák becsmérlése kitudódik, hogy Hunyadi László felségsértő lett, hogy ellenségei, sőt tulajdon apósa is a lefejeztetését akarják, mind csak külső jogcím: a halálos ítélet aláírásához a lelki indítékot árva László király Hunyadi Lászlónak a koronához tapadó merev tekintetéből: a királyi korona után vélt sóvágarsából vette. Tetteiben úgy a királyt, mint Hunyadi Lászlót tisztességes szán-

dék vezette. Az előbbi trónja legerősebb támaszát a testvériség: jegyében akarta magához láncolni, hogy koronája ez által biztosabb legyen; az utóbbi apja megkezdett nagy művének befejezése által akart hazájának és királyának nagy szolgálatot tenni. Ez a két érdek a hatalom, a szerzett jog emberileg érthető féltése miatt nem tud összeférni és ez a mű tragikumának a rugója.

A mű előjátékkal kezdődik, amelyben Gara Máriának vészjósló álma előre sejteti Hunyadi László megrázó tragédiáját. A történelemből ismert eseményt meglehetősen híven követi Fraknoi nyomán. A cselekvény bonyolításában, a jellemek kidomborításában Herczeg mesteri kezeire ismerünk. A mű a kort is sikerülten tükrözi vissza. A szereplők érzése, gondolkozása tettei rég letűnt legendás kort varázsolnak elénk, valamint a vallásos áhítat, a fanatikus hit, amely különösen Hunyadiné, Gara Mária, Kanizsai Erzs, Kata és a kis Mátyás szavaiban és tetteiben él és olykor a babonába csap át. Fegyverropogásról nincs a műben szó, de a dúló pártviszály, a fajunkat mindenkor jellemző ádáz testvérharc annál nagyobb teret foglal el benne s ez nyomós adalék a kor képéhez, mert akkor is így emésztette magát a magyar.

Egészen az *Álomország* légkörébe vezet vissza bennünket *Tilla* (1918) című, hét jelenetből álló drámai alkotás. Nemcsak a szereplők egy részének a neve származik onnan, de a két mű anyaga és tendenciája is rokon: mindkettőben a női démont, a hisztérikus nő szexuális beszámíthatatlanságát festi Herczeg, de *Tilla*-ban szokatlan erős, markáns vonásokkal.

A mű hőse Tilla grófnő, aki éppen szakít régi szeretőjével, Tihanyi Sándorral és új viszonyt sző Belizárral, egy dúsgazdag amerikaival, akinek múltján és nagy vagyonán ködös és kétes homály borong. Midőn azonban Tilla meglátja Tihanyit ifjú szép menyasszonyával s irigykedve szemléli boldogságukat, sértett hiúságból ismét kiveti Tihanyira hálóját és minden törekvése oda irányul, hogy régi szeretőjét visszahódítsa. Szakít Belizárral, akit pedig felhatalmazott, hogy ha ki akar siklani a kezei közül, ölje még s éj idején telefonon felhívja Tihanyit lakására, amire az pezsgős fővel vállalkozik is. De Belizár, „a tigrisember” hamarabb ér Tilla lakására és tanúja annak a nagy érzéki márnak, amely Tillán a Tihanyi érkezését jelző fütty hallatára erőt vesz. A szintén érzéki Belizár nem tud abba

belenyugodni, hogy neki Tilla szívében még utódja is legyen — megöli a női boszorkányt.

A *Tilla* a hisztérikus, a szexuális szempontból beszámíthatatlan női lélek festése által érdemel különös figyelmet. Tilla grófnő Ladányi Editnek és Éva hercegnőnek édestestvére, de az érzékiség hatása alatt démonibbá válik, mint bármelyik, mert az ő vágyait felső fokon a vérszomj elégíti ki. Egyébként ő is olyan, mint a gyermek, akinek mindig az kell, ami nincs, ami van, azt hamar megunja. Életét egy kártyára teszi fel: a szerelemre. Senki sem vágyódik annyira ez után, mint ő; senki-nek sincs olyan kevés tehetsége hozzá, mint neki. Igazi „katasztrófa-nő, Kain leánya”, aki ha az érzéki roham erőt vesz rajta, gyilkost szeretne látni, mert „nem közönséges erő lehet az ilyen emberben”. Kedvese ölelésében vére a tenger hullámaival egyformán zúg s a forró nap hevével egyformán perzsel, a csókok özönében pedig físs piros vér után áhítozik. Egész lényé átszellemül, szeme szikrázik, lelkét egyetlen érzés uralja ilyenkor: a talán még a friss piros vér látása által sem kielégülő érzékiség. Az átszellemülésnek a rajza igen eleven, valamint az ópium és az alkohol mérgező hatásának leírása is. Különösen a két ellentétesen ható mérgező működésének megérezkítése: hogy az ópium mint öli el az „állatot az; emberben” s mint szabadtítja fel a „leláncolt istent” s hogy az alkohol mint „ereszt forró, keserű tigris vért az ember ereibe” — mesteri kezekre vall.

Az 1918-i őszirózsás forradalom a magyar nemzet előtt ismét elzárta a boldogulás útját. A kiontott rengeteg magyar vér, a nemzet részéről meghozott óriási áldozat mind teljesen hiábavalónak, haszontalannak bizonyult. Legjobbaink elmélkedhettek ismét a magyar sors megrázó tragikumáról, mert nemzetünk az egész világ által csodált gyönyörű fegyvertények ellenére megalázva és meggyalázva feküdt a „gyözők” lábai előtt. Ez a talán soha helyre nem hozható katasztrófa kelthette Herczeg lelkében a gondolatot, hogy a magyar sors — sajnos ~ sokszor ismétlődő tragikumát a történeti regény keretei között mutassa be. így foganhatott meg Herczeg lelkében *Az élet kapuja* (1919) című történeti regény eszméje, amelyet, mint irodalmunk legutóbbi megjelent legkiválóbb alkotását, a Nobel-díjra ajánlott az Akadémia.

Bakócz Tamás esztergomi érsek 1512 január 26-án ünnepélyes menetben vonul be Rómába, hogy a közeledő pápaválasz-

táson a többséget a maga számára biztosítsa. Egyéni becsvágyán kívül főként annak tudata készteti erre, hogy a magyarság rövid időn belül „élet-halálharcát fogja megvívni a törökökkel” s hogy az országot a megsemmisüléstől „csakis az összes keresztény fejedelmek ligája menthetné meg. A ligát pedig csak egy uralkodó tudná Összehozni: a szent atya”. Róma vezető emberei tisztában vannak Bakócz tervével és cselt szönek a „barbár” pápajelölt ellen, mert ők Medici Giovannit akartak II. Julius utódjának. A bevonulást szemlélők közt van Fiametta, Róma legbájosabb kurtizánja, akinek megtetszik Vértesi Tamás, Bakócz keresztfia. Medici Giovanni hívei győzelmük érdekében azt a tervet eszelik ki, hogy Fiametta szerelmet színlelve és látszólag Bakócz érdekeit előmozdítva tudja meg Tamástól a legféltebb titkokat. Vico Hannibal mutatja be Tamást Fiamettának s midőn a délceg magyar apát nyergébe segíti a bájos kurtizánt, ez egy zöld zsebkendőt felejt nála, látogatást provokálva a visszaadására. Ezen látogatás alkalmával beszél el Fiametta Tamásnak az ő csodálatos álmái, amely szerint egy fekete barát a levegőben lebegő, piros kerékből kinövő, szarvast ábrázoló pajzsra (a Bakócz-címer) tette vele az oltáron nyugvó tiarát. Tamás ebből arra következtet, hogy valami „titokzatos erő velük kettőjükkel akarja elvégeztetni a nagy munkát”. Fiametta, mint aki ismeri a vatikáni embereket és el tud igazodni a cselszövések labirintusában, felajánlja szolgálatait. Tamás beleszeret a szép kurtizánba s midőn megindul a propaganda Bakócz érdekében, csak benne bízott meg, Bakócz pedig a legtitkosabb dolgait Tamással végeztette.

Bakócz titkai Fiametta közvetítésével Petruzzi kardinális tudomására jutnak s midőn Bakócz a kardinálistól a Santa Croce-palotát akarja szavazatával együtt megvásárolni, kihallgatást kér a beteg pápától és meggyónja neki, hogy eladta a szavazatát. A pápa ekkor Carduloval egy bullát szerkeszt tel a simoniáról] s mindegyik kardinálist rábeszéli, hogy ne Bakóczra Jidja a szavazatát. A pápa halála után összeülő konklávé nem is Bakóczot választotta meg pápává, hanem Medici Giovannit. a nagy humanistát. Bakóczot a kudarc nem törte meg, ellenben meggyőződött arról, hogy valaki minden titkát elárulta. Tamás egy öreg asszonytól tudja meg, hogy Fiametta mily ravaszul csalta ki tőle a legféltebb titkokat is. meggyónja keresztapjának, aki azzal vigasztalta, hogy a bukást nem ő, hanem egy

ismeretlen hatalom irgalmatlan következetességgel készíti elő. Tamás valósággal betege lett a dolognak s miután Fiamettával minden érintkezést megszakít, ©z keresi fel lakásán és megvallja neki, hogy ő is szereti s ami köztük történt, félreérték következménye volt, mert a ezerelemről Magyarországon más-ként gondolkoznak, mint Olaszországban. Tamás azonban fogadalma értelmében szóra nem nyitotta száját, hanem a sors intézkedésében megnyugodva, visszatért Bakóczczal hazájába.

Az élet kapuja látszólag egyéni érdekek küzdelmének a rajza, voltaképen azonban erősen nemzeti, sőt kihatásában egyetemes, az egész keresztény világot átfogó eszme az alapja. A már akkor is fontos kultúrmissziót teljesítő maroknyi magyarság nagy fiának állása és tekintélye által világpolitikai tényezővé akar válni, a folyton növekvő török hatalom nyomása által keresztényi mivoltában és állami létében fenyegettetve nemzeti érdekét egyetemes keresztényi érdekké akarja emelni, de az Olaszországban akkor virágkorát élő renaissance barbárnak tekinti a magyar törekvést és az élet kapuja, a boldogulás ajtaja akkor csapódik be döngve a magyarság előtt, amidőn már-már célhoz ér. Két hatalmas szellemi áramlat: a renaissance és az egyetemes kereszténység érdekeinek összeközése szüli a mű tragikumát s reánk magyarokra ez annál keservesebb, mert a kettő közel rokon egyik a másiknak feltétele, kulturális következménye. A két áramlatnak az ecsetelése azonban nem egyenlő mértékben történik. Kapunk a műben igazán nagy tanulmányra valló, szemkápráztató, színes képeket az olaszországi renaissance virágkorából, amidőn az új szellem a legkiválóbb katolikus főpapokat is annyira rabjává teszi, hogy a Styxre esküsznek, antik isteneknek áldoznak és egy letűnt szép kor visszavarázsolásának szolgálatába állítják minden szellemi és anyagi erejüket. Aránylag azonban kevés van az akkori magyar viszonyok rajzából, már pedig Bakócz törekvése ennek ismerete nélkül csak egyéni akció s idegen szemüvegen át a mű inkább Bakócz egyéni bukását, mint tulajdoiképeni célját: a magyar sors megrázó tragikumát példázza. Magyar szemüvegen át nézve azonban a mű így is teljesen kifogástalan és az ellentétes érdekek egymásrahatása téliesen megérleli a katasztrófái.

Herczeg igen biztos kézzel ragadja meg a múltat és párat-

lan éleslátással hatol be nemcsak az emberi lélekbe, hanem a kor mozgató eszméinek, erőinek izzó, sístergő kohójába is. Finom művészi érzékkel eszményíti a történelem adalékait és eszményítve mutatja be a mindig egyéni érdekét munkáló nagy bíboros érseket a magyarság, sőt az egyetemes keresztény világ tragikus hőseként. Beöthy találóan mutat rá a mű mélyreható kritikájában arra a gondolatra, amelyet Herczeg a történeti anyagba és hősbe belevitt: „A barbár eszményisége és eszmenyítése ez: hűsége, egyenessége, becsületessége, áldozatkésztsége, nemzeti érzése, hősisége által.⁴⁴ Ezt a gondolatot látja Beöthy megérzékítve Bakóczban, „kinek ideáлизmusa, nemzete életkapuja kulcsainak keresése, elemi, barbár fajszeretében gyökerezik és kiengeszteli életének kemény és durva önzését”. Bakóczot helyzete és érdeke arra kényszeríti, hogy a szín mögött, láthatatlanul cselekedjék. Ő azért a főhős, jóllehet az aktív cselekvésből Vértesi Tamásnak jut ki bőven, akinek alárendelt helyzete azonban a nagy bíborossal szemben nyilvánvaló. Vértesi Tamás is a barbár ideáлизmust képviseli. Ő „szerelme becsület-érzésével kerül szembe. Meghallgattatásában és elárultatásában felmagasodik benne a barbár: győz a nem alkuvó becsület-érzés, legyőzi magát is s az ifjú apátúr lelkének már gyógyult sebével kocog hazájának messze pusztái felé.” Fiametta a regény női ragadozója, Ladányi Edit s Éva hercegnő rokona. Vértesi Tamásnak íranta táplált szerelme a regény bájos idillje. Míg Bakóczot és ellenfeleit eszük munkája, Tamást és Fiamettát érzésviláguk alapján jellemzi Herczeg s nemcsak a szereplőket ismerjük meg emberi mivoltukban, hanem a kor mozgató eszméit is eredeti hamisítatlanságukban. Megelevenedve látjuk az olasz álnokságot, de látjuk a bukásában is büszke, mondhatni gögös magyar öntudatot. Halljuk az akkori világ hatalmas gépezetének bömbölő zakatolását, mely az egyetemes keresztényi érdeket szolgálni kívánó magyar törekvést fitymálva, mint barbár akciót lekicsinyelve harsogja túl.

A mű szerkezet tekintetében is teljesen kifogástalan. A hős a kezében tartja a cselekmény szálait, a részek szerves egységbe tömörülnek, lazaságnak nyoma sincs. A forrására már Beöthy rámutatott: Fraknói: *Erdődi Bakócz Tamás élete* című művét forgatta írónk. Innen vehette az anyagot pl. Bakócz

⁴⁴ Beöthy: Az élet kapuja. Új Idők. 1920. 5. sz.

római bevonulásának egykorú szemtanú leírása alapján megalkotott rajzához.¹⁵

A fekete lovas (1920) című történeti színmű, amelyet az Akadémia a Vojnits-díjjal tüntetett ki, művészi kombináció eredménye, amennyiben ugyanezt az anyagot előbb *A hét sváb* című regényében dolgozta fel Herczeg más szereplőkkel és más beállítással. A művet — saját vallomása szerint — „a Károlyi-kormány napjaiban írta, a bolsevizmus hajnalhasadásának idejében. A darab tiltakozás volt a nemzetietlen iránnyal és a területi kérdésben tapasztalható közömbösséggel szemben. Akkor nem engedtek a lámpák elé, azóta meg fordult egyet a világ, — nos annál jobb”.⁴⁶

Herczeg *A fekete lovas-ban* is szülővárosának és családjának a múltjából elevenít fel valóban megtörtént eseményeket, de itt azzal a vigasztaló, megnyugtató tendenciával, hogy az elszakított területen élő derék délvidéki sváb nép „megtalálta a hidat, mely a levegő, a világosság, az élet, amely — Magyarország felé vezet”, hogy ők „emberi életet csak Magyarországon élhetnek... más hatalom csak a barbárságot hozhatja nekik”. A mű Schiller *Tell Vilmos* című drámájára emlékeztet. Mindkét műnek minden sorát a szabadság után való vágy lengi át s mindkettőnek a hőse egy-egy nép. Herczeg műve a délvidéki sváb nép magyarrá válását festi. Írónk fájának alapos ismerője s a sváb néplélek érzésvilágának egész hosszú skáláján vezet át bennünket, míg a „kemény”-fejű, makacs, császárhű svábok az ifjú Hoffer Bálint rábeszélésére fegyvert fognak s végül a császártól elpártolva, a szenvedésben és a haza szeretetében a magyarsággal teljesen egybefornak. A lelki átalakulás indokolt. Egyébként színes, eleven képek peregnek le előttünk a magyar szabadságharcból s ezekbe illeszti be írónk az ősei szereplésére vonatkozó családi hagyományt. Az egész Koffer-család, a ház, az udvar, a kert, a selyemgyár az író őseit mutatja be családias környezetben, megszokott foglalkozásaik között. Őseit azonban nem egyéníti, hanem eszményítve a bánáti sváb nép tipikus képviselőivé teszi. Érzésük, gondolkozásuk, szolgalmuk s munkájuk gyümölcse: a gazdagság nem csupán egy családnak, hanem a józaneszű, dolgos sváb népnek jel-

⁴⁵ Fraknói: Erdődi Bakócz Tamás

élete 118. s. köv. I.

⁴⁶ *Literatura* 1926. januári szám. 10. l.

lemző vonása, amely nép állhatatos, makacs kitartásával a nagy magyar feltámadás előkészítője lesz!

A mű irredenta eszméjével az új magyar irodalom egyik igen kiváló drámai alkotása. Forrása Milleker Bódog: *Versec szab. kir. város története* című műve, amelynek igen sok adatát használja fel írónk.

A romantika szele csap meg Herczegnek *A fogyó hold* (1922) című regényében. A mű abba az időbe vezet vissza, amidőn a magyarországi török uralom korrupttá vált és megdőlése már csak rövid idő kérdése volt. A török hódoltság ezen utolsó szakának színes, eleven rajzába mesteri kezekkel illeszti be írónk Molnár Palkónak és Bertóthy Katának szerelmi regéjét. A mese voltaképpen csak az ifjú pár egybekelésének a története, de „a kompozíciónak utolérhetetlen nagy mestere olyan ügyesen szövi, bonyolítja a szálakat, hogy a történeti keret és a mese valósággal egységbe olvad, szinte meg se tudjuk állapítani, hogy melyik a fontosabb. A főhős sorsa és a vitézi kalandok kölcsönösen egymást szolgálják s ezáltal a szerteágazó cselekvény olyan erős kötésű lesz, mint a legszilárdabb szerkezetű dráma”.⁴⁷

Azt mondja Herczeg művének egyik helyén: „Ha akárki legyen bár nemzeti úr, vagy szegényember fia, némi nemű kedvét lelte volna históriánk olvasásában, azért egyedül csak Takátsdeák Sándor uramnak hálálkodjék, mivel az író minden tudományát tőle vette”. Takátsdeák Sándor azonban nem a török hódoltság korában élt íródeák, hanem a ma is élő Takáts Sándor, aki *Rajzok a török világból* című művében a XVI. századbeli magyarországi török világról a bécsi levéltárak megbízható adatai alapján igen sikerült korszakot fest. Írónk *A fogyó hold-at* Takáts művének II. kötetében található „A kalauzok és a kémek a török világban” című fejezetre építi. Igric hodsa — Jeromos testvér — Bertóthy Gábor, a nevét és külsejét a szükség és az érdek parancsa szerint folyton változtató ugyanazon személy., tipikus megtestesítője azoknak a kalauz-kémeknek, aminőkről a fenn jelzett fejezetben értesülünk. De a mű legfőbb érdeme a kiválóan sikerült korhű jellemekben és képekben rejlik. Az olvasó gyönyörködhet a Herczeg mesteri tolla által megelevenített egykori szokásoknak színes, eleven rajzában s a kor gondolkozását és érzésvilágát híven vissza-

⁴⁷ Császár E.: *A fogyó hold*. Új Nemzedék. 1922. évf. 258. sz.

tükröző jellemeiben. Molnár Palkó, Boráros Miska, Bertóthy Kata és Gábor, özv. Czekeyné, Balassa, Nádasdy nemcsak külsőleg viselik magukon a kor köntösét, de mind annak a kornak a levegőjét lehelik felénk. Míg a lakodalom leírásánál Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című művét követi írónk, addig Balassa Bálint Vásárütési szerződését,⁴⁸ Nádasdy rajtaütését⁴⁹, valamint a lesvetésre, orrszedésre, madarászaltra és a kertészetre vonatkozó részeket Takáte műve alapján készítette írónk. A kor visszavarázslását elősegítia stílus archaikus jellege is,

A műből — szimbolikusan — mintha egy szebb kor jóslata szólna hozzánk: ellenségeink jelenleg teli holdja egyszer de-creseendo-ra változik.

Az *Aranyborjú* (1922) című, előjátékból és két „rész”-ből álló színmű szintén művészi kombináció eredménye. Ugyanezt az anyagot a *Magdaléna két élete* című regényében már előbb feldolgozta írónk. A két mű alapgondolata is azonos: az ember sorsa gyakran parányi csekélységen múlik, célzatuk azonban már különböző, mert míg a regény azt példázza, hogy ugyanazok az emberek különböző életviszonyok közé kerülve milyeneteké válnak, a dráma meséjével azt látszik igazolni, hogy „a szegény katonák profuntján” összeharácsolt vagyonon nincs Istennek áldása — s így a mű a közel mull általános meggyőződéséből fakad.

Az *Aranyborjú* igen finom lélektani elemzéssel készült mű. A jellemeket úgy alkotja meg írónk, hogy ámbár a cselekvény, a helyzeték mindkét részben mások (fordítottak), az azonos nevű szereplők jellemének alapvonásai ezek ellenére mindkét részben ugyanazok maradnak. A főszerepeket Videczky Marika és Móris, továbbá Csákó Magda és István viszik. Marika úgyis mint dúsgazdag földbirtokos, úgyis mint Magda alkalmazottja, szép, eszes, gögös, cinikus és szívtelen, aki versenytársát vér árán is kész ártalmatlanná tenni. Flóris úgyis mint császári komisszárius, úgyis mint komornyik vérszomjas. Magda csupa szív, csupa szeretet. Mint Marika cselédjéből „úgy árad belőle a melegség, mint a fűtött kályhából”, mint a Grál-vagyon örököse pedig „émelyítő szirupos szent”. Lelki ereje bámulatos. István úgyis mint szegény ember, úgyis mint

⁴⁸ Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Budapest 1915. I. köt. 370. 1.

⁴⁹ Takáts Sándor: id. mű. III. köt. 153. 1.

főispán festői hajlamokkal megáldott egyén. Vannak teljesen azonos jellemű szereplői is a műnek: a prépost, Brezinay gróf és Marion főhadnagy. A prépost mindkét részben a gróf kérés-ként szerepel, a gróf mindkét részben nagyon szerelmes, a főhadnagy pedig hozományvadász. Az előjáték a XVIII. század hangulatát, babonával kevert vallásos hitét találóan adja vissza.

A mű szerkezete Herczeg mesteri kezeire mutat. A cselekvény az előjátékban indul meg s a külön-külön, önmagukban is zárt egészet képező részekben ugyanazt a meseanyagot megfordított helyzetben is látjuk lejátszódni. A részek vége az előjátékkal misztikusan függ össze s a két rész Grálné megjelenésével olvad egybe. A mű nem a dráma megszokott keretei közt létrejött, de mégis drámai alkotás. A felvonások eltűntéi s a részek; alkalmazását a meseszöveg indokolja. Egy-egy részben bonyolítja le Herczeg a cselekvények külön-külön *zárt* anyagát s a részek bármelyike az előjátékkal önálló művet is alkothatna. Az első rész az elő játékkal tragikus kimenetelű. a második kiengesztelő végződése adja meg a műnek a színműi jelleget, A két részt külsőleg a misztikus keret, belsőleg pedig az azonos szereplők és a cselekvény fűzik össze, amely mindkét részben a másik fordítottja. A cselekvénynek ezt a váltakozását lehet költői játéknak tartani, de írónk szerkesztő művészete mellett szól az a tény, hogy a részek így ie egységbe tömörülnek és egy szerves egész /hatását teszik.

Itt kell megemlékeznünk *A Gyurkovics-leányok* (1922) című vígjátékról is, amelyet ugyan még 1897 január 17-én mutattak be a Magyar Színházban, de könyv alakjában csak 1922-ben jelent meg. A mű megjelenése írónk szavai szerint azért késett, mert „nem akarta, hogy két különböző, egymástól soikban eltérő Gyurkovics-legenda kerüljön forgalomba”.

Talán még derültebb jókedv, még féktelenebb bácskai mulatozás hangja üti meg a füleinket a vígjátékban, mint az elbeszélő műben. A komikum nem a szereplők jelleméből, hanem a helyzetekből fakad, amelyeknek kigondolásában és kielezésében írónk nagy mesternek mutatkozik, sőt itt-ott túlságba is megy és a bohózatba csap át. Egy-egy felvonásban oly gazdag s a többivel szervesen egybe nem olvadó cselekvény van, hogy minden felvonás egy egyfelvonásos vígjáték gyanánt is szerepelhetne. Igen nagy akadállyal kellett megküzdenie írónknak.

midőn az elbeszélő művéből ismert anyagnak a dráma szigorú törvényei között való ábrázolására vállalkozott. Az elbeszélő műben az anya személye csak laza összefüggésben tartja a hét leány házassági történetét s mindegyik leány gyakran maga gondolkodik és önállóan cselekszik. A vígjátékban még ennyi egység sincs, az anya itt sem hős s egyik felvonás anyaga belső, szerves kapocs nélkül fonódik a másikba. Pedig az elbeszélő műből ismert meseanyagon igen lényeges változtatásokat tett írónk „a színpadi technika okaiból”, de egységet ezek sem teremtenek a műben. Csak négy leány házasságáról értesülünk a vígjátékból, de még lazábbá vált volna a mű szerkezete, ha mind a hét főköteő alá jut.

A jellemeken is lényeges változtatásokat tett írónk. Eltekintve a leányoktól, Horvay Feri már az elbeszélő műben is az intrikus szerepét viszi bizonyos mértékben, a vígjátékban ő határozottan a cselszövő, aki uralkodik a helyzeten, a cselekvény szárait a kezében tartja és céljához képest szövi, fonja. A vígjáték fogyatékosai ellenére is egyik leghatásosabb műve Herczegnek, amelyet kilenc idegen nyelvre fordítottak le s úgy a hazai, mint a külföldi színpadokon számtalanszor adtak elő. Hatásának titka abban áll, hogy örök időkre szóló témát pendít meg. A figyelmet állandóim lekötő mese, alakjainak életművében s a túlságosan bőterű komikum ellensúlyozza a mű fogyatékosait.

Sokkal sikerültebb vígjáték a *Sirokkó* (1923), amely Herczeg legérzékibb, legcsiklandósabb alkotása — a jó ízlés minden sérelme nélkül. Már magát a címet is az érzéki szerelmi lázra kell magyarázni, mert „ha megered a sirokkó, akkor megváltoznak az emberek ... idegesek és nyugtalanok... várnak valamit és nem tudják mit... alkarnak valamit, aztán megint nem akarnak semmit ... bántják egymást és nem tudják miért... A sirokkó! Akinek rosszak az idegei, annak megfájdul a szíve és aki nem oltja el otthon a sporhertben a tüzet, annak fejére éghet a háza”.

Rózer Dóra, egy kiváló énekesnő, megunván mestere örökös szekatúráját, feleségül megy dr. Tamáshoz, egy nagyon híres statisztikus tudóshoz, akit ugyan nem szeret, de erősen megviselt idegeivel mellette vél nyugalomra találni. A jóval idősebb férjet neje múltja izgatja, a „zárt ajtó”-t szeretné felnyitni, amely mögött neje múltja lappang s miután ő erre képtelen,

unokatestvérét és legjobb barátját, az éppen itthon időző fregatt-orvost, dr. Fábiánt, kéri fel erre a szerepre. Fábián vállalkozik a hálátlan feladatra, jóllehet ő tapasztalatlan, mert minden diadalát pénzével szerezte meg ezen a téren. A „zárt ajtó”-t ő sem tudja kinyitni, ellenben ő is nagyon beleszeret a szép asszonyba. Midőn Dóra megtudja, hogy Fábián férje megbízásából foglalkozik vele, nemcsak kacérkodik a napbarnított arcú fragett-orvossal, hanem még a lakásán rendezett légyottra is elmegy, annyival is inkább, mert hűgától, Oféliától, arról értesül, hogy férje is ott fog rejtőzni. A légyotton vallja meg Fábián Tamásnak, hogy Dórát halálosan szereti s a jó barátok ezután a legádázabb ellenfelekké válnak. Dóra tényleg elmegy a légyottra, de nem azért, hogy urát megcsalja, hanem azért, hogy az érte vetekedő két férfit rögeszméikből kijózanítsa. Kijelenti Fábián előtt, hogy szabadsága visszaszerzése végett ment lakására. Ura bizalmával vissza nem él, mivel az sohasem bízott meg benne, viszont jó hírért sem kockáztatja, miután férje örökös gyanúsításaival régen tönkretette azt. Kész lenne vele megcsalni az urát, de attól tart, hogy kifecsegi s csak akkor hisz neki, ha visszamegy a Csendes-óceánra. Miután a hálószoba függönye mögött rejtőző Tamás így meggyőződik Dóra hitvesi hűségéről, bocsánatot kér tőle. Dóra ekkor vallja meg neki, hogy Gregoriusz professzor szerint a gólya kelepel a házuk felett: innen származott a nagy idegesség. Ezután meg O féli a borul hangos sírás között a Dóra nyakába s mondja, hogy ő is nagy öröm előtt áll. Dóra és Tamás meglepetésükben azt hiszik, hogy a talpig modern leány szerencsétlenül járt a gróffal, akivel már régóta kacérkodik, Ofélia azonban félig mérgesen, félig diadalal jelenti ki, hogy a gróf holnap akarja megkérni a kezét.

A *Sirokkó* Herczeg legsikerültebb alkotásai közé tartozik. A cselekvényt, amely a férj féltékenysége körül forog, a komikum szempontjából igen ügyesen bonyolítja, a szereplőket is igen helye« érzékkel választja meg s a mese is nagyon érdekes és eredeti. A féltékeny férj szerepére megfelelőbb alakot nem szemelhetett volna ki magának, mint egy félszeg tudóst, aki a „zárt ajtó” mögött lappangó titkot: a női lelket olyannak képzei, mint valamely tudományos problémát, amelynek: a tudós készültségével és eszközeivel csak neki kell feködni és megoldható. Már ez nevetségessé teszi, de fokozza ezt az a körülmény, hogy a balsiker miatt olyan segítőársat keres maga-

nak, aki a női pszihét szintén nem ismeri s aki a nőekkel széniben elért eddigi sikereit csörgő dollárjainak köszönheti. Ez új forrását nyitja meg: és új fordulatot ad a félszeg jellemekből előtörő bőerű komikumnak, amely a legénylakáson lejátszódó jelenetben a helyzetkomikummal párosulva könnyen a tragikumban sodorhatná a cselekvényt, ha írónk az agyongyötört idegzetű „művész-nő-feleségnek” kijózanító szerepet nem adna. Dóra nemcsak hites urát gyógyítja ki féltékenységből, hanem a házi barátot is, s míg a gólya közeledésének jelzésével hitvestársi korrektségének adja fényes bizonyágát, egyúttal lelki életét is teljesen megindokolja.

A *Sirokkó* a *Kék róka-ra* emlékeztet. Az öreg Paulusz helyét itt a szintén félszeg Tamás, a Sándorét Fábían foglalja el. Dóra azonban nem a Cecil mása. Míg ez teljesen modem, amaz régies, majdnem avult gondolkozású, akinek az illemlről igen tiszteletreméltó fogalmai vannak s ezeket meg is valósítja életében. Lelkileg közelebb áll Cecilhez Ofélia, akiben a szókimondó és ízig-vérig modern leány igen sikerült típusát adja írónk s aki „minden modernségével ott tart, ahol a nagyanya: férjre vadászik”. Egyéni „nagy örömi”-ének a jelzésével ő a komikai hatás végső csattanója.

A Petőfi centennárium alkalmából készítette írónk *A költő és a halál* (1923) című egyfelvonásos színjátékát, amely a világhírű magyar lírikus emlékéhez méltó áldozat a Múza oltárán.

A segesvár-fehéregyházi csata napjára virradó éjjelen egy kis székely falu vendéglátó házában keresi fel Gyalotkay százados Petőfit Bem tábornok parancsával, hogy tüstént vonuljon Marosvásárhelyre. Petőfi csak akkor tudja meg a tábornok életmentő szándékát, amidőn arról értesül, hogy Júliája ott már várni fogja. Nagyon fáj neki, hogy „a honvédkard eltörtt”, mivel azonban „tart a harc, a kard s az ágyú helyett moist az eszmék küzdenek” — először teljesíteni akarja a tábornok parancsát. De egy csapat székely önkéntes a „Van-e mostan olyan legény, aki fél” kezdetű Petőfi-dal mellett vonul a falun át Bem táborába s a nagy költő lelkét ekkor az a kegyetlen vád marja, hogy eddig még nem tudott „valami elhatározót, valami szörnyűt tenni, ami megváltja a nemzetet és megváltja őt magát kétségeitől”. Ekkor érik meg lelkében a gondolat, hogy a „szabadságért feláldozza szerelmét”. Hiába mondja a vele egy házban elszállásolt Kécsey konziliárvus, hogy

„világraszóló, klasszikus remekműveik” alkotásával nagyobb szolgálatot tesz nemzetének, hiába akarja a konziliárius neje Parisba csalni, ahol még csodásabb szépségeket látna, mine „nyári napnak alkonyulatánál a kanyargó Tiszánál”, hiába próbálja „az egész életen át tartó „szerelem”-bő] is kiábrándítani, Petőfi menekül „az áhítózza várt tettehez, amely megvált minden hazugságtól és gránitkemény, örökéletű igazsággá formálja a költő álmait”. Az „*Egy gondolat bánt engemet*” elszavalása után oda megy ellenállhatatlan vágytól vezérelve, ahol „nem a halál — örök élet” vár reá, ahol „az örök ifjúság -- a szabadság és a szerelem büszke mómora — a nemzet nagyságába vetett hit — Júlia sírontúli hűsége — Paris, a nagy szívű, a dicső város — minden az övé — csillagkoszorúként ragyog körülötte — s bevilágít eljövendő századok éjszakáiba”. A kis színjáték a szabadság lánglelkű költőjének s a költői kastély merengő dalnokának emlékéhez méltó, „lelkétől lelkezett” hangokon megírt és eszméitől eszményített képek által megalkotott áldozat; lélektani igazolása annak, hogy amit ő írt, nemcsak átérezte, nemcsak a „rím kedvéért” írta, hanem meg is tette, s amit tett, azt úgy kellett tennie, ahogyan tette, mert következetes akart lenni önmagához és elveihez. A színjáték cselekvényét a Petőfi életéből ismert keretek közt mindazoknak a magasztos eszméknek és érzelmeknek felhasználásával alkotta meg írónk, amelyek a nagy lírikus énjét képezték, amelyek életét és költészetét oly csodaszerűvé és halhatatlanná tették s amelyek döntőleg hatottak közre abban a lelki folyamatban, amellyel a nagy költő a szeretetteljes óvás, kérélelés ellenére önmagát mintegy a halálra szánta. A művet lélekrajznak, Petőfi rövid lélektanának lehetne nevezni. Alapjául a Votum Petőfiánium szolgálhatott, amelyben Ferenczi szerint Petőfi „egész lelkét annyira kifejezte, mint költő sohasem” és amely „összesűrített alapeszméje a költő egész életének és költői pályájának”. A Petőfi életéből vett adatok, a költeményeiből származó eszmék csoportosítása Herczeg szerkesztő-művészetére vall. Megvan az elrendezésben a tervszerű fokozat s a nagy költő lelkét oly pazar tisztaságban bemutató költeménynek a színjátékba való beillesztése által teljesen megérteti s mintegy szükségszerűvé is teszi a kifejlést. *A költő és a halál* nemcsak a lélek mélyéről eredő hódolat, de nagyon ügyes aktuális műalkotás.

Igen értékes drámai alkotásokat adott ki Herczeg 1924-ben *Kilenc egyfelvonásos* cím alatt, amelyek közül több már kinyomatása előtt is színre került s amelyek jobbára országos ünnepélyeknek és hangulatoknak találó szöszólói. Keletkezésük és megjelenésük között nem egynél nagy időköz tátong s így nem is illeszthetjük be Herczeg írói fejlődésébe, hanem együttes megjelenésük következtében itt foglalkozunk velük. Hangban és tartalomban igen változatos alkotások ezek és valamennyi magán viseli a szerző ujjainak, mint az orosz-lánkörmöknek a nyomait. Különösen szerkezet és jellemzés tekintetében válnak ki s írónk cselekvénytömörítő képessége, villanásszerű, de mégis mindent láttató jellemző-művészete bennük igen eklatánsán jut kifejezésre.

A *Színházavatás* a kolozsvári Nemzeti Színház új épületének 1906 szeptember 7—8-i felavatóünnepélyére készült. Ritka megelevenítő erővel és igen helyes érzéssel Kolozsvár színésztének a múltjából azt tárja elénk vízió alakjában írónk, ami történelmileg legfontosabb, színihatás tekintetében a legjelentősebb. Látomásszerűen jelenik meg a páratlanul gazdag múlt Dérinével, Kantoméval az Egressyek és Lendvayak társaságában s ez ad lelkesítést és erőt a küzdelmes jelennek a szép reményekkel kecsegtető jövő η eines eszményeinek megvalósítására. A művet hazafias magyar szellem lengi, át és patinaként rakódik rá a nemes hagyomány őszinte tisztelete.

A *bujdosók* megírására valószínűen a Rákóczi és társai hamvainak hazaszállítása adott ösztönzést. „A hősi eposz végét” tárja elénk a műben Herczeg és azt példázza vele, hogy „Rákóczi megnyerte nagy csatáját s szelleme, mint Csaba vezér fellegen járó hada, diadalmasan vonul a szabadság csarnokaiba”. A bujdosók lelki élete, a török álnoksága, Magyary Miska szerepe tele van a kort és az utókort jellemző erővel,

Művészi kombináción alapul a *Karolina* vagy: *Egy szerencsés flótás* című vígjáték; ugyanezt az anyagot ugyanis *Akinek szerencséje van (Böske, Erzsébet)* című elbeszélésében már előbb feldolgozta írónk. Karolina hercegasszony és a szerencsés flótás: Nyeviczay kapitány szerelmi idilljéből a véletlen folytán rokoni látogatás lesz. A felsülés nemcsak a kapitányt józanítja ki a szerelmi kalandból, de a besúgókat is aknamunkájukból s míg az előbbi a generális adjutánsa lesz, az utóbbiak ötven-ötven botban nyerik el jutalmukat, Herczeg;

kiváló jellemzőképességére eklatáns példa a hercegné alakja, aki nem is lép fel a műben, jelleme azonban a személye köré csoportosított események alapján teljes megvilágításban áll előttünk.

Szintén művészi kombináció eredménye *A holicsei Cupido*, amelynek meseanyaga *A rejtelmes özvegy* (Arianna) című elbeszélésében található fel. A Helikoni Emlékünnepre szerzett *vígjáték* Cupidonak a jakobinizmus által megdöngetett, de meg nem dőlt hatalmáról szól. A jakobinizmust Miklós, a Parisban járt ifjú művész képviseli, aki rahjává akarja tenni Zsófit, *a szép ék üaital* özvegycet. Cupido azonban cipészi η as képében meggátolja a tervet és isteni hatalmával végül is arra kényszeríti a beképzelt ifjút, hogy térden állva könyörögjön a szép özvegy szerelméért. A finom szövésű vígjátékban a női lelkét boncolja írónk, amelyben kicsinyes dolgok sokszor igen nagy elváltozásokat idéznék elő.

Epés szatíra a *Babu-hu* című vígjáték, amely a trianoni békekötés után hazánkat előzőnlő külföldi bizottságok munkáját a maró gúny fegyverével ostorozza s „a népek szabadsága” és a „civilizáció” nevében és érdekében foganatosított jogszolgáltatás csődje mellett a fehér faj kulturális bukása alapján érthöz jutó színesek céljaira kegyetlen ironiával mutat rá. Fájdalmas való nyújtja a műhöz az anyagot, amelynek cselekvénye a népvándorlás korában játszik ugyan, de a lelke a XX. századból táplálkoczik. Igaza van az előjátékban szereplő színházi főrészvényesnek, hogy minek költeni a drága korhű jelmezekre, mert a közönség ügyis észreveszi a műben a középkor lelkét, A közelmúlt forradalmi tanulságaiból táplálkoczik a *Két ember a bányában*, amelyben az úr és a szolga, a kapitalizmus és a proletárizmus gyűlölködését mindkettőt megváltó szeretetté olvasztja föl írónk. A proletárizmust Brádi, a bányamunkás, a kapitalizmust Kop főmérnök képviseli. Előbb egyik sem látta a másikat, de azért a munkás a beomlott bányában, a halál kapuja előtt is, gyűlöli a neki soha nem ártó urat, meri az azok között „a mázsás kövek közt volt, amelyek állattá aljasították”. A bányamunkás fiából magát főmérnöki rangra felküzdő Kop azonban mint „bajtárs”, munkásával „karöltve” akar átlépni „a fekete küszöbön” s midőn szeretetben egymásra találnak, megvívnek az Isten sziklahegyével”. A műnek nagyon nyílt tendenciája van; olyan eszméket hirdet benne Herczeg, amelyek mélyen

a magyar lelkekben gyökereztek s amelyeknek idejében való kiegyenlítése által a zuhanástól megmenekülhettünk volna.

Az árva korona dramatizált elégia, az ezeréves Magyarország darabokra hullásának és az árvaságra jutott királyi koronának a siralma. Eszmeileg az előbbivel némileg összefügg, mert a párbeszédet folytató angyalok nyomorúságának az oka „a föld alól kilobbant ősi átok”. A magyar címer két pajzstartó angyala a magyar csüggedésnek és a magyar reménykedésnek a szószólója. Az előbbi akkor tűnik el a leltekből s az utóbbi akkor ölt testet, ha majd az „erős, nemes és győzhetetlen nép egyet akar, ha majd lesz vezér, aki láncra veri a gyűlölet sárkányát”. A mű alapeszméje az, hogy a magyar népet csak a korona fő teheti naggyá és boldoggá.

A Violante és a bíró monológba foglalt tragédia. He rezeget szerkesztő művészetére vall, hogy egyetlen monológban fordulatokban gazdag, igazi tragikus cselekvényt tud feldolgozni. A cselekvényt a bíró előtt álló, lelki egyensúlyát elvesztett nő ellentmondó vallomásai képezik, mert Violanténak csak lázongó lelkiismeretével kell megküzdenie, amely végül a bíró tekintetének hipnotikus hatása alatt elemi erővel szólal meg és a legőszintébb vallomásra bírja a gonosztevőt. A lelki élet festésében valósággal remekel Herczeg. A jellemzőművészetnek igen érdekes példája a mű; bár egyetlen szereplő beszél, az általa előadottak alapján azonban még a házasságtörő dalnok jelleméről is értesülünk.

Kacagató jelenetekben gazdag a *Péter és Pál* című vígjáték. Pál, a hitelezői pénzéből nagyúri életet élő gavallér, hazárd kártyajáték miatt csődbe jut, ugyanekkor sorsjegyével nagy összeget nyer régi komornyikja, Péter. Nem válnak el egymástól, csak szerepet cserélnek. A régi gavallérnak az előző életmódihoz és eszméihez való ragaszkodása s az ezekből való kijózanodás sok kacajt fakaszt. A művet nemcsak ezek a kacagató jelenetek, de a jól sikerült jellemek is Herczeg egyik legjobb vígjátékává teszik.

A legnagyobb magyar első országos hatású tettetnek centenáriuma alkalmából születik meg írónk lelkében *A híd* (1925) című történelmi dráma eszméje. A mű szimbolikus alkotás, az utolsó évtized kiváló drámai remeke. Már maga a címként használt szó is szimbólum: a XIX. századbeli nyugateurópai műveltség és a magyar barbárság kapcsolatának szimbóluma.

A legnagyobb magyar tragédiáját kapjuk benne, azonban mögötte ott lappang a nagy nemzeti katasztrófa, mert midőn Széchenyi lángelméjére Döblingben ráborul az éjszaka, majdnem ugyanakkor szakad vége Világosnál a magyar ábrándoknak. A mű a magyar ész és szív küzdelmének, a legnagyobb magyar által képviselt nyugateurópai műveltség és a nemzet által megtestesített magyar barbárság tragikus összecsapásának a rajza, ugyanazon történet szemlélet terméke, amelyből a *Pogányok, Ocskay brigadéros* stb. fakadt.

A *hid* hatásának titka ízig-vérig nemzeti tárgyában és elsőrangú művészi értékében rejlik. A nyugateurópai műveltség és a magyar barbárság áthidalásának tragikumát kapjuk benne: oly tökéletes tragikumot, amely hőisével együtt bukásba sodor hazát, nemzetet és fenségesen megrázó akkorddal zárja le nemzeti történelmünk egyik legnagyobb alakjának az, életét. A tragikum csiráját a „*hid*”-ba, ebbe a szimbolikusan értelmezendő szóba rejti Herczeg, amely tátongó mélység által el választott végleteket köt össze. A „*hid*”-on szimbolikusan nem a pestiek és a budaiak közlekednek, hanem „nagyobb úr: Európa -- vele a XIX. század.” Eszméje egy prófétai ihletű lélekben merül, föl először, aki a kivitel előtt még „diadalív formára” akarja építeni az oszlopait, de akinek, valamint az általa más eszme világra keltett nemzetnek végül mégis katasztrófájává válik, mert később puskaporral szeretné felrobbantani: „akkor megszakadna a gondolatok metafizikai kapcsolata, az okkal megszűnnének a következmények is.” Az egész mű tragikuma tehát a „*hid*”-hoz fűzött szimbólumból magyarázható. A „*hid*”, mint szimbólum olyan magasfokú kultúra közvetítője, amelyre nemcsak a nemzet, de a pest-budaiak vezetői, maga Kossuth sem értek meg és a mű cselekvénye nem egyéb, mint ennek a történelem tényei által való igazolása.

A cselekvényt a kort híven visszatükröző, szépen kiszínezett, gyakran egészen a történelem eseményeinek fonalán haladó képek alkotják. A múlt század eseménydús idejébe helyezve látjuk az isteni küldetésű hőst, de nem cselekedve, hanem lelkiileg megjelenítve, amint érzésvilága saját tervei és tettei által előidézett belső küzdelme, vívódása közepett hullámszik, majd viharzik. A külső, reális, cselekvés helyett tehát egy lelki folyamat, egy rendkívül mozgalmas belső cselekvés pereg le szemünk lát-

tára, amelynek minden egyes része fokozatosan fejleszti és végül tökéletesen megérleli a hős katasztrófáját. A tragikum rugója és egy ideig a hajtó ereje is, a ni ég nem értés. A prófétai ihletű hős isteni tervekkel és isteni akarással lép elénk, katasztrófája azonban már az expositióban előre veti árnyát. „A magyar fákhordó nyomában a tűzvész jár” — hangzik a magasztos tervek hallatára a nádor ajkáról a bölcs megjegyzés s a bízó, mindent merő hős országátalakító terveinek szívárványos egére már itt árnyékot vet a főrangúak szűk látköre és Kossuth első feltűnése. A tervek tettekké, lényekké válnak s a mohlepte országból a második felvonásban műhely lesz, „amely hangos a gróf Széchenyi teremtő szellemének kalapácsütéseitől.” Az isteni küldetésit hős még mindenben bízik és mindent mer, de az isteni tervekkel és akarással szemben a meg nem értés már mint egyenrangú erő lép fel: „a magyar fákhordó” legigazabb híve már a „magyar ész és szív” meghasonlásától tart s a két küzdő tábor vezéreinek meddő tárgyalása a felvonás végén fordulatot idéz elő a cselekvénybe. A harmadik felvonásban még mindig bízik és mer is a hős, de a meg nem értés a „fákhordó” legigazabb hívének elpártolása által a tetőpontot éri el s a legkegyetlenebb önvád társul hozzá tragikái hajtóerőként: a hős úgy érzi, hogy „valami hiba van a számításában”, előre érzi a katasztrófát. Az utolsó felvonásban a hős isteni akarása elveszti összes ható erejét, a meg nem értés orgiáit üli s az önvád, mint itt leghatékonyabban működő tragikái hajtóerő, az eszmék bukását a hős lelki megsemmisülésével tetőzi be.

Íme ez a cselekvény, ez a hős lelki küzdelme. A multat látjuk szemünk előtt leperegni s egy próféta lelkét látjuk megelevenedni. Nem tettek, történelmi események keltik a hős belső küzdelmét s Herczeg ritka alkotó képességére vall, hogy ezeket az eseményeket oly mesterien csoportosítja, Imgy azok a hóst lelkére való hatásuk által rohanva viszik a katasztrófa felé. Ilyen értelemben van a műben egy cél felé haladó szerves cselekvény, mert az ok-okozat kapcsa által szilárdan összefüggő események fokozatosan érlelik meg a hős megsemmisülését.

De van a műben igen finom lélekrajz is. A *híd* legfőbb hivatása talán azon lélektani probléma megoldása, hogy az óriási szellemi erejű és képességű hős hogyan jut el az örület sötét éjszakájába. Herczegnek ezen feladat megoldásánál nem változ-

tatnia, nem eszményíteni kellett a legnagyobb magyar történelemből *ismert* lelki alkatán, csak színeznie, mélyíteni *kellett* a lelki élet törvényeit kellett a külső eseményekkel oly módon összhangba hoznia, hogy ezek egymásrahatásából sarjadjon ki a feltartóztathatatlanul bekövetkező bukás. S itt bontakozik ki Herczeg jellemző művészete valódi nagyságában. A legnagyobb magyar lelki élete két véglet között hánykolódik a műben: a mindent merő, mindennek sikerében bízó, elszánt isteni akarás — s az önvád okozta örület. Ez a két véglet a legnemesebb magyar lélek érzésvilágának hullámvázával telik meg. Előbb az egész nemzet ámuló, hódoló együttérzésének tisztán csengő *szim* ióniáját halljuk lelkesítő visszhangként a hős tárogatójának ébresztő, hívó szavára, majd az élet vágyától és a nemzeti önértettől hevülő versenytárs kürtjének elnémitására való törekvés tölti be egész lelki világát, aztán a bizakodás mellett az elhibázott lépés tudata cikázik át villámként rajta és megremegtetí egyensúlyát, hogy végül belemerüljön az örület éjszakájának komorságába. A legmagasztosabb eszmék a legnemesebb érzésekkel, a legsötétebb gondolatok a legkínosabb, legönemész főbb indulatokkal váltakoznak abban az érzelmi kaleidoszkópban, amelyet a mű alapján a legnagyobb magyar lelki világának nevezhetünk. Nem találhatni abban mást, mint ami emberileg szép, jó és nemes és így érthető, ha sorsa félelmet és szánalmat kelt bennünk. Félelmet, mert fajunk legzseniálisabb képviselője bukik, szánalmat, mert bukásba sodródik vele nemzetünk, vele, aki annak javát akarta és munkálta, de isteni ihlete nem volt elegendő arra, hogy faját rettenetes elmaradottságából saját eszméi magaslatára emelhesse.

A főhős mellett különösen a nádor alakja köti le a figyelmet, mint legplasztikusabban megmintázott alak. Jellemének legkirívóbb vonása a magyarság mélységes szeretete és szinte a látnokba átjátszó bölcs és éles előrelátás. Ő az, aki az isteni ihletű magyar prófétát az áthidalás gigász, zi munkájára ügyelmezteti, aki a magyar faj minden erényét és hibáját ridegen mérlegelni tudja és akinek talán minden szereplő között a legjobban fáj, hogy a koldusszegény magyar nép prédálva „porba szórja az aranyat” (Széchenyit). Éleslátása annyira kirívó, hogy itt-ott a legnagyobb magyar irányítójaként tűnik fel, de ez az éleslátás inkább származásának a velejárója: fejedelmi

sarj népeket kormányzó, széles látkört felölelő pillantása olyan dolgokat is meglát, aminöket más halandó soha.⁵⁰

Előbbi hangos véleménynyilvánítások után még csak a mi nap is felhangzott a panasz, hogy Kossuthnal Herczeg igazságtalanul bánik: alakját, történeti nagyságát talán tendenciózusan kicsinyíti s vele szemben a másik magyar hőroszt a piedesztálra emeli. Szerény véleményünk ebben a kérdésben az, hogy akik ilyen tendenciát visznek bele bírálatukba, azokat sokkal jobban illetheti a politizálás vádja, mint Herczeget. Írónk a Széchenyi-centenárium alkalmából készítette művét, amelyben nem a szabadságharcot és nem a Kossuth akkori szerepét, hanem a legnagyobb magyar tragédiáját akarta feldolgozni. Világos és érthető tehát, hogy a történelemből is csak azt s ennek kimagasló alakjait is csak annyiban használta fel, amennyiben s Széchenyi tragédiájához szüksége volt rá. A múltat és szereplőit ezen a szemüvegen át kell nézni, mert különben Herczeg igazságtalan Wesselényi és más olyan történelmi nagyságokkal szemben is, akiknek alig vagy semmi szerepet sem juttat, egyébként Császár Elemér igen meggyőzően döntötte el ezt a politikai színezetű kérdést. „Az a Kossuth — úgymond Császár — akit Herczeg rajzol, nem a történelem Kossuthja, hanem Széchenyié. A történelem másnak, nagyobbnek látja, de Széchenyi ilyennek látta s Herczeg, aki Széchenyiről írt drámát, joggal nézte őt hőse szemével. Ez nem a történelem meghamisítása. Herczeg Kossuth jellemét nem változtatta el, képét nem festi sötétebb színekkel — csak nem tárja fel mindazt az értéket, ami ebben a rendkívüli egyéniségben volt s nem rajzolja meg képét azokban a hatalmas méretekbén, amelyek a történelem Kossuthjára oly jellemzők... Kossuth a drámában nem egyéni hős ... csak a Széchenyivel szemben álló nemzet megtestestítője”.

A szerkezet tekintetében erős kötésű, a jellemzés szempontjából kifogástalan mű a kort is igen híven tükrözi vissza. Az első és a harmadik felvonás különösen az arisztokrácia életére, műveltségére és világnézetére, a második a köznemesség és a polgárság felfogására és törekvésére nyújt igen becses és, korhíi adalékokat. De nemcsak a szereplők érzés- és gondolatvilágának találó festése által eleveníti meg írónk a kort, hanem segítségéve

⁵⁰ Dánielné Lengyel Laura: Herczeg Ferenc új színjátéka. Budapesti Hírlap. 1925. évf. 264. sz.

⁵¹ Császár Elemér: A híd. Új Nemzedék. 1925. évf. dec. 25. sz.

van ebben a stílus is, amely az arisztokráciát tekintve némettel és franciával kevert, a közhivatalnokok szájába adva latinos, a köznemesség- részéről népies zamatú. Ezeknek együttes hatása adja a kor forrongó, eszmék, műveltség és nyelv szempontjából jellemzően tarka, de hű képét.

A *híd* a Széchenyi-centenáriumhoz illő alkotás, amelynél méltóbb áldozat még” nem égett a legnagyobb magyar emlékének oltárán. Elkészítésénél haszonnal forgathatta Herczeg Grünwald Béla Széchenyi életrajzát. A mű képzetvilágával méltóan illeszkedik be a centenáris közhangulatba: a múlt nagyságának és nagyjainak emlékéből élő, szorongva bizakodó hitvilágunkba!

...Vessünk egy röpke visszapillantást e nemes ívelésű művészi pálya utolsó korszakára.

Az átmenetet ebbe a korszakba a nő-ihlet adja meg. Itt ennek fordulópontján vagyunk. Az aranyhegedű édes, puha hangja elnémul, húrjai elpattannak s a rideg valóság harapós kis kígyói hidegen sziszegnek a mester előtt. A kellemetlen való azonban mégis megnyugtatóbb, mint a kínos bizonytalanság s bár a női démon visszatérő emlékként még fel-fel tűnik a mester lelki szemei előtt, utóbb a vérszomjas ragadozó alakját ölti magára, sőt mintha miatta szeretne átlépni a „fekete küszöb”-ön, ihlető képességéből mégis fokozatosan veszít s végül a bölcs nyugalomával vigad, mulat rajta. A nő-ihlet élményanyaga és korszaka ezzel kimerültni látszik: a lélektani okok megszűnnek, nincs, ami továbbra is felszínen tartsa.

De új élményanyagot is hoz Herczeg számára az élet a reánk zúdított nagy világháborúval mindjárt a korszak elején, amely *As aranyhegedű-ben* az előbbivel együtt zendül meg ugyan lantján, de amely egymagában is erősen ihleti lelkét és a költészet bájos virágait hajtja ki belőle. Ez az élményanyag a legállandóbb, az egész korszakon átvonuló, uralkodó. Rengeteg izgalommal rakja, terheli meg lelkét, egyes fázisai közben keresi a pihentető hangulatot s ennek a, nyugalom számára megmeteti óráiban alapjában még mindig remegő lelke művészi kombinációkban, költői játékokban leli örömét. A végzet beteljesedése nem könnyezésre, elmélkedésre készíti, majd a romok között a múltba visszanyúló, hatalmas koncepciójú utolsó alkotásával allegorikusan mutatja az utat a szorgalmas és önzetlen munka által elérhető megújulás: a magyar feltámadás felé. Gyönyörű ívelésű pályájának jelenlegi csúcspontján állva mutat meste-

rünk e nemes, e magasztos cél felé. A nemzet legjobbjai lelkének ő most a kifejezője, a legnemesebb hazafias törekvéseknek ő most a szószólója. Ő maga már régóta a halhatatlanság ösvényén jár. Lesz-e még emelkedés? Testi és szellemi erejének frissesége sok reménnyel kecsegtet egy még szebb, egy még értéke sebb művészi kincseket hozó jövő felé!

*

Végigkísértük a „poéta laureatus”-t írói pályájának sok reménnyel kecsegtető hajnalától legutóbb megjelent klasszikus értékű művével egyelőre lezártnak és végsőnek tekintett korszakáig: napjainkig, nem lesz haszontalan, ha a főbb eredmények rögzítése végett a jelenleg elért magaslatról visszapillantunk a megtett útra.

Legyen szabad *A híd* egyik nagyon mélyen a mi szívünkbe vésődött mondatával kezdenünk összefoglaló fejtegetésünket. „A földnek itt varázsereje van” — mondja Crescencia ajkán át a mester, ő, akinek ősei a sziléziai Henrigauból származtak át hazánk istenáldotta termékeny földjére. A Gondviselés, lenne a megmondhatója, hogy mi lett volna a sziléziai kis magból, ha a honi talajban marad, azt azonban mi már tudjuk, hogy mit teremtett az istenáldotta magyar földön, mert fejtegetéseink során láttuk. S midőn mi most éppen ennek a termésnek páratlan gazdagságára és értékére visszagondolunk, nem tudunk szabadulni magának a kijelentésnek a varázshatása alól, mert ez a mester lelke mélyéről jön s úgy hisszük, hogy szubjektíve nagyon sokat jelent. Talán benne van az is, hogy magyarrá válásán kívül művész-voltát is ennek a varázserőnek köszönheti, mert itt az ide jövő idegent „valami édes szédülés” fogja el, mert itt „a levegő teli van ifjúsággal, hajnalhasadással, tavaszi zsendüléssel.” Talán ez az „édes szédülés” a Múzsza csókja, amellyel máshol nem ihlette volna, csak itt, talán csak ez az a föld, amelyen egyedül termett élmény veleszületett művészi ösztöne számára.

Igaz ugyan, hogy művészi pályájának hajnalán nem annyira a specifikus magyar nemzeti szellem, mint inkább specifikus magyar viszonyok kifejezője, de a közöshadsereg keretén belül a magyar huszár ihleti lelkét. Ez az élmény az invenciókésszéggel együtt már a bölcsőben benne lappang mesterünk lelkében s az életerős csira fejlődése során a militarista szépirodalmat termi meg, amely eladdig nálunk ismeretlen volt. Hogy meny-

nyire összeforrt mesterünk lelkével mindaz, ami katona vagy katonás, mutatja az, hogy egész pályáján végigkíséri s hogy még egy-egy női szereplőjének a jellemében is lehet találni katonás vonásokat. De a lélek mélyén rejlik már kezdőfokon a belső és külső szerkezet iránti ép, egészséges érzék is, amely mindig kerekded mesét és művészi egészt diktál neki. A szerkezeit később utolérhetetlen nagy mestere már itt elárulja magát.

Majd amint művészi ere növekszik, szemlélete körébe éppen annak a társadalmi rétegnek az élete kerül, amely, a katonasággal a legszívesebben érintkezik: a magyar dzsentrié. Lelke itt ölelkezik a Jókaiéval és itt oltódik be ő a magyar elbeszélés hatalmas lombozatú fájába, mint a Jókai-ág hűsében felfelé szökő életerős sudár. Az írói genre, a tárgyával szemben elfoglalt diszkrét, tartózkodó álláspont azonban már kezdő fokon elválasztja a tárgyába lírailag elmerülő nagy mesemondótól. Ő úgy ábrázolja az életet, mint amilyen a valóságban s naturalista írónak vallja magát, míg egyesek a realizmus hívének tartják. Kétségtelen, hogy a naturalizmus piszkai nem érintik lantjai húrjait, mégis — hogy saját megállapításától el ne térjünk — mi őt egy sajátosan finom és tisztult naturalista irány hívének tartjuk.

Amint népszerűsége növekszik, tágul az a kör is, amelyből Múzsája táplálkozik. Az olvasóközönség szeretetének nyergében ülve, nem engedi, hogy helyzete ott egy pillanatra is meg-inogjon: a kor ízlés-, érzés- és gondolatvilágának etalálása és visszatükrözése által biztosan tartja ott magát, jóllehet az iránta megnyilvánuló rokonszenv biztosítására és fokozására való törekvés következtében ugyanekkor a komoly kritika az első lyesedéstől félti Múzsáját. A félelem teljesen alaptalannak bizonyul s az ügyes, előkelő modorú elbeszélő ugyanekkor a magyar drámairodalom egén jelenik meg „mint fényesen feltűnő új csilag” s Csiky Gergely nyomdokaiba lépve, fűzi tovább a magyar drámaírók hosszú láncolatát. A drámaíró az elbeszélő kényszerhelyzetéből «zületik: a szűkre szabott tárcarajzok megjelenítő kényszeréből s már kezdő fokon életerős egyéniségnek mutatkozik.

Egész 1896-ig azonban inkább csak a külsőt kópizálja, mint a *lényeket vetíti* rá vásznára. Írói pályáján ekkor kezdődik a legfontosabb korszak, ekkor érik igazán nagy íróvá. Életszemlélete ekkor mélyül el, éles elemező elméje ekkor bontakozik ki

teljes nagyságában, ekkor tárul fel előtte a múlt is gazdag romantikájával. Egészséges erkölcsi érzéke megóvja most is, hogy a naturalizmus piszkaiba sodródjék, viszont történeti felfogása visszatartja attól, hogy akár a romantika patetikus, de hűtlen történeteszemléletébe, akár a historiai realizmus pusztá tanulmányoszerűségébe tévelyedjék.⁵² Egy sajátosan egészséges, izmos művészi irány jegecedik ki költészetében, amely nemes eszme, nyi tartalmával, jellegével a különböző félszeg irányzatok fék telén tobzódása közben a klasszicizmus visszhangjaként tűnik fel előttünk.

A. múltból különösen eszmék, világnézetek, hatalma« szellemi áramlatok tragikus összecsapásait érzékíti meg, mögötte mindenütt ott lappang az önmagával küzdő, vívódó jelen s a műveiből levonható tanulsággal int: „a múlt példa legyen már”. A jelen rideg szemlélete is elsősorban nemzetünk egész egyetemét érdeklő, átfogó, hazafias eszmét vet fel számára: a magyar dzscentri válságát, amely egyúttal nemzeti válság, mert nincs kialakult társadalmi réteg, amely helyét pótolná, történelmi szerepét, hivatását betöltené. Állásfoglalása itt is intő és példaadó: a végpusztulás lejtőjén álló dzscentrit a munka mentheti meg. De korunk süllyedő erkölce és gazdasági viszonyainak sajátos alakulása következtében szemlélete körébe vonódik a nő is a társadalomban és a férfival szemben elfoglalt helyzetével, egész világával. Éles boncoló elméjével szálaire; bontja sorsát, társadalmi helyzetét és szerepét, de lelkét is. Ez a lénia különösen fogva tartja s akár a jelenbe, akár a múltba helyezi vissza, a lelki életnek páratlan gazdag és színes panorámáját tárja elénk. Míg előbb inkább csak külsőleg fejtett s vilanásszerűen világotta meg a lélek rejtekeit, most valóságos belső, lelki interieur-öket fest és utolérhetetlen művészettel mutat rá a női külső: mosoly, könny, öltözet, mozdulat stb. rejtélyes titkaira. A lelki élet indokolásával, korábbi műveinek ezen leglelőtlőbb fogyatékoságával, sem marad adós ezután. Mint lélek bűvár hatol be és le a lélek mélységeibe, rávilágít az asszociációk működésére és leplezetlenül hoz onnan felszínre mindent, amit éles megfigyelő szeme meglát. Az anyag már előbb is biztoskezü ura ezután még szorosabbra kovácsolja az alkatelemeket összefűző kapcsolatokat, még szervesebb egységbe tömöríti azokat

⁵² Horváth János: Herczeg Ferenc. Irodalomtörténeti Füzetek. 1. sz. 12. l.

s a már belsőleg is uralt anyag külső szerkezete így lesz kezei közt megingathatatlan szilárd.

1906-tól kezdve a már teljesen kiforrott művész költészetén sajátos alanyi színezet ömlik el. A szubjektív érzés árját két hatalmas forrás szolgáltatja: a nő-ihlet és a ránkzúdított világháború. Mindkettő fájdalmas, pesszimiztikus akkordokat szólaltat meg kobzán és mindkettő alapján remegteti meg lelke egyensúlyát. Sajátságos, bár nem véletlen és érthetetlen, hogy a két ihletet adó forrás élményanyaga költészetében egymásba fonódva kulminál. Az első olyan élményt szolgáltat neki, amely korábbi sejtelmét váltja valóra. A ridegen megfigyelő mester már előbb megismerte és megfejtette a női lélek sok-sok rejtélyes titkát, most meglátja annak mélységes poklát, amely az ő lelkében zúz össze egy eladdig szentnek tartott ideált. A másik mint egy őrjítő rém s orozva lepi meg, lantját már-már elnémítja s majdnem a kétségbeesés, útvesztőibe kergeti. Csak midőn az orv támadás után lélekzetvételhez és erőhöz jut, szólal meg egy biztató, buzdító hang kobzán, amely a nagy összeomlás után az ellenségeinket érintő epés szatírán át lelkesítő, bátorító szózattá változik s megjelent utolsó alkotásával mutatja az utat a magyar feltámadás felé.

Éppen ez az önzetlen hazafiságból fakadó hangulat, amely a nemzeti közérzésnek oly hű kifejezője, forrasztja elválaszt hatatlanul össze az idegen anyanyelvű mestert a magyarság egyetemévé]. Irodalmunk egén tűntek fel csillagok, amelyek vakítóbban fénylettek, jobban tündököltek, de olyan, amelynek gyönyörű ívelésű pályája idegen szellem égboltozatán kezdődik, onnan a magyar Pantheonba vezet át s innen kisugárzó fényével, ragyogásával az egész művelt világot betölti, még nem volt. Szelleme-lelke örökre a miénk és kérjük a jó Istent, hogy még sokáig időzzék az mulandó testében, mert még korántsem termelte ki mindazt, amivel a Múzsza telítette. Legyenek áldva a gondos szülői kezek, amelyek bölcsőjét ringatták; legyen áldva a sors, amely magyarrá tette!